

MALIN ARVIDSSON

Att ersätta det oersättliga

**Statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering
och vanvård av omhändertagna barn**

Att ersätta det oersättliga

Till Emma

Örebro Studies in History 18

MALIN ARVIDSSON

**Att ersätta det oersättliga
Statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering
och vanvård av omhändertagna barn**

Bokpro
Vallgatan 21
280 20 Bjärnum
0451-211 10
www.bokpro.se

© Malin Arvidsson, 2016
Omslag: Rikard Arvidsson
Omslagsfoto: Arne Arvidsson, *Lågtryck* 1960
Tryck: Bulls Graphics, 2016
ISSN 1650-2418
ISBN 978-91-89336-71-1

Abstract

Malin Arvidsson (2016): Compensation of irretrievable matters. State redress for involuntary sterilization and abuse in out-of-home care for children. *Örebro Studies in History* 18.

In 1999 the Swedish Parliament decided to provide economic compensation to victims of involuntary sterilization, and in 2012 a similar law was enacted to redress neglect and abuse in foster homes and orphanages. This study explores the dilemmas that arise with reparations for past injustices, focusing on the process leading up to the reparation laws. Four themes are investigated: [1] state redress as the result of political action, [2] the identification and documentation of historical injustices, [3] how issues of responsibility were discussed and, [4] the juridification of redress.

This study shows that it took approximately ten years for the first public claims for redress to gain enough political momentum to yield results. In both cases governmental commissions were set up. However, the commissions used different methods and materials. Involuntary sterilizations were mainly investigated through re-interpretation of existing source material, whereas child abuse was primarily documented through interviews. The two commissions also differed in how they judged the past: the Inquiry on Sterilization employed a historicising approach, while the Inquiry on Child Abuse and Neglect in Institutions and Foster Homes employed a contemporary normative approach.

In both cases the moral responsibility of the state to give redress was stressed, rather than any legal liability. Redress was granted *ex gratia*, i.e. as an act of grace, through temporary laws, rather than as an admission of legally established wrongdoing. Deserving victims were to be identified through court-like procedures, which sparked a debate on how to uphold due process and what kind of evidence would be admissible and sufficient. Hence reparations for historical injustices carry many paradoxes that need to be addressed in future discussions on redress.

Keywords: state redress, reparations politics, involuntary sterilization, forced sterilization, foster care, out-of-home care for children

Malin Arvidsson, School of Humanities, Education and Social Sciences, Örebro University, SE-701 82 Örebro, Sweden, malin.arvidsson@oru.se

Förord

En avhandling är i många avseenden en kollektiv produkt. Min huvudhandledare, Christina Carlsson Wetterberg har med stort engagemang följt projektet från början till slut. Jag är tacksam både för att du gett mig friheten att följa egna vägar och för hjälpen att komma till ett (tillfälligt) avslut. Som biträdande handledare har Åsa Lundqvist outtröttligt uppmanat mig att höja blicken, men också gett handfasta råd i forskningens vardag. Tack!

Som doktorand vid historieämnet i Örebro har jag haft inspirerande och hjälpsamma kollegor. För kommentarer på avhandlingens olika utkast vill jag tacka: Daniel Alsarve, Stefan Backius, Henric Bagerius, Sanela Bajramovic Jusufbegovic, Louise Berglund, Gunnela Björk, Jimmy Engren, Christer Ericsson, Klara Folkesson, Anna-Karin Frih, Henrik Gjersvold, My Hellsing, Björn Horgby, Ulrika Lagerlöf Nilsson, Jörgen Lennqvist, Ann-Sofie Lennqvist-Lindén, Andreas Mårdh, Thorsten Nybom, Anna Pettersson, Thord Strömberg, Robert Svensson, Andreas Thörn och Zeki Yalcin. Nätverket ”Berättande, Liv, Mening” har också varit ett viktigt sammanhang, ett kollektivt tack riktas till er. Forskningsadministratören Jenny Lindström vill jag tacka för praktisk hjälp utöver det vanliga.

Under forskarutbildningen har jag deltagit i flera utbyten. Jag vill tacka John Torpey för inbjudan till Graduate Center, City University of New York. Utbytet möjliggjordes av ett stipendium från Forskningsrådet Arbetsliv och Socialvetenskap (FAS). En kortare vistelse vid Medicinsk Museion i Köpenhamn, för samarbete med Jesper Vaczy Kragh, stöddes av Evers & CO's fond for svenske videnskapsmaends studier i Danmark. Genom Nationella forskarskolan i historia fick jag tillfälle att under ett par veckor besöka Samtidshistoriska institutet på Södertörns högskola.

Det senaste året har jag tillbringat som gäst på Avdelningen för mänskliga rättigheter vid Historiska institutionen på Lunds universitet. Tack Lena Halldenius och Lars Edgren för att ni inkluderat mig i denna stimulerande forskningsmiljö. För diskussioner om högt och lågt vill jag tacka: Olof Beckman, Jessica Carlsson, Christopher Collstedt, Andrea Karlsson, Linde Lindkvist, Frida Nilsson, Rouzbeh Parsi, Lina Sturfelt, Emma Sundkvist, Andreas Tullberg och Karin Zackari. Tack också till Kristoffer Ekberg, Martin Ericsson, Bolette Frydendahl Larsen, Björn Lundberg och Ragni Svensson för samarbete och läsning av texter. För denna vistelse har jag erhållit stipendium från Stiftelsen Lars Hiertas Minne.

Idéer tar form i samtal, och för givande sådana vill jag tacka Malin Thor Tureby, tidigare handledare vid Historiska studier på Malmö hög-

skola, som uppmanade mig att söka till forskarutbildningen. Johanna och PH Bartholdsson – era ord bär jag med mig. Med Johanna Sköld och Astrid Nonbo Andersen har jag haft återkommande diskussioner om uppgörelser med det förflutna.

Engagerade läsare är avgörande. Amanda Nielsen och Robert Nilsson Mohammadi har gett kloka synpunkter under otaliga textsamtal. Jag vill också tacka Urban Lundberg, för uppslagsrika kommentarer vid ett mittseminarium, och Jenny Björkman för den gedigna insatsen som opponent på slutseminariet. Bengt Oreström har hjälpt till med engelskan. Kvarvarande brister ansvarar jag givetvis ensam för.

Avhandlingsförord brukar avslutas med en hälsning till familjen. Vem tillhör den? Mina föräldrar, Gunilla och Rikard, har gett handgriplig hjälp, inte minst med korrekturläsning. Farmor Maj uppmuntrar mig när det behövs som mest. Syskonen Joel, Björn, Rebecka och Erik påminner mig ständigt om att det finns andra vägar i livet. Under skrivandet har jag delat vardagen med många. Jag vill tacka Asgeir, Johanna, Nanny, Petter och Lo för alla sena kvällar och tidiga morgnar i kollektivet. Tack Lars för kärleksfullt stöd. Petronella, Chika och Gåva – nu har jag mer tid för lek. Anna och Christian: fortsatt att störa mig!

Sist några ord till er som vet hur det är: Tack Frida, för att du tar både forskningen och det lilla livet på största allvar – och för att du alltid får mig att skratta. Monica, du är en inspirerande forskare och omsorgsfull vän som har varit ett ovärderligt stöd i skrivandet. Tack Rouzbeh, för att du finns där för mig, med skärpa, tålmod och värme.

*

Det finns många anledningar att syssla med historia. De mer existentiella gör sig påmind i sorg, vid minnet av dem som stått en nära. Farfar Arne Arvidsson var fotograf, föreningsmänniska och djupt engagerad i bygdens historia. Hans berättelser om slakten väckte mitt intresse för andra tiders levnadsvillkor. Hos mormor Margareta Eriksson fanns en tidlös rytm som gav rum för tanken. Tack för att du spände ögonen i mig och sa: Skriv!

Morfar Uno Eriksson har just lämnat oss.

Malmö, Sevedsplan, i december 2015
Malin Arvidsson

Innehållsförteckning

1. INLEDNING	13
Historisk rättvisa – ett samtida fenomen	15
Två omtalade uppgörelser med den svenska historien	18
Studiens centrala begrepp och utformning.....	21
Disposition.....	23
2. FORSKNINGSLÄGE.....	25
Studier om gottgörelse för historiska orättvisor.....	28
Forskning om gottgörelse för sterilisering.....	30
Forskning om gottgörelse för vanvård på institutioner för barn	34
Studiens bidrag.....	38
3. TEORI OCH METOD.....	41
Förhållningssätt.....	41
Studiens sammanhang.....	42
Teoretiska perspektiv på gottgörelse	45
Gottgörelsepolitik	46
Historieskrivning i gottgörande syfte	49
Gottgörelse och ansvarsutkrävande.....	54
Gottgörelsens förrättsligande	57
Syfte och frågeställningar	58
Källmaterial	59
Tillvägagångssätt.....	62
Avgränsningar.....	64
4. BAKGRUND	67
Steriliseringslagarnas framväxt och förändring.....	67
Från barnavård i nationens intresse till barnets bästa	73
5. ANSPRÅK PÅ GOTTGÖRELSE FORMULERAS	79
Sterilisering	79
Individuella ansökningar och journalistiska skildringar	79
Växande kunskap om rashygien och steriliseringar	85
Steriliseringsdebatt och ersättningskrav.....	89
Vanvård	93
Historiografiska förändringar	94
Före detta barnhemsbarn kräver upprättelse	96
Avslöjande dokumentär och politisk respons	99

Jämförande analys.....	104
6. HISTORISKA ORÄTTVISOR IDENTIFIERAS	107
Sterilisering	107
Historieskrivning i utredningsform.....	107
Bedömning med hänsyn till tidigare förhållanden.....	111
Dokumentation av ofrivillig sterilisering	114
Ofrivillig sterilisering – en historisk orättvisa?.....	118
Vanvård	120
Insamling av vittnesmål i utredningsform.....	120
Bedömning med utgångspunkt i Barnkonventionen.....	122
Dokumentation av vanvård.....	124
Vanvård i den sociala barnvården – en historisk orättvisa?	128
Jämförande analys.....	129
7. ANSVARSFRÅGAN ARTIKULERAS.....	133
Gottgörelse för sterilisering	133
Inget juridiskt ansvar.....	133
De tidigare steriliseringslagarna omvärderas delvis.....	135
Särskild ersättning ex gratia	137
Lag om ersättning antas utan debatt	138
Gottgörelse för vanvård	140
Påtryckningar om ersättning	140
Kritik mot bristande tillsyn	142
Statens moraliska ansvar	144
Ersättningsfrågan debatteras	147
Förändrad syn på statens ansvar	152
Jämförande analys.....	154
8. ERSÄTTNINGEN IMPLEMENTERAS.....	157
Sterilisering	157
Ersättning för ofrivillig sterilisering	157
Symbolisk ersättning för sterilitet och kränkning	159
En domstolsliknande prövning	163
Vanvård	166
Ersättning för allvarlig vanvård i den sociala barnvården.....	166
<i>Allvarlig art</i>	166
<i>I samband med vården</i>	170
Symbolisk ersättning i upprättande syfte	173
Förrättsligandets motsägelser	177

Jämförande analys.....	183
9. DEN STATLIGA GOTTGÖRELSENS PARADOXER	187
En lång väg till gottgörelse	188
Statliga utredningar hanterar smärtsamma minnen	190
Statens moraliska ansvar i fokus	191
Symbolisk upprättelse efter rättslig prövning.....	193
Gottgörelse som tidspolitik	195
Avslutande ord.....	198
SUMMARY	199
Scope and aim of the thesis	199
Historical injustices brought to the fore	199
State redress as a moral responsibility	201
The paradoxes of individual reparations	201
Historical or enduring injustices?	202
Concluding remarks	203
REFERENSER	205
Källor.....	205
Litteratur.....	211

1. Inledning

Vi ber i dag om förlåtelse för samhällets svek. Ni placerades hos fosterföräldrar eller på ett barnhem. Ni skulle ges värme och trygghet; ni skulle ges en skyddad uppväxt. Men drömmen dog när de sociala myndigheterna placerat er. Ni möttes istället av kyla och likgiltighet. Ni utsattes för våld och övergrepp, ni ignorerades och nekades tillräckligt med mat och kläder. Vi ber i dag om förlåtelse. Samhället hade ansvar för att säkerställa att ni gavs en god uppväxt. Men det var ingen ansvarig som besökte er, ingen som såg er, ingen som frågade er vad ni kände. Ni övergavs.¹

Till sist vill jag säga att detta förslag till lagstiftning inte på något sätt kan gottgöra det lidande som en del av de människor som steriliserats mot sin vilja fått utstå. Det får ses som ett erkännande från dagens samhälle att tidigare händelser var fel och ett sätt att säga förlåt.²

Dessa citat är hämtade från två omfattande offentliga uppgörelser med Sveriges moderna historia. Det första är ett utdrag ur den officiella ursäkt som vid en särskild ceremoni i november 2011 framfördes till personer som blivit utsatta för vanvård inom den sociala barn- och ungdomsvården. Det andra är en kommentar från Socialutskottets ordförande, vid antagandet av en särskild lag om ersättning till steriliserade i maj 1999. I och med detta tog riksdagen avstånd från de rashygieniskt motiverade steriliseringslagar som varit i kraft mellan 1935 och 1975. Uttalandena illustrerar ett ångerfullt förhållningssätt till det förflutna.

I många länder har smärtsamma minnen utmanat de framstegsberättelser som tidigare dominerat historieskrivningen. Genom offentliga ursäkter, sanningskommissioner och särskilda ersättningar har försök gjorts att skapa historisk rättvisa.³ Gemensamt för dessa uppgörelser med det förflutna är att de bygger på uppfattningen att länder måste komma till rätta

---

¹ Riksdagen, ”Talman Per Westerberg höll upprättelsetal för vanvårdade”, <http://www.riksdagen.se>, 21 november 2011 (Hämtad 2014-06-22).

² Riksdagens protokoll 1998/99:96, §3, Anf. 1 av Catherine Persson (S), 19 maj 1999.

³ Klaus Neumann och Janna Thompson, ”Introduction. Beyond the Legalist Paradigm”, i *Historical Justice and Memory*, red. Klaus Neumann och Janna Thompson, Critical Human Rights (Madison, Wis.: The University of Wisconsin Press, 2015), 6.

med sin historia för att kunna gå vidare.⁴ Att på detta sätt betona tidigare brister kan framstå som raka motsatsen till en historieskrivning som hyllar det förgångna, men försök att göra upp med det förflutna har också tolkats som ett nytt sätt att stärka nationalstatens legitimitet.⁵

I denna avhandling står de två upprättelseprocesser, som de inledande citaten är hämtade från, i fokus. De har utmynnat i de första och hittills enda svenska exemplen på lagar om ekonomisk ersättning i gottgörande syfte. Sådan ersättning kan tyckas vara ett självklart sätt att bemöta avslöjanden om tidigare missförhållanden, men är i själva verket en omdebatterad innovation. Det har även tidigare funnits möjligheter att få skadestånd för felaktiga myndighetsbeslut. Särskilda statliga ersättningar har i flera fall utgått till personer som felbehandlats inom vården. Ersättningar som bygger på en mer grundläggande *omvärdering* av tidigare lagstiftning och/eller praktik är däremot något nytt i det svenska sammanhanget.

Förslag om att ersätta oförrätter i det förflutna ger upphov till många frågor. Vilken tids värderingar ska man utgå från? Det handlar om att ersätta handlingar som utförts av enskilda aktörer, men samtidigt talas om ett samhälleligt ansvar. Vad innebär ett sådant ansvar? I ursäkten för vanvård beskrivs en enorm utsatthet, som för många fått konsekvenser under hela livet. En förlorad barndom går inte att återfå. De steriliserade berövades möjligheten att bli biologiska föräldrar. Går detta över huvud taget att kompensera med pengar? Ekonomisk gottgörelse syftar till att ge erkännande och personlig upprättelse – men inom vissa ramar och först efter prövning. Hur avgörs vem som har rätt till ersättning?

Att gottgöra dessa övergrepp och kränkningar – att ersätta det oersättliga – kan framstå som en omöjlighet. Ändå har det alltså skett, genom särskilda, tillfälliga ersättningslagar. Jag kommer i denna avhandling att undersöka hur ekonomisk gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn har motiverats och utformats. Det övergripande syftet är att artikulera dilemman som uppstår vid denna form av retroaktivt ansvarsutkrävande och att empiriskt undersöka hur dessa har hanterats i de båda fallen. Studien bidrar därmed med kunskap om hur gottgörelse för historiska orättvisor har tagit sig uttryck i Sverige.

---

⁴ Katharine Hodgkin och Susannah Radstone, ”Introduction”, i *Memory, history, nation: contested pasts*, Memory and narrative series (New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2006), 1.

⁵ Jeffrey K. Olick, *The politics of regret: on collective memory and historical responsibility* (New York: Routledge, 2007), 122.

Historisk rättvisa – ett samtida fenomen

Dagens krav på historisk rättvisa har flera rottrådar. Många av dem går tillbaka till uppgörelser med andra världskriget. Tyskland har blivit själva sinnebilderna för kollektiv skuld. Den tysk-israeliska överenskommelsen 1952 om *Wiedergutmachung*, som kom till stånd efter mycket konflikter, är ett paradigmiskt exempel på ekonomisk gottgörelse. Liknande krav på gottgörelse till offer för nazismen har under efterkrigstiden formulerats i flera länder.⁶ År 1988 antogs i USA en lag om ersättning till japan-amerikaner som internerades under andra världskriget.⁷ Dessa ersättningar har anförts som argument i andra kampanjer för gottgörelse.

Frågan om hur historiska orättvisor ska hanteras har också aktualiserats i samband med demokratiseringsprocesser efter inbördeskrig och diktatorsfall. Ett återkommande dilemma har här varit att hitta en avvägning mellan bestraffning och samexistens. Ett välkänt exempel är inriktningen på förlåtelse och försoning i Sydafrikas uppgörelse med apartheidtiden. Sanningskommissioner har blivit ett etablerat sätt att synliggöra systematiska missförhållanden, och möjligheten att få sitt vittnesmål dokumenterat ses ofta som en gottgörelse i sig.⁸ Att offer för allvarliga kränkningar av mänskliga rättigheter även har rätt till ekonomisk ersättning samt andra former av gottgörelse är en framväxande internationell norm.⁹ Denna utveckling kan kopplas till genomslaget för mänskliga rättigheter under de senaste decennierna.¹⁰

---

⁶ Regula Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe* (New York, N.Y.: Cambridge University Press, 2012), 2.

⁷ John C. Torpey, *Making whole what has been smashed: on reparations politics* (Cambridge, Mass.; Harvard University, 2006), 90.

⁸ Priscilla B. Hayner, *Unspeakable truths: transitional justice and the challenge of truth commissions*, 2. ed. (London: Routledge, 2011).

⁹ Neumann och Thompson, "Introduction. Beyond the Legalist Paradigm", 9. Detta uttrycks bland annat i de så kallade van Boven-principerna, antagna år 2005 av FN:s generalförsamling. Theo van Boven, "Basic principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law", 16 december 2005, http://legal.un.org/avl/ha/ga_60-147/ga_60-147.html. (Hämtad 2015-11-22).

¹⁰ Se text Daniel Levy och Natan Sznaider, *Human rights and memory* (University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 2010), 1.

Kalla krigets slut och murens fall innebar ett förnyat tryck på att ta itu med orättvisor begångna i det förflutna. Detta gällde dels interna förhållanden i de postkommunistiska länderna, men också andra länders agerande.¹¹ I Sverige fördes exempelvis en omfattande diskussion om den övervakning och åsiktsregistrering som skett under kalla kriget.¹² Under 1990-talet kom också en ny våg av uppgörelser med andra världskriget, nu även i länder som tidigare inte ansetts skuldtyngda. I Sverige ifrågasattes neutraliteten och man riktade i högre utsträckning än tidigare kritik mot undfallenhet mot Nazityskland, vilket startade en intensiv debatt.¹³ Liknande omvärderingar ägde rum i andra länder, bland annat avslöjades att schweiziska banker hanterat guld åt nazistregimen.¹⁴ År 1997 tog statsminister Göran Persson (S) initiativ till en informationskampanj om Förintelsen, som också kan ses i detta sammanhang.¹⁵

---

¹¹ Torpey, *Making whole what has been smashed: on reparations politics*, 24.

¹² Bland annat tillsattes Säkerhetstjänstkommissionen. Se SOU 2002:87: *Rikets säkerhet och den personliga integriteten: de svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddande verksamhet sedan 1945: betänkande*.

¹³ Ett tidigt inlägg var Maria-Pia Boëthius, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm: Norstedt, 1991). Boëthius kommenterar debatten och hur hennes egen inställning förändrats i en senare, omarbetad utgåva: Maria-Pia Boëthius, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm: Ordfront, 1999). För en översikt se Johan Östling, *Nazismens sensmoral: svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008). Frågan om hur Sverigs agerande ska bedömas behandlas i Lars M. Andersson och Mattias Tydén, *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm: Dialogos, 2007). En syntes av historisk forskning om Sverige under andra världskriget presenteras i Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Stockholm: Bonnier, 2011).

¹⁴ Elazar Barkan, *The guilt of nations: restitution and negotiating historical injustices* (New York: Norton, 2000), 88–111. I februari 1997 startades en utredning som skulle kartlägga om stulna judiska tillgångar fanns kvar i Sverige. Utredningen arbetade också med att hitta anhöriga till så kallade herrelösa konton, och granskade om Riksbanken tagit emot stulet guld. SOU 1999:20 *Sverige och judarnas tillgångar: slutrapport*.

¹⁵ En bok delades senare ut till skolelever, Stéphane Bruchfeld och Paul A. Levine, *...om detta må ni berätta...: en bok om Förintelsen i Europa 1933–1945* (Stockholm: Regeringskansliet, 1998). Efter en utredning kom initiativet att institutionaliseras år 2003, som myndigheten Forum för levande historia. Sverige stod också under 2000–2004 värd för internationella konferenser med syfte att bemöta revisionism och sprida kunskap om Förintelsen. Eva Fried, *The Stockholm International Forum Conferences (2000–2004)* (Stockholm: Regeringskansliet, 2006).

Behovet av att bemästra det förflutna är som mest uppenbart i länder vars moderna historia präglats av krig och konflikt, men även i stabila demokratier förekommer således gottgörelseprocesser.¹⁶ Detta har förklarats med nationalstatens kris och en förlust av utopier, vilket leder till att blicken riktas bakåt.¹⁷ När det gäller Sverige omvärderades folkhemmets historia i samband med att socialdemokratien förlorade sin långvariga regeringsmakt. Yvonne Hirdmans studie *Att lägga livet till rätta* visade på dubbelheten hos den sociala ingenjörskonsten som Alva och Gunnar Myrdal blivit symboler för: de många sociala reformerna höjde levnadsstandarden, men innebar också omfattande ingrepp i privatlivet.¹⁸ Denna studie följdes av fler historiska arbeten som betonade paternalism och underordning. Vad som ofta kallas folkhemmets baksidor intogs under 1990- och 2000-talen en mer framträdande roll i historieskrivningen än tidigare.¹⁹

De uppgörelser med medicinska och sociala interventioner som studeras i denna avhandling ägde alltså rum i ett sammanhang då uppgörelser med historiska orättvisor hade blivit vanliga både internationellt och i Sverige. En pågående omvärdering av välfärdsstatens historia, liksom en uppvärdering av individuella rättigheter, gjorde det möjligt att få gehör för berättelser om kränkningar och övergrepp. Samtidigt är dessa förhållanden inte tillräckliga för att få till stånd en upprättelse. Som kontrast kan nämnas att kraven på ersättning till personer som lobotomerats avvisades med

---

¹⁶ Stephen Winter, *Transitional justice in established democracies: a political theory* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014).

¹⁷ Torpey, *Making whole what has been smashed: on reparations politics*, 23.

¹⁸ Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm: Carlsson, 2000). Boken gavs ut första gången 1989, och var en delstudie i Maktutredningen. Studien har väckt mycket debatt. Exempelvis framhöll statsvetaren Bo Rothstein att många av makarna Myrdals idéer inte omsattes i praktiken, utan att deras inriktning på behovsprövade bidrag *in natura* förlorade mot Möllers linje, som handlade om att minimera fattigvårdens stigmatisering. Bo Rothstein, *Vad bör staten göra? om välfärdsstatens moraliska och politiska logik* (Stockholm: SNS förlag, 2002), 216.

¹⁹ Urban Lundberg och Mattias Tydén, "Stat och individ i svensk välfärdspolitisk historieskrivning", *Arbejderhistorie. Tidsskrift för historie, kultur og politik*, nr 2 (2008). Exempel av relevans för denna avhandling är Maija Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet* (Stockholm: Ordfront, 1998); Maija Runcis, *Makten över barnen: tvångsomhändertagande av barn i Sverige 1928-1968* (Stockholm: Atlas, 2007).

argument om att det inte är politikens uppgift att överpröva medicinska beslut fattade i en annan tid.²⁰

Två omtalade uppgörelser med den svenska historien

Mycket har redan sagts och skrivits om de frågor som behandlas här. Den statliga utredning som tillsattes år 1997 genomförde fram till 2000 flera delstudier av hur de rashygieniskt motiverade steriliseringslagarna hade tillkommit och tillämpats. Utredningen hade föregåtts av en omfattande offentlig debatt, och även förslaget om ersättning uppmärksammades medialt. Ersättningslagen trädde i kraft 1999 och fram till 2003 behandlade Steriliseringsersättningsnämnden ansökningar om ersättning.²¹ Under 2000-talet lades nya perspektiv till den redan existerande historiska forskningen på området.²² Steriliseringsdebatten har också analyserats i flera historiografiska och historiekulturella arbeten.²³ I det nya standardverket om Sveriges historia ägnas steriliseringspolitiken en särskild fördjupning.²⁴

---

²⁰ Motion 1997/98:So209 ”Ersättning till personer som genomgått lobotomioperation”, Dan Ericsson (KD) och motion 1997/98:So294 ”Tvångsterilisering och lobotomi”, Eva Goës (MP). Motionerna behandlades i Socialutskottets betänkande 1997/98:SoU12 ”Hälso- och sjukvårdsfrågor”, 12 mars 1998. Utskottet avstyrkte förslagen.

²¹ Av 2 042 sökande beviljades 1 591 ersättning. Leif Persson och Anita Werner, ”Rapport över Steriliseringsersättningsnämndens verksamhet” (S2004/1923/HS).

²² Gunnar Broberg och Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige* (Stockholm: Gidlund, 1991); Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*; Kristina Engwall, *Asociala och imbecilla: kvinnorna på Västra Mark 1931–1967* (Örebro, 2000); Eva Palmblad, *Den disciplinerade reproduktionen: abort- och steriliseringspolitikens dolda dagordning* (Stockholm: Carlsson, 2000); Maria Björkman, *Den anfrätta stammen: Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963* (Lund: Arkiv, 2011).

²³ Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Atlas akademi (Stockholm: Atlas, 2001); Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund: Nordic Academic Press, 2001); Martin Wiklund, *Historia som domstol: historisk värdering och retorisk argumentation kring ”68”* (Nora: Nya Doxa, 2012).

²⁴ Yvonne Hirdman, Jenny Björkman, och Urban Lundberg, *Sveriges historia. 1920-1965: rösträtt och demokrati, fackföreningar, förbudsomröstning, depression, Ådalskravaller, Kreugerkrasch, kobandel, Saltsjöbadsavtal, folkhem, krispolitik, urbanisering, neutralitet, samlingsregering, beredskapstid, ATP-reform, radio och teve, bilism, rekordår* (Stockholm: Norstedt, 2012), 224–229.

Inom politiken har ”tvångssteriliseringar” närmast blivit en metafor för social ingenjörskonst och ingrepp i människors privatliv. Frågan har också aktualiserats inom den kulturella sfären. I spelfilmen *Den nya människan* från 2007 möter vi Gertrud, som var intagen på arbetshem för flickor och utsattes för påtryckningar att låta sterilisera sig.²⁵ Rasbiologi, sterilisering och samtida diskriminering var temat för utställningen *(O)mänskligt* som några år senare nådde många skolbarn.²⁶

Steriliseringspolitiken har kallats ”Sveriges kanske mest omskrivna medicinska skandal”.²⁷ Den ekonomiska ersättningen till personer som blivit steriliserade mot sin vilja har dock inte väckt samma intresse, och i denna undersökning ställs ersättningslagen i fokus. Jag kommer i viss utsträckning att analysera historiska tolkningars roll under gottgörelseprocessen, men avhandlingen är inte att betrakta som ett bidrag till den historiska forskningen om steriliseringslagarna och deras tillämpning.

Mellan 2006 och 2011 samlade Vanvårdsutredningen hundratals vittnesmål från personer som under sin uppväxt varit placerade i fosterhem eller på barnhem. Såväl skälen till omhändertagande av barn som olika vårdformer har studerats inom historievetenskapen.²⁸ Uppväxt på barnhem och fosterhem har också skildrats i skönlitteratur, självbiografiska

---

²⁵ Filmen regisserades av Klaus Härö och hade premiär 2007. Den bygger på manusförfattaren Kjell Sundstedts mammas livsöde, som senare beskrivits i Kjell Sundstedt, *Till Gertrud: en berättelse om tvångssteriliseringar i Sverige* (Stockholm: Frank, 2009).

²⁶ *(O)mänskligt* var en samproduktion av Etnografiska museet, Forum för levande historia och Riksställningar. Den visades första gången 2010 och har sedan utvecklats och turnerat i landet i flera år.

²⁷ Mattias Tydén, ”Genetik och politik – kan vi lära av historien?”, *Framtider*, nr 2 (2007): 23.

²⁸ Se t ex Maria Sundkvist, *De vanartade barnen: mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903–1925* (Uppsala: Hjelm, 1994); Gena Weiner, *De räddade barnen: om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900–1940* (Uppsala: Hjelm, 1995); Ingrid Söderlind, *Barnhem för flickor: barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870–1920* (Stockholm: Stockholmia, 1999); Johanna Sköld, *Fosterbarnens ö: Prins Carls uppfostringsinrättning och verksamheten på Gälö: 1830–1939* (Stockholm: Stockholmia, 2012).

berättelser och intervjuböcker.²⁹ Missförhållanden inom den sociala barnvården har inte i samma utsträckning som steriliseringslagarna blivit en symbol för välfärdsstatens baksidor, även om sådan argumentation förekommit.³⁰ Däremot har upprättelseprocessen väckt stor uppmärksamhet i offentligheten.

Formerna för gottgörelse kom att utredas av en särskild kommitté, Upprättelseutredningen, som tillsattes 2010. Bland förslagen fanns den officiella ursäkt som citerades inledningsvis.³¹ I september 2011 fördes en intensiv debatt om huruvida den föreslagna ekonomiska ersättningen skulle bli verklighet. Sedan ersättningslagen trädde i kraft 2013 har debatten framför allt handlat om Ersättningsnämndens arbetsätt och beslut. Hittills har över hälften av de sökande nämligen fått avslag.³² Såväl företrädare för de drabbade som tidigare utredare och forskare har riktat skarp kritik mot snäva bedömningar.³³ De många avslagen har uppmärksamats medialt och följts upp med journalistiska granskningar.³⁴

---

²⁹ Några exempel är Annica Öhman, *Barnen från Källbäck: dokumentär om ett barnhem* (Stockholm: Acasord, 2006); Ingrid Sjökvist, *”Det är ju inte jag som gjort fel”: 14 berättelser om barnhem och fosterhem* (Stockholm: Liv i Sverige, 2008); Sofia Rapp Johansson, *Tills skulderbladen blivit vingar* (Stockholm: Bonnier, 2009); Lo Bäcklinder och Marit Arnbom, *Långt innan barnperspektivet: om barnen som sambället skulle skydda* (Malmö: Notis, 2011); Tinni Ernsjö Rappe, *Hem: ett reportage om Sofia Rapp Johansson och om samballets omhändertagande av barn* (Stockholm: Bonnier, 2015).

³⁰ Se t ex Thomas Kanger, *Stulen barndom: vanvården på svenska barnhem: ett reportage* (Stockholm: Bonnier, 2014), 253ff.

³¹ Upprättelseutredningen föreslog bättre tillgång till arkivmaterial och en utställning. ”Hitta hem” producerades av Stockholms Stadsmuseum, och har därefter turnerat i landet. I samband med detta har lokala fördjupningar gjorts, exempelvis på Örebro läns museum.

³² Totalt inkom 5 286 ansökningar. I skrivande stund har 2 177 ansökningar beviljats och 2 557 ansökningar avslagits. Ersättningsnämnden, ”Aktuellt från Ersättningsnämnden”, 18 december 2015, <http://www.ersattningsnamnden.se/aktuellt>.

³³ Bengt Sandin och Johanna Sköld, ”Vanvårdade nekas pengar trots förbjuden bestraffning”, *DN.SE*, 28 oktober 2013. <http://www.dn.se/debatt/vanvardade-nekas-pengar-trots-forbjuden-bestrafning/> (Hämtad 2014-04-02), Marianne Lönnqvist, ”Bara hälften anses vanvårdade”, *SvD.se*, <http://www.svd.se/>, 18 juni 2014 (Hämtad 2014-08-14).

³⁴ Linnea Nilsson, ”Han stämmer staten – för alla vanvårdades skull”, *ETC*, <http://www.etc.se/inrikes/han-stammer-staten-alla-vanvardades-skull>, 10 juni 2014 (Hämtad 2014-08-14).

Tillämpningen av lagen om ersättning till personer som vanvårdats under sin tid i fosterhem eller på barnhem har alltså redan problematiserats i den offentliga debatten. I denna avhandling undersöker jag istället lagstiftningens tillkomst och utformning, med fokus på vilka gränsdragningar kring rätten till ersättning som gjorts under den politiska processen.

Studiens centrala begrepp och utformning

Olika uttryck har i forskningen använts för att beteckna det fenomen som här undersöks: historisk rättvisa, att komma till rätta med det förflutna m m. Det förekommer även specifika begrepp för de praktiker som utvecklats, såsom officiell ursäkt och sanningskommission. Forskare som sökt betona att dessa uttryck hänger samman, och kan sägas utgöra ett gemensamt fält, har arbetat med vidare begrepp. Det mest allmänna är ”redress”, vilket kan översättas med gottgörelse eller upprättelse. ”Restitution” för främst tanken till återförande av land och kulturella artefakter, men har också föreslagits som en mer generell beteckning.³⁵ ”Reparations”, som ursprungligen betydde krigsskadestånd mellan stater, kan nu också betyda ekonomisk ersättning till grupper eller enskilda individer.³⁶ Även detta begrepp har föreslagits som beteckning för hela spännvidden av åtgärder som syftar till att ge erkännande och upprättelse för historiska orättvisor.³⁷ Samtliga dessa begrepp kan på svenska översättas med *gottgörelse*, vilket jag använder som samlande beteckning för försök att ställa det förflutna till rätta: ursäkter, kompensation av olika slag, utställningar med uttryckligt syfte att ge upprättelse, o s v.

En närmare bestämning av begreppet behövs. På ett mellanmänniskt plan ber vi varandra om förlåtelse för att återställa ett brustet förtroende. När en statsminister eller annan representant för den politiska makten framför en officiell ursäkt, är det inte för att ge uttryck för sina personliga känslor. Det handlar då om att bemöta avslöjanden om missgärningar som sanktionerats genom politiska beslut. För att betona den speciella

---

³⁵ Barkan, *The guilt of nations: restitution and negotiating historical injustices*, XIX.

³⁶ Torpey, *Making whole what has been smashed: on reparations politics*, 45. Regula Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe* (New York, N.Y.: Cambridge University Press, 2012), 7–9.

³⁷ *Ibid.*, 49.

karaktären hos politiskt beslutade och offentligt finansierade former av gottgörelse använder jag begreppet *statlig gottgörelse*.³⁸

De uppgörelser med steriliseringspolitiken och vanvård i den sociala barnavården som analyseras i denna avhandling har, som redan framgått, varit omfattande och haft flera inslag. I denna undersökning behandlas främst de båda ekonomiska ersättningarna. Samtliga former av statlig gottgörelse har en gemensam kärna, nämligen den uttalade ambitionen att ge de utsatta upprättelse genom offentligt erkännande. De olika uttrycken för detta, såsom officiella ursäkter, utställningar i gottgörande syfte m m, kräver dock skilda typer av undersökningar. Lagstiftning om ekonomisk ersättning innebär dilemman och ställningstaganden som är specifika för denna form av gottgörelse. Samtidigt vill jag understryka att ersättningarna för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn är en del av mer omfattande gottgörelseprocesser. Till skillnad från ersättning som endast är avsedd att kompensera en viss skada, finns vid ekonomisk gottgörelse också en symbolisk dimension. Vidare handlar det om ersättning till grupper som varit utsatta för systematiska missförhållanden – inte om ersättning för enstaka händelser till enskilda individer.³⁹

Gottgörelse för historiska orättvisor har studerats inom flera olika vetenskapliga discipliner: filosofi, statsvetenskap och kriminologi för att bara nämna några. Min studie har inspirerats av detta framväxande tvärvetenskapliga fält, men anknyter framför allt till historiska och historiesociologiska studier av gottgörelse. Till skillnad från arbeten som normativt argumenterar för respektive mot gottgörelse, eller utvärderar genomförda försök att gottgöra utifrån en på förhand definierad uppfattning om syftet, undersöker jag här empiriskt hur uttryck för gottgörelse har vuxit fram i en viss tid och en särskild kontext. En utgångspunkt för studien är att de exempel på gottgörelse som studeras är resultatet av politiskt påverkansarbete. Viktiga aktörer i sådana processer är de drabbade själva som – enskilt eller genom särskilda organisationer – gör anspråk på ersättning, offentliga intellektuella som uppmärksammar deras krav samt politiker och tjänstemän. Studien visar hur anspråk på gottgörelse har formulerats, behandlats av statliga utredningar och sedan blivit föremål för politisk debatt och beslut. Det bör dock förtydligas att målet inte är att finna or-

---

³⁸ Begreppet är en översättning av ”state redress”. Winter, *Transitional justice in established democracies: a political theory*, 4.

³⁹ Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*, 8–9.

saksförklaringar till varför ersättning har getts i just dessa fall. Snarare vill jag stimulera till en kritisk diskussion om ekonomisk gottgörelse genom att historisera ersättningslagarna och belysa deras inneboende motsägelser.⁴⁰

Disposition

I nästa kapitel sätts studien i relation till tidigare forskning om gottgörelse, särskilt vad gäller sterilisering respektive övergrepp på institutioner för barn. I *kapitel 3* presenteras teoretiska och metodologiska utgångspunkter, syfte och frågeställningar samt källmaterialet. *Kapitel 4* ger en bakgrund till steriliseringslagarna och den sociala barnvården.

Den empiriska undersökningen är tematiskt upplagd, vilket möjliggör en jämförelse mellan de båda undersökta fallen, men samtidigt innebär detta att framställningen inte är strikt kronologisk. Genomgående behandlas i de empiriska kapitlen först steriliseringsersättningen och sedan vårdersättningen. *Kapitel 5* visar hur anspråken på gottgörelse formulerats och framförts offentligt. I *kapitel 6* analyseras hur dessa historiska orättvisor har dokumenterats genom statliga utredningar. *Kapitel 7* undersöker vilka föreställningar om ansvar som underbyggt ersättningslagarna, medan *kapitel 8* behandlar den ekonomiska gottgörelsens utformning.

I det avslutande *kapitel 9* sammanfattas studiens resultat.

---

⁴⁰ Ibid., 10.

2. Forskningsläge

Under de senaste decennierna har den historievetenskapliga disciplinen vidgats genom en snabb tillväxt av forskning om historiedidaktik, historiekultur och historiebruk.⁴¹ Gemensamt för dessa inriktningar är ett intresse för hur historia används i samhället, och uppfattningen att vårt sökande efter historisk kunskap alltid utgår från nuet. Med utgångspunkt i Klas-Göran Karlssons typologi över olika sorters historiebruk, skulle försök att uppmärksamma historiska orättvisor kunna klassificeras som ”moraliskt historiebruk”. Officiella ursäkter, sanningskommissioner och liknande benämner Karlsson som ”politiskt-pedagogiskt historiebruk”. Detta skiljs i typologin från ett ”vetenskapligt historiebruk”, utfört av historiker och historielärare med uppgift att rekonstruera och tolka det förflutna.⁴² Denna uppdelning kan fungera som vägvisare till de debatter som uppstått inom historievetenskapen med anledning av de uppgörelser med det förflutna som beskrivits i föregående kapitel. Jag ska här översiktligt redogöra för två skilda positioner innan min egen hållning presenteras.

Flera historiker har förhållit sig avvaktande till den ökade inriktningen på historisk rättvisa. Exempelvis menar Henry Rousso att historievetenskapens kritiska potential förlorar mark i en tid när ögonvittnesskildringar fått ökad status.⁴³ Även historiker som i grunden sympatiserar med att glömda grupper och tystade erfarenheter lyfts fram har frågat sig vilka lärdomar sådana processer egentligen kan ge. Katherine Hodgkin och Susannah Radstone menar att historieskrivning bör ge strukturella förklaringar av varför orättvisor kunde äga rum, snarare än att styras av frågor om skuld.⁴⁴ I en kommentar av arbetet med en vitbok för romer uttrycker Martin Ericsson och David Sjögren stöd för den politiska viljan till försoning och upprättelse, men varnar samtidigt för att historieskrivning som styrs av detta syfte kan leda till felaktiga slutsatser om diskrimineringens

---

⁴¹ Klas-Göran Karlsson och Ulf Zander, *Historien är närvarande: historiedidaktik som teori och tillämpning* (Lund: Studentlitteratur, 2014), 7–9.

⁴² Klas-Göran Karlsson, ”Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv”, i *Historien är närvarande: historiedidaktik som teori och tillämpning*, red. Klas-Göran Karlsson och Ulf Zander (Lund: Studentlitteratur, 2014), 73–78.

⁴³ Henry Rousso, *La dernière catastrophe: l'histoire, le présent, le contemporain* (Paris: Gallimard, 2012).

⁴⁴ Hodgkin och Radstone, ”Introduction”.

orsaker.⁴⁵ Samtidshistorikerna Kjell Östberg, Harriet Jones & Nico Randerad menar att när historiker genomför politiskt initerade granskningar, kan det i förlängningen urholka den historievetenskapliga forskningens självständighet och därmed legitimitet.⁴⁶ Samtliga dessa inlägg är, som jag uppfattar det, inriktade på att upprätthålla en skiljelinje mellan vetenskapligt historiebruk och moraliskt/politiskt historiebruk.

Den tyske historieteoretikern Jörn Rüsen intar en något annorlunda hållning i den här frågan. Han ser visserligen kraven på historiskt ansvar som en utmaning för historievetenskapen, men framhåller samtidigt att försök att värdera och dra lärdom av det förflutna, och därmed orientera sig i samtiden, är en viktig aspekt av historiskt tänkande.⁴⁷ Detta perspektiv har vidareutvecklats av historikern Martin Wiklund, som menar att historia kan ses som en sorts argumentation om värdefrågor, grundad i hänvisningar till historiska fenomen. Han använder domstolen som metafor, och menar att historikerns uppgift är att bidra till ”att främja mer rättvisa bedömningar och en meningsfull bearbetning av tolkningskonflikter”.⁴⁸ Det gäller då inte endast uppgörelser med det förflutna, utan alla former av historisk kunskap.

Utan att förespråka en lika radikalt förändrad kunskapssyn har Klas Neumann uppmanat till ökad medvetenhet om den moraliska dimensionen av historieskrivning. I och med genomslaget för olika former av historisk rättvisa har förutsättningarna för skapandet av historisk kunskap förändrats menar han. Detta gäller oavsett hur man som historiker väljer att förhålla sig till kommissioner, utställningsprojekt, minneshögtider och liknande. Historievetenskapliga arbeten kan, även om detta inte varit avsikten, komma att anföras som argument i debatter om skuld och an-

---

⁴⁵ Martin Ericsson och David Sjögren, ”Problematiske utgångspunkter. Om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer”, *Historisk Tidskrift (S)* 131, nr 2 (2011): 250–57.

⁴⁶ Harriet Jones, Kjell Östberg, och Nico Randerad, red., *Contemporary history on trial: Europe since 1989 and the role of the expert historian* (Manchester, UK: Manchester University Press, 2007), 1.

⁴⁷ Jörn Rüsen, *Berättande och förnuft: historieteoretiska texter* (Göteborg: Daidalos, 2004), 195.

⁴⁸ Wiklund, *Historia som domstol: historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"*, 290–291.

svar.⁴⁹ Dessa inlägg visar att gränsen mellan vetenskaplig historieskrivning och normativa aspekter är svår att dra i en tid som präglas av uppgörelser med det förflutna.

Föreliggande studie har formulerats mot bakgrund av dessa pågående debatter inom den historievetenskapliga disciplinen. Jag har strävat efter att inta en hållning där gottgörelse inte tas för givet, men samtidigt inte på förhand definieras ut som politiskt eller instrumentellt historiebruk. Istället för att förespråka en viss syn på historisk rättvisa och gottgörelse, har jag studerat två sådana processer empiriskt. Därmed anknyter jag till ett framväxande tvärvetenskapligt forskningsfält av humanistiska och samhällsvetenskapliga studier som på olika sätt analyserat offentliga uppgörelser med det förflutna.⁵⁰ Jag menar att historiskt inriktade studier kan bidra till att "avnaturalisera" detta fenomen.⁵¹ Mer specifikt kan avhandlingen placeras i den sista av tre huvudsakliga inriktningar på fältet: 1) juridiska och filosofiska diskussioner om hur anspråk på historisk rättvisa kan rättfärdigas⁵² 2) policyinriktade undersökningar som syftar till att etablera under vilka omständigheter försök att skipa historisk rättvisa är verk samma⁵³ och 3) historiska och samhällsvetenskapliga arbeten i vilka fenomenet undersöks som en särskild form av politik, situerad i en viss tid.⁵⁴

Även med denna precisering är den tidigare forskningen på området omfattande. I forskningslägets första avsnitt diskuteras några verk som har haft stort inflytande på fältet, och som får exemplifiera olika förhållningssätt. Därefter följer en mer detaljerad diskussion rörande forskning om gottgörelse för sterilisering respektive vanvård av barn på institutioner.

---

⁴⁹ Klaus Neumann, "Historians and the yearning for historical justice", *Rethinking History* 18, nr 2 (09 december 2013): 13.

⁵⁰ Neumann och Thompson, "Introduction. Beyond the Legalist Paradigm", 9–10.

⁵¹ Olick, *The politics of regret: on collective memory and historical responsibility*, 138.

⁵² Se t ex Janna Thompson, *Taking responsibility for the past: reparation and historical justice* (Cambridge: Polity, 2002); Göran Collste, *Global rectificatory justice* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015).

⁵³ Några exempel är Pablo De Greiff, *The handbook of reparations [Elektronisk resurs]* (Oxford: Oxford University Press, 2006); Hayner, *Unspeakable truths: transitional justice and the challenge of truth commissions*.

⁵⁴ Denna uppdelning föreslås av Olick, *The politics of regret: on collective memory and historical responsibility*, 122.

Studier om gottgörelse för historiska orättvisor

I förra kapitlet konstaterades att flera aktörer gjorde nya eller förnyade anspråk på historisk rättvisa under 1990-talet. Under decenniet som följde publicerades vetenskapliga arbeten som sökte begreppslicgöra, beskriva och förklara detta uppsving.⁵⁵

Historikern Elazar Barkan var en av de första att behandla den framväxande internationella normen att ge gottgörelse för historiska orättvisor i en komparativt upplagd studie. Hans beskrivningar av en rad uppgörelser med andra världskriget respektive kolonialismen är strukturerade utifrån ett intresse för hur gottgörelse aktualiserar en spänning mellan individuella rättigheter och grupprättigheter.⁵⁶ Överhuvudtaget förespråkas en syn på gottgörelse som process och förhandling, ett verktyg för konfliktlösning.⁵⁷ Även om Barkan instämmer i några av de invändningar som framförts präglas detta standardverk på området av en optimistisk inställning till gottgörelse. Det avslutande kapitlet, vilket presenteras som "a framework for a theory of restitution" är framför allt ett försvar för gottgörelse som redskap i ett läge då bättre alternativ saknas.⁵⁸

En mer problematiserande hållning har intagits av sociologen John Torpey. Han tolkar den ökande inriktningen på historisk rättvisa som ett uttryck för de stora utopiernas kollaps, och varnar för att låta det förflutna hindra formulerandet av politiska krav riktade mot framtiden.⁵⁹ Generellt är studien dock mer inriktad på att utveckla en begreppsapparat för fältet. De empiriska fallen är valda för att illustrera olika sorters anspråk på gottgörelse. Det första handlar om ersättning till de japan-amerikaner och japan-kanadensare som internerades under andra världskriget. Denna ekonomiska kompensation till individer som själva varit utsatta för interneringen kontrasteras mot försök att få till stånd gottgörelse för slaveriet, vilka enligt Torpey är dömda att misslyckas – bland annat på grund av svårigheterna att identifiera rättmätiga mottagare när

---

⁵⁵ För en introduktion till fältet på svenska, se Jan Lofström, "Om restitutioner", *Historisk tidskrift för Finland* 90, nr 1 (2005): 123–142.

⁵⁶ Barkan, *The guilt of nations: restitution and negotiating historical injustices*, 312–314.

⁵⁷ *Ibid.*, 319.

⁵⁸ *Ibid.*, 344.

⁵⁹ Torpey, *Making whole what has been smashed: on reparations politics*, 132 och 166.

anspråken ärvt i flera generationer.⁶⁰ I en avslutande delstudie med exempel rörande gottgörelse i såväl Namibia som Sydafrika, synliggörs ett spektrum ”from a commemorative and symbolic approach that is close to identity politics to an anti-systemic understanding of reparations that has stronger affinities with traditional left-wing commonality politics”.⁶¹ Teoretiskt ställer Torpey sig kritisk till gottgörelse som tenderar att förstärka skillnadstänkande och förespråkar istället en mer universell idé om medborgarskap.⁶²

Historikern Regula Ludi har i en senare studie kritiserat Barkan och Torpey för att övergeneralisera utifrån sin nordamerikanska kontext.⁶³ På motsvarande vis varnar hon för att låta Tysklands *Wiedergutmachung* bli en idealtyp för gottgörelse, och föreslår istället historiskt inriktade, komparativa studier.⁶⁴ Även om Ludi noterar 1990-talets intensifiering av krav på gottgörelse, menar hon att rötterna till detta tänkande måste sökas längre tillbaka i tiden. De tre delstudierna om ekonomisk ersättning för övergrepp under nazisttiden i Frankrike, Tyskland och Schweiz tar sin början redan under andra världskrigets sista år. Eftersom gottgörelse i dessa sammanhang gavs till individer, aktualiserades enligt Ludi inte samma problematik som vid kollektiv gottgörelse till minoritetsgrupper.⁶⁵

Den tidigare teoribildningens inriktning på grupprättigheter och identitetspolitik hänger möjligen samman med vilka historiska orättvisor som främst uppmärksammats. Statsvetarna Braun, Herrman och Brekke argumenterar för att uppgörelser med tidigare tvångssteriliseringar kan bidra till att rikta uppmärksamhet mot ”a different logic of human rights deprivation, partly intersecting but not identical with the logic of ethnoracial distinctions: the logic of normality, deviance and fitness”.⁶⁶ Genom att behandla gottgörelse för kränkningar och övergrepp till följd av medicinska och sociala interventioner kan avhandlingen alltså bidra till en på-

---

⁶⁰ Ibid., 132.

⁶¹ Ibid., 156–7.

⁶² Ibid., 16.

⁶³ Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*, 6.

⁶⁴ Ibid., 2.

⁶⁵ Ibid., 200–202.

⁶⁶ Kathrin Braun, Svea L. Herrmann, och Ole A. Brekke, ”Sterilization Policies, Moral Rehabilitation and the Politics of Amends”, *Critical Policy Studies* 8, nr 2 (2014): 204.

gående omvärdering av etablerade begrepp och förklaringar inom teori-
bildningen på fältet.

Forskning om gottgörelse för sterilisering

Antalet studier om olika former av gottgörelse för sterilisering är relativt begränsat. I den genomgång som följer har därför några mer policyinriktade studier inkluderats, utöver de problematiserande samhällsvetenskapliga och historiska arbeten som studien framför allt relaterar till.

Historikern Alexandra Minna Sterns artikel om offentliga ursäkter för sterilisering utgör ett tidigt bidrag till fältet. Under 2002 och 2003 bad guvernörerna i Virginia, Kalifornien, North Carolina, Oregon och South Carolina om ursäkt för eugeniskt motiverade tvångssteriliseringar. Stern diskuterar vad som inkluderas och exkluderas i de narrativ som skapats i och med dessa offentliga uppgörelser med det förflutna. Hon observerar att ursäkterna betonar diskontinuitet snarare än kontinuitet. Det har enligt Stern funnits en tendens att framställa tvångssteriliseringarna som ett utslag av nazistinspirerad pseudovetenskap, vilket osynliggör att steriliseringsprogrammen inte bara byggde på rashygieniska idéer och att de i flera delstater var i bruk in på 1950- och 1960-talen.⁶⁷

Regula Ludi, som alltså studerat ersättning till offer för nazistiska regimer i flera europeiska länder, påpekar att personer som steriliserats mot sin vilja först inte räknades till denna grupp. Under 1980-talet började man i Tyskland tala om så kallade glömda offer (*forgotten victims*), däribland de minst 350 000 personer som tvångssteriliserats.⁶⁸ I en studie inriktad specifikt på denna grupp har medicinhistorikern Stefanie Westermann, utifrån brev och intervjuer, visat att operationen för många inneburit ett livslångt stigma och social isolering. Det är mot denna bakgrund hon ser mobiliseringen för upprättelse, bland annat genom grundandet av en särskild organisation för offer för tvångssterilisering (BEZ) år 1987.⁶⁹

---

⁶⁷ Alexandra Minna Stern, "Eugenics and Historical Memory in America", *History Compass* 3, nr NA 145 (2005): 6.

⁶⁸ Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*, 143–144.

⁶⁹ Stefanie Westermann, "Secret suffering: the victims of compulsory sterilization during National Socialism", *History of Psychiatry* 23, nr 4 (01 december 2012): 483–87. Lagen trädde i kraft 1934 och hette *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses* (GzVeN).

I en studie av politiska debatter om gottgörelse för steriliserade har Braun, Herrmann och Brekke jämfört Tyskland med Norge och Tjeckien. På ett övergripande plan urskiljer de två olika strategier. I Tyskland användes under efterkrigstiden framför allt en juridisk strategi. Det handlade då om enskilda individer som försökte få sitt steriliseringsbeslut omprövat i efterhand, till exempel med hänvisning till bristande underlag. Utgångspunkten var fortfarande den tidigare steriliseringslagen, och processen involverade ibland samma domare och experter som bidragit till det ursprungliga beslutet. Den kollektiva organisering som skedde under 1980-talet utgjorde exempel på en politisk strategi, vilket resulterade i en mindre ekonomisk ersättning. Denna ersättning grundades dock inte i ett erkännande av de steriliserade som offer för nationalsocialismen. Först 2007 antog *Bundestag* en deklARATION om att den gamla steriliseringslagen var ett nazistiskt brott, och samtidigt uttrycktes sympati med de drabbade och deras familjer. Utifrån detta diskuterar Braun et al. skillnaden mellan ett erkännande av att vissa steriliseringar inte genomförts på rätt sätt, och en mer omfattande omvärdering av den tidigare lagstiftningen. De menar att endast ett politiskt avståndstagande från den tidigare lagen och de uppfattningar denna byggde på kan innebära moralisk upprättelse för offren.⁷⁰

Vad gäller Norge visar Braun et al. på betydelsen av i vilket sammanhang frågan om gottgörelse väcks. När tvångssteriliseringar av så kallade "tater" uppmärksammades där i början av 1990-talet, skedde det i samband med en bredare kritik av tidigare assimileringspolitik. Frågan blev föremål för ett forskningsprojekt, en offentlig utredning och två officiella ursäkter. År 2005 beslutades också om en särskild ersättning inom ramen för statens "billighetserstatning".⁷¹

Den tjeckiska debatten har enligt Braun et al. handlat om huruvida ofrivillig sterilisering ska ses som en rasistisk politik tillhörande den kommunistiska förflutna, eller ett samtida uttryck för systematisk diskriminering av romer. I Tjeckien fanns under kommunisttiden ingen laglig grund för rashygieniskt motiverad sterilisering, däremot övertalades kvinnor med olika medel att samtycka till en operation med hänvisning till argument

---

⁷⁰ Braun, Herrmann, och Brekke, "Sterilization Policies, Moral Rehabilitation and the Politics of Amends", 212.

⁷¹ Denna "billighetserstatning" är det norska Stortingets möjlighet att betala ut ersättning till enskilda. Ane Sofie Tømmerås, *Billighetserstatning - og andre offentlige erstatningsordninger* (Oslo: Universitetsforlaget, 2002). Den officiella beteckningen har ändrats till "rettfærdsvederlag".

om folkhälsa och befolkningskvalitet. Detta kritiserades redan i slutet av 1970-talet, men sedan början av 2000-talet arbetar flera organisationer dels för upprättelse dels för att bekämpa fortgående ofrivilliga steriliseringar. Premiärministern Jan Fischer medgav 2009 att fel begåtts i enskilda fall, men menade att ansvaret i så fall låg hos enskilda kliniker och läkare och att eventuell ersättning borde ske genom rättsprocesser mot dessa.⁷²

Även om såväl steriliseringspraktiker som resultatet av kampanjer för gottgörelse alltså har skilt sig åt mellan länderna, framhäver Braun et al. att steriliseringarna i alla tre fallen framför allt setts som uttryck för diskriminering mot etniska minoriteter. Erfarenheter från personer som steriliserats för att de blivit kategoriserade som psykiskt sjuka eller intellektuellt funktionsnedsatta har därmed inte artikulerats lika tydligt. Detta innebär enligt författarna att kränkningar utifrån föreställningar om normalitet, hälsa och social status inte problematiserats i samma utsträckning.⁷³

Ekonomisk gottgörelse för sterilisering har även behandlats i policynära studier, ofta med utgångspunkten att ersättning bör ges. Juristen Michael G Silver har i en amerikansk studie visat att steriliserade haft svårt att få ersättning genom rättsliga processer och efterfrågar politisk handling, med hänvisning till att japan-amerikaner som internerats under andra världskriget fått erkännande genom en speciell lag.⁷⁴ North Carolina blev 2013 den första delstaten att besluta om en särskild kompensation för tvångssterilisering, vilket kommenterats i en kortare artikel av juristen Jennifer M. Klein. Utifrån debatten om denna ersättning diskuterar hon två frågor som varit framträdande. Den första gäller huruvida ersättning överhuvudtaget borde betalas ut. Förespråkarna menar att staten har ett moraliskt ansvar att kompensera för detta integritetskränkande ingrepp, medan kritikerna menar att dagens skattebetalare inte borde straffas för tidigare generationers misstag. Den andra handlar om gottgörelsens utformning: bör man sträva efter att ge full kompensation för själva skadan, eller ska ersättningen vara symbolisk? Med hänvisning till svårigheterna med att sätta ett pris på lidande, men även till det svåra budgetläget i många del-

---

⁷² Braun, Herrmann, och Brekke, "Sterilization Policies, Moral Rehabilitation and the Politics of Amends", 218.

⁷³ Ibid., 220.

⁷⁴ Michael G. Silver, "Eugenics and compulsory sterilization laws: Providing redress for the victims of a shameful era in United States history", *George Washington Law Review* 72, nr 4 (2004): 891.

stater, stödjer författaren den senare hållningen.⁷⁵ Även om artikeln är skriven i syfte att påverka en pågående debatt, kan frågorna som Klein väcker tjäna som påminnelse om att individuell gottgörelse för historiska orättvisor inte är någon självklarhet, utan tvärtom innebär aktiva ställningstaganden.

Ersättningen i North Carolina har också varit föremål för en utvärderande studie. Utifrån uppfattningen att processen för att uppnå restorativ rättvisa bör ta hänsyn till brottsoffrens intressen analyserar kriminologerna Brightman, Lenning och McElrath hur den ekonomiska ersättningen genomförts i praktiken. De visar att steriliserade haft begränsade möjligheter att delta i förberedelserna och att informationen om hur man söker ersättning inte spritts tillräckligt. Vidare menar de att risken för ny stigmatisering kan ha inneburit att personer som steriliserats avstått från att ansöka, och att höga beviskrav inneburit svårigheter att få ersättningen beviljad. Författarna påpekar också att den tio år långa beredningen – frågan föregicks av tre utredningar – inneburit att många potentiella sökanden gått bort utan att ha fått ett erkännande. Sammantaget riktar författarna skarp kritik mot att den ekonomiska ersättningen inte utgått från de drabbades behov och önskemål, vilket de menar är allvarligt eftersom gottgörelseprocesser måste vara ”victim-centred” för att kunna innebära upprättelse.⁷⁶

När det gäller Sverige har idéhistorikern Gunnar Broberg och historikern Mattias Tydén i en kortare, populärvetenskaplig artikel beskrivit hur steriliseringsfrågan uppmärksammades såväl nationellt som internationellt 1997.⁷⁷ Historikern Maija Runcis har diskuterat frågans behandling i medierna och uppmanat historiker att inta ett mer aktivt förhållningssätt till journalister.⁷⁸ Vidare har historikerna Urban Lundberg och Yvonne Hirdman i en artikel beskrivit mottagandet av slutrapporten från 1997 års

---

⁷⁵ Jennifer M. Klein, ”Compensating Victims of Forced Sterilization: Lessons from North Carolina”, *Journal of Law, Medicine & Ethics* 40, nr 2 (2012): 425.

⁷⁶ Sarah Brightman, Emily Lenning, och Karen McElrath, ”State-Directed Sterilizations in North Carolina: Victim-Centredness and Reparations”, *British Journal of Criminology* 55, nr 3 (17 oktober 2014): 474–93.

⁷⁷ Gunnar Broberg och Mattias Tydén, ”När svensk historia blev en världsnyhet: steriliseringspolitiken och medierna”, *Tvärsnitt* 1998:3 (Uppsala: Swedish Science Press, 1998), [2] – 15.

⁷⁸ Maija Runcis, ”Striden om historien”, i *Makten över minnet: historiekultur i förändring* (Lund: Studentlitteratur, 2000).

Steriliseringsutredning, och påvisat att den historiska kartläggningen inte fick tillnärmelsevis samma uppmärksamhet som betänkandet om ekonomisk ersättning.⁷⁹ Mattias Tydén ställer i en artikel frågan om huruvida ett ”moraliskt historieperspektiv” på steriliseringarna är fruktbart. Han menar att kunskap om de tidigare steriliseringarna kan informera dagens politiska och etiska debatt om genetik, såsom fosterdiagnostik, men är mer avvaktande till att i efterhand döma dåtidens beslutsfattare.⁸⁰ Den svenska uppgörelsen med steriliseringspolitiken har alltså diskuterats ur flera olika perspektiv av historiker, varav några även själva varit delaktiga i processen. Däremot har den statliga gottgörelsen i sig inte varit föremål för någon historievetenskaplig studie.

Forskning om gottgörelse för vård på institutioner för barn

Det faktum att uppgörelser med övergrepp och kränkningar inom den sociala barnvården har förekommit i många västländer under de senaste årtiondena har uppmärksammats i flera studier. Kriminologen Kathleen Daly konstaterar att granskningar på detta område förekom i Kanada och Australien redan under 1980- och 1990-talen, men att det sedan 2000-talets början har skett en snabb ökning av sådana processer.⁸¹ Hon visar hur termen ”institutional abuse”, som myntades på 1970-talet i debatter om samtida problem inom olika former av vård för barn, kommit att användas för att beskriva liknande missförhållanden längre tillbaka i tiden.⁸² Socialhistorikern Shurlee Swain menar att feministiskt arbete mot sexuella övergrepp skapat språkliga uttryck för att beskriva handlingar som tidigare varit svåra att benämna.⁸³ Historikern Johanna Sköld har lyft fram betydelsen av att synen på vad som utgör en god barndom har förändrats,

---

⁷⁹ Hirdman, Yvonne och Urban Lundberg, ”Fakta faller faktoiden”, *Dagens forskning*, nr 13–14 (2002).

⁸⁰ Tydén, ”Genetik och politik – kan vi lära av historien?”

⁸¹ Kathleen Daly, *Redressing institutional abuse of children* (Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014), 1.

⁸² *Ibid.*, 16–19.

⁸³ Swain, Shurlee, ”Why Sexual Abuse? Why now?”, i *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, red. Johanna Sköld och Shurlee Swain (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 83–94.

och att barns rättigheter har förstärkts i och med antagandet av FN:s barnkonvention 1989.⁸⁴

Det växande antalet kommissioner med uppdrag att samla in vittnesmål om vanvård på institutioner för barn utgör utgångspunkten för en antologi med en jämförande ansats. Historikern Johanna Sköld har i sitt bidrag undersökt vanvårdsutredningar som ett transnationellt fenomen och menar att jämförelse med andra länder har spelat en viktig roll, både som argument för gottgörelse och vid utformningen av nationella utredningar. Hon ger också en överblick av hur frågan uppmärksammats i olika länder. I Australien aktualiserades omhändertaganden av barn i samband med en bredare uppgörelse med behandlingen av landets urbefolkning, vilket även var fallet i Kanada. På Irland har avslöjanden om övergrepp på barn kopplats till kritik mot katolska kyrkan, medan man i de nordiska länderna oftare har sett vanvård som ett uttryck för välfärdsstatens baksidor.⁸⁵ Vilken form kritiken tar beror inte endast på faktiska historiska förhållanden, utan även på i vilket samtida politiskt sammanhang frågan om gottgörelse väcks.

Den här typen av kommissioner har också blivit föremål för kritiska granskningar. Juristen Carol Brennan har t ex i flera arbeten ifrågasatt arbetsmetoderna hos irländska Commission to Inquire into Child Abuse, som avgav sin rapport 2009. Kommissionens terapeutiska ambitioner var enligt Brennan naiva, och hon varnar för att de intervjuade löpte risk för åter-traumatisering. Även om deltagande var frivilligt menar hon att de drabbade hade en svag förhandlingsposition och efterlyser en diskussion om vad genuint samtycke skulle innebära.⁸⁶ Kritiken har även gällt utredningarnas inriktning. Shurlee Swain diskuterar den pågående australien-

---

⁸⁴ Johanna Sköld, ”Historical Abuse - A Contemporary Issue: Compiling Inquiries into Abuse and Neglect of Children in Out-of-Home Care Worldwide”, *Journal of Scandinavian Studies in Criminology & Crime Prevention* 14 (2013): 13.

⁸⁵ Sköld, Johanna, ”Apology Politics: Transnational Features”, i *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, red. Johanna Sköld och Shurlee Swain (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 13–26.

⁸⁶ Brennan, Carol, ”Trials and Contestations: Ireland’s Ryan Commission”, i *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, red. Johanna Sköld och Shurlee Swain (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 65, 78. Se också Carol Brennan, ”Facing What Cannot Be Changed: The Irish Experience of Confronting Institutional Child Abuse”, *The Journal of Social Welfare & Family Law* 29, nr 3–4 (2007): 245–63.

siska Royal Commission into Institutional Responses to Child Sexual Abuse och ifrågasätter den ensidiga fokuseringen på sexuella övergrepp, vilket kan innebära att andra former av vanvård tonas ned.⁸⁷

När det gäller ekonomisk gottgörelse finns flera studier, men de är främst av kartläggande karaktär. Sociologen Karen-Sofie Pettersen beskriver den norska statens särskilda ersättning för vanvård, inom ramen för den redan existerande ”billighetserstatningen”. Hon har även inventerat lokala och regionala ”oppreisningsordninger” och påvisat stora skillnader när det gäller utformning och ersättningsnivåer.⁸⁸ Kathleen Daly har sammanställt en översikt av gottgörelse för vanvård på institutioner för barn i Kanada och Australien till och med 2010. Hon inkluderar såväl särskilda program för gottgörelse som civilrättsliga processer vilka utmynnat i upp-
görelser om ersättning, och identifierar totalt 19 fall.⁸⁹

I en studie med mer utvärderande inriktning har sociologen Ingunn Studsrød, utifrån teoribildningen om restorative justice⁹⁰, jämfört mer renodlade ekonomiska ersättningar med gottgörelse som även syftar till läkande och upprättelse. Hon förespråkar det senare, men menar att oavsett vilken modell som används finns flera inneboende dilemman vid denna typ av ersättning.⁹¹ Daly har, som en vidareutveckling av tankarna inom restorative justice, utvecklat en egen teori om ”victim’s justice interests”. Hon betonar själva processens betydelse, och visar att det i många fall tagit lång tid att få ersättning samt att det tenderar att finnas en misstro när staten eller kyrkan ska besluta om gottgörelse för sina egna misstag. Hon pekar också på svårigheter när det gäller att bestämma hur hög ersättningen ska vara – handlar det om att ersätta en konkret skada, eller en symbolisk summa? Ytterligare ett problem när det gäller det praktiska

---

⁸⁷ Swain, Shurlee, ”Why Sexual Abuse? Why now?”

⁸⁸ Pettersen, Karen-Sofie, ”Kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn. Resultater fra en kartleggingsstudie” (Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi, 2010).

⁸⁹ Daly, *Redressing institutional abuse of children*, 23ff.

⁹⁰ Till skillnad från mer etablerade former av *retributive justice*, det vill säga bestraffning inom ramen för det ordinarie rättssystemet, är inriktningen inom *restorative justice* på läkning och samhällelig integration efter traumatiska händelser, t ex genom rehabilitering och medling.

⁹¹ Studsrød, Ingunn, ”Ulike modeller for gjenopprettende ordninger etter krenkelser, overgrep og omsorgssvikt under barnevernets omsorg”, *Sosiologi i dag* 42, nr 3–4 (2012): 97–98.

genomförandet har uppmärksammats mot bakgrund av den svenska ersättningen. Johanna Sköld och arkivarien Åsa Jensen belyser skillnaden mellan att etablera en generell bild av att vanvård har förekommit jämfört med att hitta uppgifter som fungerar som bevisning i enskilda ersättningsfall. De menar att orealistiska förväntningar på arkivmaterialet varit ett problem vid Ersättningsnämndens handläggning, och att arkivarier inte fått tillräckligt stöd för att genomföra de uppgifter som lagen om ersättning skapat. Vidare diskuterar de hur Ersättningsnämnden har förhållit sig till de handlingar som trots allt kunnat återfinnas, och menar att det finns en övertro på skriftliga källor.⁹²

Utvärderande studier har alltså identifierat potentiella problem vid utformningen av ekonomisk gottgörelse för vanvård, samt gett rekommendationer om hur sådana processer kan förbättras. Dessa studier baseras i allmänhet på teorier om restorative och reparative justice, och frågan blir då inte huruvida gottgörelse ska ges utan snarare i vilka former detta bör ske. Statsvetaren Stephen Winter har istället argumenterat för att detta är ett fenomen som behöver förklaras. Han undersöker den australiensiska gottgörelsen för omhändertagna barn inom ramen för ett teoriutvecklande arbete om övergångsrättsvisa (eng. *transitional justice*) i stabila demokratier, och ser gottgörelse som ett svar på en ifrågasatt legitimitet, eftersom avslöjanden om missförhållanden innebär att staten har misslyckats med några av sina centrala uppgifter såsom att skydda sina medborgare. Officiella ursäkter och liknande kan enligt honom ses som ett sätt att förstärka statens legitimitet.⁹³

För att sammanfatta finns ett begynnande internationellt forskningsläge om gottgörelse för vanvård på institutioner för barn. Även den svenska processen har analyserats i några olika bidrag – men då endast i kortare artiklar. Någon mer omfattande historisk studie av den svenska ekonomiska gottgörelsen har hittills inte genomförts.

---

⁹² Sköld, Johanna och Jensen, Åsa, "Truth-Seeking in Oral Testimonies and Archives", i *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, red. Johanna Sköld och Shurlee Swain (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 159–71.

⁹³ Winter, *Transitional justice in established democracies: a political theory*.

Studiens bidrag

Utifrån en inledande genomgång av vilka förhållningssätt historiker haft till den senaste tidens uppgörelser med det förflutna, har jag presenterat olika inriktningar inom forskning om gottgörelse. Denna studie har främst inspirerats av historiska och samhällsvetenskapliga studier som strävar efter att kontextualisera uttryck för politisk ångerfullhet, och därmed göra dem tillgängliga för kritisk diskussion. Pionjärverk inom fältet sökte förklara 1990-talets snabba ökning av uppgörelser med det förflutna, medan senare studier har visat på vikten av att studera gottgörelse ur ett längre historiskt perspektiv.

Gottgörelse för ofrivillig sterilisering och övergrepp på institutioner för barn behandlas vanligen var för sig, och då ofta av historiker och andra forskare som i grunden är specialiserade på steriliseringspolitikens eller den sociala barnvårdens historia. Jag har valt att fokusera på själva gottgörelsen, och ställa två sådana processer bredvid varandra. Därigenom vill jag bidra till en fördjupad förståelse av gottgörelsens dilemma.

Tidigare forskning om gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn har påpekat att den problemformulering som dessa processer utgår från inte är given, utan bör bli föremål för undersökning. Det har också framgått att periodiseringen är betydelsebärande vid olika former av gottgörelse. Politiskt initierade kommissioner har visat sig spela en framträdande roll i upprättelseprocesser. Vidare har utvärderande studier uppmärksammat betydelsen av den ekonomiska ersättningens utformning. Dessa aspekter undersöks här vad gäller den svenska statliga gottgörelsen för sterilisering respektive vanvård av omhändertagna barn.

Teoriutvecklingen på detta område har främst skett utifrån studier av gottgörelse i länder där frågor om minoritetsrättigheter och diskriminering kommit att präglade debatten. Denna inriktning återspeglas också i hur frågan om ersättning för sterilisering respektive vanvård har formulerats i dessa länder. När tolkningar av officiella ursäkter, ekonomiska ersättningar och sanningskommissioner endast baseras på en viss politisk kontext kan detta innebära att vissa faktorer överbetonas. Därför behövs studier av gottgörelse utifrån andra länder än de som hittills dominerat forskningsfältet. Även om denna studie inte har teoriutvecklande ambitioner, kan den i förlängningen bidra till att kasta nytt ljus på liknande processer i de länder som oftast studeras.

De exempel på statlig gottgörelse för missförhållanden inom vård och omsorg som här undersöks skiljer sig på flera sätt från de uppgörelser med det förflutna som tidigare uppmärksammats i litteraturen om gottgörelse. Jämfört med upprättelse för slaveri och kolonialism handlar detta om i tid relativt närliggande händelser. En annan skillnad är att det handlar om individuell upprättelse snarare än kollektiva anspråk på gottgörelse. Därmed kan en undersökning av gottgörelse för dessa grupper bidra till att synliggöra andra dilemman och avvägningar än de som hittills diskuterats.

3. Teori och metod

De ekonomiska ersättningar som här studeras är försök att gottgöra djupt smärtsamma erfarenheter. Sterilisering innebar en förlust av möjligheten att bli biologisk förälder, ett kroppsligt ingrepp och en skam över att ha stämplats som sinnesslö eller på annat sätt avvikande. På barnhem och i fosterhem har det skett övergrepp som närmar sig det ofattbara. För många har detta gett bestående psykiska och fysiska men. Offentliga upp- görelser med historiska orättvisor innebär att man som historiker ställs inför teoretiska, metodologiska och forskningsetiska avvägningar. Detta kapitel inleds med en reflektion kring hur dessa frågor kan studeras och en beskrivning av studiens sammanhang. Därefter följer en redogörelse för analysens olika faser och de teoretiska perspektiv som använts. Slutligen presenteras källmaterialet, hur detta har tolkats samt avgränsningar.

Förhållningssätt

Upprättelse, läkning, försoning. Orden som omgärdar försök att göra upp med det förflutna lovar mycket. Det är lätt att sympatisera med sådana ambitioner, och en utvärderande hållning ligger nära till hands. Flera studier har undersökt om sanningskommissioner fungerar som det är tänkt, hurvida utlovade program för gottgörelse faktiskt genomförs och vem som får tillgång till dessa. Sådana studier kan bidra till att utveckla metoder på området och sprida ”best practice”. Denna typ av forskning förutsätter dock att forskaren instämmer i de politiska målen. Initiativ för gottgörelse har i många fall visat sig kontroversiella, vilket är svårt att undersöka om de deklarerade ambitionerna tas som utgångspunkt för studien.

Jag har närmat mig dessa frågor inspirerad av arbeten som med Al- vesson och Deetz terminologi kallas kritisk empirisk samhällsforskning.⁹⁴ Dessa arbeten har ambitionen att ”finna undertryckta konflikter och skill- nader bakom den skenbara konsensusen” utan att begå ”hyperkritikens misstag”.⁹⁵ Den metodologiska diskussionen bör då inte begränsas till tekniska beskrivningar av hur data har samlats in och bearbetats, utan även redovisa överväganden om ”teoretiska, politiska och etiska frågor”.⁹⁶

---

⁹⁴ Mats Alvesson och Stanley Deetz, *Kritisk samhällsvetenskaplig metod* (Lund: Studentlitteratur, 2000), 13.

⁹⁵ *Ibid.*, 197; 201–202.

⁹⁶ *Ibid.*, 11.

Studiens sammanhang

Inom feministisk metodologi betonas vikten av att kunskapsproduktion är situerad i tid och rum.⁹⁷ Jag instämmer i uppfattningen att ”vad man vågar och förmår att se – påverkas alltid av vilka skrivna, lästa och levda erfarenheter man bär med sig”.⁹⁸ Som en bakgrund till kommande teoretiska och metodologiska resonemang vill jag här presentera hur studien vuxit fram och vilka utmaningar det har inneburit. Avgörande metodologiska val träffas redan innan studien får sin konkreta utformning, och dessa påverkas av den omgivande historiekulturen.⁹⁹

Analysen har skett i flera steg, varav endast det sista är synligt i texten. Första steget handlade om att hitta ett förhållningssätt till den då pågående Vanvårdsutredningen. Genom att följa nyhetsrapportering om utredningens arbete hade jag lagt märke till att det diskursiva utrymmet för debatt var relativt litet.¹⁰⁰ För att kunna kritiskt analysera samhällsfenomenen i sin egen samtid och kulturella sfär är det nödvändigt att skapa en viss distans. En av de strategier jag använde kan, med ett uttryck lånat från Alvesson och Deetz, kallas ”obekantgörande”.¹⁰¹ För att få perspektiv på den svenska debatten genomförde jag i början av avhandlingsarbetet en pilotstudie, där den svenska Vanvårdsutredningens delbetänkande jämfördes med rapporter från motsvarande kommissioner i Norge, Irland och Australien. Detta innebar bland annat att skillnader vad gäller utredningarnas behandling av ansvarsfrågan framträdde, liksom skillnader i politiska system och rättskulturer. Därmed användes den internationella komparationen heuristiskt.¹⁰²

Andra steget i analysen var en komparation inom den nationella ramen. Eftersom förslaget om ersättning för vård i hög utsträckning byggde på

---

⁹⁷ Åsa Lundqvist, Karen Davies, och Diana Mulinari, *Att utmana vetandets gränser* (Malmö: Liber, 2005); Nina Lykke, *Genusforskning: en guide till feministisk teori, metodologi och skrift* (Stockholm: Liber, 2009).

⁹⁸ Annelie Bränström Öhman och Mona Livholts, *Genus och det akademiska skrivandets former* (Lund: Studentlitteratur, 2007), 114.

⁹⁹ Jorma Kalela, *Making history: the historian and uses of the past* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012), 106–109.

¹⁰⁰ Jämför Annelies Verdoolaege, *Reconciliation discourse: the case of the Truth and Reconciliation Commission* (Amsterdam: John Benjamins Pub., 2008).

¹⁰¹ Alvesson och Deetz, *Kritisk samhällsvetenskaplig metod*, 197.

¹⁰² Jürgen Kocka, ”Comparison and beyond”, *History and Theory* 42, nr 1 (2003): 39–44.

den tidigare ersättningen för ofrivillig sterilisering började jag se likheter mellan dessa båda processer och kom att betrakta dem som två exempel på samma fenomen – statlig gottgörelse. Två detaljerade fallbeskrivningar utarbetades, för att möjliggöra en mer systematisk jämförelse.¹⁰³ Detta synliggjorde kronologins betydelse, och överhuvudtaget gjorde fallbeskrivningarna mig uppmärksam på den ekonomiska gottgörelsens centrala roll. Även om det förekom andra former av gottgörelse – exempelvis den officiella ursäkten till vanvårdade – var det framför allt kring den ekonomiska ersättningen som den politiska debatten stod. Vid konkreta förslag om ersättning, och i argumentation för eller emot dessa, kommer olika uppfattningar om gottgörelsen som tydligast till uttryck.

I ett tredje steg genomfördes den tematiskt upplagda tolkning som närmare presenteras nedan. Först vill jag dock uppmärksamma att forskning om offentliga uppgörelser med det förflutna innebär risker och väcker frågor om forskarrollen. Som framförts både i allmänhet vad gäller sanningskommissioner och vad gäller Vanvårdsutredningen är det riskfyllt att tala ut om traumatiska erfarenheter – det kan leda till återtraumatisering med allvarliga konsekvenser.¹⁰⁴ Jag har valt att inte göra egna intervjuer. Däremot har jag genom utredningarnas rapporter, journalistiska reportage och personliga samtal tagit del av många berättelser om utsatthet. Jag har gråtit mycket under dessa år. Oftast privat, ibland offentligt. Under en workshop med forskare som studerar upprättelse för vanvård i olika länder kom tårarna igen. I andra sammanhang hade detta varit felsteg, men många runt bordet kände igen sig. De som själva genomfört intervjuer inom ramen för statliga utredningar berättade hur detta uppdrag förändrat dem i grunden. Det är oundvikligt att reagera känslomässigt om man dagligen möter vittnesmål om övergrepp mot barn.

Inom akademien förväntas förnuftet råda. Därför tvekar jag inför att skriva om dessa erfarenheter. Texter som ifrågasätter gränsen mellan det emotionella och det rationella, har övertygat mig om att känslor spelar en

---

¹⁰³ Sharan B. Merriam och Björn Nilsson, *Fallstudien som forskningsmetod* (Lund: Studentlitteratur, 1994).

¹⁰⁴ Hayner, *Unspeakable truths: transitional justice and the challenge of truth commissions*, 152–155. Se också denna debatt: Johanna Sköld, ”Vanvårdade barn och sanningskommissioner”, 14 oktober 2011, <http://debatt.rj.se/?p=1>. (Hämtad 2014-08-14). Johanna Bartholdsson, ”Om vanvårdsutredningens brist på akksamhet”, 6 december 2011, <http://debatt.rj.se/?p=92>. (Hämtad 2014-08-14).

viktig roll i tolkningsarbetet.¹⁰⁵ Frågan är om det går att förstå offentliga uppgörelser med smärtsamma erfarenheter utan att på något sätt förhålla sig till känslor som detta väcker. Jag instämmer därmed i historikern Klaus Neumanns uppmaning att öppet reflektera kring sådana reaktioner:

At the end of her book, *The Era of the Witness*, Wieviorka (2006, 144) asks: ‘How can the historian incite reflection, thought, and rigor when feelings and emotions invade the public sphere?’ Perhaps the answer is: if she is not pretending that her work has been successfully quarantined from emotions and moral concerns.¹⁰⁶

Historikern Shurlee Swain, som arbetat med ett projekt där personer som varit omhändertagna som barn får hjälp att återskapa sin familjehistoria, varnar för ”vicarious trauma”. Detta innebär att exponering för andras berättelser om traumatiska händelser påverkar den som lyssnar eller läser. Den känslomässiga reaktionen kan se olika ut. För vissa leder det till överkänslighet, andra upplever en avtrubbnig. Bland socialarbetare, terapeuter och liknande professioner finns enligt Swain en större medvetenhet om dessa risker än hos historiker. Vicarious trauma går att förebygga, men bara om man är inställd på att forskning om dessa frågor påverkar på ett personligt plan.¹⁰⁷ Självt var jag inte beredd på hur djupt detta skulle beröra mig, och under en period tvingades jag ta en paus från arbetet.

Avhandlingen har skrivits parallellt med att ersättningen för vanvård av omhändertagna barn har förberetts och genomförts. Därmed har frågan uppstått hur man som historiker ska förhålla sig till en pågående politisk debatt. Jag har under arbetet varit medveten om att en kritisk studie av statlig gottgörelse kan komma att misstolkas. Att kontextualisera avslöjandena om missförhållanden kan uppfattas som att dessa erfarenheter relati-

---

¹⁰⁵ Se t ex Annelie Bränström Öhman, ”‘Show some emotion’: om emotionella läckage i akademiska texter och rum”, *Tidskrift för genusvetenskap* 2008, nr 2: 7–31.

¹⁰⁶ Neumann, ”Historians and the yearning for historical justice”, 14.

¹⁰⁷ Swain, Shurlee, ”Transitional Justice Workers and Vicarious Trauma”, i *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, red. Johanna Sköld och Shurlee Swain (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 181–90. Se också Hayner, *Unspeakable truths: transitional justice and the challenge of truth commissions*, 159. Hon talar om ”secondary traumatization” hos personer som arbetat med sanningskommissioner och journalister som följt dessa.

viseras.¹⁰⁸ En diskussion om dilemman vid retroaktivt ansvarsutkrävande kan komma att användas som argument för att avfärda anspråk på upprättelse och ersättning. Det har dock inte varit min avsikt att ta ställning till om statlig gottgörelse bör ges, och i så fall i vilken form. Jag har generellt sett avstått från att delta i den pågående offentliga debatten.¹⁰⁹ Min ambition har istället varit att visa hur komplexa dessa frågor är.

Teoretiska perspektiv på gottgörelse

Lagar om ekonomisk ersättning för oförrätter i det förflutna innebär att juridik, politik och historia möts på ett nytt sätt. För att undersöka denna innovation i det svenska sammanhanget har jag tagit utgångspunkt i följande definition av ekonomisk gottgörelse: "As a victim-based response to mass suffering, reparations create special entitlements and allocate material benefits and symbolic awards to eligible claimants."¹¹⁰ Denna definition har formulerats av Regula Ludi i en undersökning av ersättning till offer för nazistisk förföljelse under andra världskriget, men den är användbar för att visa på den ekonomiska gottgörelsens specifika drag även i andra sammanhang.

Till skillnad från kompensation för olyckshändelser bygger lagar om ekonomisk gottgörelse på uppfattningar om en specifik skada (injury), orsakad av en viss kränkning (wrong), baserade på historiska tolkningar. Gränsdragningen mellan vad som anses utgöra otur och vad som förstås som en historisk orättvisa är enligt detta perspektiv en politisk handling. Lagar om ekonomisk gottgörelse måste på något sätt förhålla sig till frågan om ansvar, även om detta inte nödvändigtvis innebär att de bygger på ett erkännande av individuellt eller institutionellt ansvar i juridisk mening. Slutligen förutsätter lagar om gottgörelse att det finns ett sätt att fastställa vem som har varit offer för dessa orättvisor och därmed är en rättmätig mottagare av ersättningen. Detta kan framstå som liktydigt med att avgöra vari orättvisan bestått, men Ludi framhåller skillnaden mellan att på

---

¹⁰⁸ Malin Arvidsson, "Contextualizing reparations politics", i *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, red. Johanna Sköld och Shurlee Swain (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 82.

¹⁰⁹ Däremot har jag skrivit enstaka populärvetenskapliga artiklar i syfte att ge perspektiv på debatten. Se t ex Malin Arvidsson, "Ett mörkt kapitel i vår historia?", *Locus* 2 (2011): 25–38.

¹¹⁰ Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*, 8.

en generell nivå konstatera att missförhållanden förekommit, och att i enskilda fall avgöra vem som ska få ersättning för detta.¹¹¹

För att undersöka dessa drag som kännetecknar ekonomisk gottgörelse krävs ytterligare teoretiska perspektiv och begrepp, vilka presenteras nedan. Detta ska ses som en ”tolkningsrepertoar”, snarare än en sammanhållen teoretisk positionering.¹¹² Här kombineras flera sätt att förstå och förklara gottgörelse som hämtats från skilda discipliner och teoribildningar. Jag har inte arbetat med en på förhand fastlagd teoretisk ram, utan utvecklat denna under tolkningsarbetet. Detta möjliggör en öppenhet för materialet men jag är samtidigt medveten om begränsningar med detta arbetssätt. Bland annat kan arbetssättet ge upphov till ”användningar av motstridiga ansatser, eftersom oprövade grundantaganden bär på oväntade dolda egenskaper”.¹¹³ Detta tvärvetenskapliga förhållningssätt har dock varit nödvändigt för att kunna tolka ett framväxande fenomen som korsar gränserna för etablerade discipliner.

Gottgörelsepolitik

Offentliga uppgörelser med det förflutna har blivit vanliga, men långtifrån alla orättvisor i det förgångna uppmärksammas. I detta avsnitt diskuteras gottgörelse som resultatet av politiskt påverkansarbete, ”of people mobilizing to frame facts in an effort to achieve or get things done in the world”.¹¹⁴ Braun et al. har framhållit vikten av att undersöka *när* krav på gottgörelse börjar framföras, samt *hur* sådana anspråk formuleras. De förespråkar en tolkande ingång vid studier av gottgörandets politik, där ambitionen inte är att isolera enskilda faktorer som avgör om t ex ekonomisk ersättning ges eller inte. Målet blir istället en analys av hur orättvisorna har aktualiserats av olika aktörer, vilket kan synliggöra att problemformuleringen, eller vad som blir erkänt som handlingar att ta avstånd från, är resultatet av politiska strider.¹¹⁵

Vad problemet är i de fall som här undersöks kan tyckas uppenbart: tusentals människor har förhindrats att få biologiska barn eller utsatts för

---

¹¹¹ Ibid., 8–9.

¹¹² Alvesson och Deetz, *Kritisk samhällsvetenskaplig metod*, 203–4.

¹¹³ Ibid., 208.

¹¹⁴ Torpey, *Making whole what has been smashed: on reparations politics*, 7.

¹¹⁵ Braun, Herrmann, och Brekke, ”Sterilization Policies, Moral Rehabilitation and the Politics of Amends”, 205.

övergrepp under sin tid på barnhem och i fosterhem. På vilket sätt detta har kommit att anses utgöra orättvisor som motiverar statlig gottgörelse är inte lika självklart. För att förstå gottgörelsens utformning krävs alltså en undersökning av hur problemformuleringen skett. Braun et al. har genomfört en "frame analysis" av policydebatter om gottgörelse för ofrivillig sterilisering, och urskiljt två dominerande förståelser: "the unlawfulness-frame" och "the group-discrimination-frame". Dessa problembeskrivningar bygger på skilda uppfattningar om vad orättvisan bestod i. Att enskilda steriliseringar inte genomförts i enlighet med gällande regler handlar om brister i tillämpningen, medan kritik mot att steriliseringslagar i sig varit diskriminerande eller i praktiken använts för att sterilisera vissa etniska grupper är mer systemkritisk.¹¹⁶ I deras studie identifierades också en tredje möjlig inramning: att steriliseringar inneburit kränkningar baserade på kategorisering av individer utifrån deras sociala status samt psykiska och fysiska hälsa, det vill säga att ofrivilliga steriliseringar ses som utslag för föreställningar om normalitet.¹¹⁷ Detta synliggör att samma eller liknande praktiker kan problematiseras på flera olika sätt, och med inspiration från detta arbetssätt kommer jag att undersöka hur kritiken av ofrivillig sterilisering respektive vanvård av omhändertagna barn har ramats in.

I demokratiska länder finns grundläggande förutsättningar för att bedriva politiska kampanjer för gottgörelse, vilket dock inte innebär att ursäkt eller ersättning automatiskt följer på att sådana anspråk har väckts. Statsvetaren Melissa Nobles ger flera exempel på officiella ursäkter som efterfrågats, men inte genomförts.¹¹⁸ I sin studie av officiella ursäkter till ursprungsbefolkningar i Australien, Kanada, Nya Zeeland och USA har hon uppmärksammat skilda förutsättningar för olika aktörer i sådana politiska processer. Hon urskiljer huvudsakligen tre grupper av aktörer.¹¹⁹

Störst vikt läggs i Nobles undersökning vid "mobiliserade minoritetsgrupper", som genom kolonial lagstiftning kommit att kategoriseras som t ex "aboriginer" och "indianer". Dessa har organiserat sig för att få kollektiv upprättelse för såväl tidigare generationers lidande som bestående

---

¹¹⁶ Ibid., 206.

¹¹⁷ Ibid., 220.

¹¹⁸ Melissa Nobles, *The politics of official apologies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 7 och 22.

¹¹⁹ Ibid., 12.

ojämlikhet.¹²⁰ Vid den typ av gottgörelse som undersöks i den här studien handlar det om politisk mobilisering av ett delvis annat slag. Individer som har utsatts för övergrepp inom vård och omsorg kräver personlig upprättelse för vad de själva varit med om. Sådana övergrepp kan i en del fall förklaras med att den utsatta personen tillhört en minoritetsgrupp, men det är inte den enda grunden för anspråk på gottgörelse. Oavsett detta handlar det om personer och grupper som inte utgör någon stor väljarbas i egen rätt, utan behöver allierade för att deras anspråk ska bli framgångsrika. Centralt för deras agerande blir därför det som Nobles kallar ”moral appeals” till andra aktörer.¹²¹ Andra möjligheter är att anknyta till internationella normer och konventioner samt att hänvisa till tidigare exempel på gottgörelse i andra länder.¹²² Sammanfattningsvis kommer jag att undersöka vilka individer eller grupper som framför anspråken, samt hur dessa aktörer argumenterar för gottgörelse.

Den andra gruppen av aktörer är folkvalda politiker, regeringstjänstemän och medlemmar av kommissioner som utsetts för att granska det inträffade.¹²³ Nobles framhåller att de styrande kan välja att bortse från anspråk på gottgörelse och betonar därmed maktskillnaden.¹²⁴ Även för politiker finns dock vissa inskränkningar i handlingsutrymmet. De har att ta hänsyn till den allmänna opinionen och frågans eventuella påverkan på framtida valresultat. Utöver dessa mer strategiska överväganden nämner Nobles politikernas individuella moraliska övertygelser och uppfattningar om en kollektiv skuld som viktiga faktorer.¹²⁵ Min avsikt är inte att undersöka enskilda politikernas moraliska överväganden, och jag kan givetvis inte uttala mig om deras känslor inför dessa frågor. Däremot kommer jag att diskutera vilka bevekelsegrunder som offentligt uttryckts för respektive mot en eventuell ekonomisk gottgörelse.

Offentliga intellektuella utgör en tredje grupp av aktörer i politiska processer relaterade till gottgörelse. Nobles framhåller särskilt historikers roll, både som aktiva debattörer och i egenskap av kunskapsproducenter, eftersom deras verk kan antas påverka den allmänna opinionen – om än i

---

¹²⁰ Ibid., 14–17.

¹²¹ Ibid., 23.

¹²² Ibid., 22–23; 35–36.

¹²³ Ibid., 17.

¹²⁴ Ibid., 34.

¹²⁵ Ibid., 24–25.

varierande grad och inte alltid på det sätt de själva avsett.¹²⁶ Därför finns anledning att undersöka vilken roll akademisk historieskrivning har spelat vid formulerandet av anspråk på gottgörelse i de båda fallen. Till gruppen offentliga intellektuella räknar jag även journalister, som på ett fördjupat sätt behandlat dessa frågor och presenterat historiska tolkningar.

Det förtjänar att upprepas att jag inte avser etablera några orsaksförklaringar till varför ekonomisk ersättning har kommit till stånd. Ambitionen är istället att kontextualisera de uttryck för statlig gottgörelse som här studeras, genom att undersöka när anspråk på ersättning först framfördes, vilka aktörer som har bidragit till att sätta kraven på upprättelse och gottgörelse på den politiska dagordningen och vilka problembeskrivningar dessa gett uttryck för.

Histeskrivning i gottgörande syfte

Lagar om ersättning bygger på historiska tolkningar av det inträffade. Sådana tolkningar kan göras utifrån redan existerande kunskap, men eftersom en del av orättvisan ofta är att de drabbades erfarenheter inte har varit synliga i det offentliga, är detta inte alltid möjligt. Olika former av sanningssägande, ”truth-telling”, presenteras ofta som en gottgörelse i sig. Kunskap om rättighetskränkningar fungerar dock också som argument för andra former av gottgörelse. Här kommer diskussionen att inriktas på utgångspunkter för en analys av hur historiska orättvisor identifierats och dokumenterats under förberedelserna för ekonomisk ersättning.¹²⁷

Kommissioner med uppdrag att dokumentera missförhållanden i det förflutna kan ha olika inriktning och har getts olika benämningar: sanningskommission, historikerkommission, ”historia på kommission” osv.¹²⁸

---

¹²⁶ Ibid., 17. Det förekommer inom olika teoretiska och politiska traditioner skilda uppfattningar om vad en (offentlig) intellektuell är och vilka ideal denne bör sträva efter. Här använder jag begreppet i en vid bemärkelse: ”en människa som utifrån en position inom vetenskap eller konst intervenerar i politiken”. Jens Ljunggren, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella* (Lund: Nordic Academic Press, 2009), 9; 13–17.

¹²⁷ Margaret Urban Walker, ”How Can Truth Telling Count As Reparations?”, i *Historical Justice and Memory*, red. Klaus Neumann och Janna Thompson, Critical Human Rights (Madison, Wis.: The University of Wisconsin Press, 2015), 131.

¹²⁸ Det sistnämnda är en översättning av begreppet ”commissioned history”. Berber Bevernage, ”History by Parliamentary Vote: Science, Ethics and Politics in the Lumumba Commission”, *History Compass* 9 (2011): 300.

Gemensamt är att de är politiskt tillsatta, tillfälliga organisationer som har andra förutsättningar än den fria forskningen. Historikerna Jones, Östberg och Randerad har föreslagit en tentativ typologi som hjälp vid analys av kommissioner som tillsätts i syfte att göra upp med det förflutna. Av betydelse är enligt denna uppställning de *juridiska ramarna*, dvs vilken form av kommission det är och vilket mandat den har, kommissionens *sammansättning*, dvs om endast historiker ingår eller även andra experter, hur *ämnesområdet* avgränsas, exempelvis om kommissionen berör händelser som går att objektivt belägga eller subjektiva erfarenheter, och slutligen kommissionens *syfte*, om det handlar om att etablera fakta, skapa försoning, ge gottgörelse, utkräva ansvar eller bemöta offentlig kritik?¹²⁹

Gemensamt för dessa kommissioner är alltså uppdraget att samla och systematisera information om missförhållanden under en tidigare period. Beroende på syftet med sådana kartläggningar aktualiseras delvis skilda överväganden. När det gäller historiskt inriktade granskningar har Jones et al. bland annat uppmärksammat skillnaden mellan att ha en på förhand definierad uppgift och att bedriva självständig forskning. De har även lyft fram att knappa resurser och fasta deadlines får en inverkan på resultatet.¹³⁰ Här problematiseras alltså hur vetenskaplig historieskrivning förhåller sig till att skriva historia på politiskt uppdrag. Sanningskommissioner, ibland benämnda sannings- och försoningskommissioner, är mer inriktade på att dokumentera de drabbades erfarenheter, utreda mönster av övergrepp, förbereda gottgörelse och i vissa fall utkräva ansvar.¹³¹ Då väcks frågan om kommissionernas legitimitet hos olika berörda grupper. Statsvetaren Beth Rusthon har visat att sanningskommissioner behöver balansera mellan uppdraget att möta de drabbades behov av erkännande, och att upprätthålla de utpekade förövarnas rättssäkerhet.¹³²

Det existerar alltså en stor spännvidd när det gäller vilka uppgifter kommissionerna har, och därmed olika utmaningar. Skillnaderna ska dock

---

¹²⁹ Jones, Harriet, Östberg, Kjell, och Randerad, Nico, "Introduction", i *Contemporary history on trial: Europe since 1989 and the role of the expert historian*, red. Harriet Jones, Kjell Östberg, och Nico Randerad (Manchester, UK: Manchester University Press, 2007), 6.

¹³⁰ Jones, Harriet, Östberg, Kjell, och Randerad, Nico, "Introduction".

¹³¹ Hayner, *Unspeakable truths: transitional justice and the challenge of truth commissions*, 10–13.

¹³² Beth Rusthon, "Truth and reconciliation? The experience of Truth Commissions", *Australian Journal of International Affairs* 60 (2006): 125–41.

inte överdrivas. Sanningskommissioner, av den typ som förekommit i exempelvis Sydafrika, har börjat användas i stabila demokratier vid uppgörelser med rättighetskränkningar i det förflutna. Sådana initiativ har Hayner kallat historiska sanningskommissioner. Målet är då inte att skapa försoning mellan grupper, utan snarare att ge upprättelse för "targeted practices that may have affected specific ethnic, racial, or other groups".¹³³ Inriktningen och benämningarna skiftar alltså, samtidigt finns liknande frågor att ta ställning till i arbetet.

En central fråga är vilket källmaterial kommissionerna kan använda. Vad gäller granskningar av politiska skandaler är en avgörande faktor i vilken utsträckning kommissionerna får tillgång till sekretessbelagt material. I den mån vittnesmål samlas in kan detta ske på olika sätt. Hayner nämner två vanliga strategier: 1) kommissionen genomför en stor mängd intervjuer enligt standardiserade procedurer, vilket är resurskrävande och innebär att fokus läggs på att dokumentera specifika handlingar snarare än att se mönster, 2) mer strukturellt inriktade kommissioner, som förutom att intervjua våldsutsatta även intervjuar politiska ledare med flera för att kontextualisera vittnesmålen.¹³⁴ Generellt sett innebär insamling av vittnesmål att de drabbades erfarenheter betonas, vilket kan kontrasteras med kommissioner som i huvudsak bygger på existerande skriftligt material producerat av ansvariga myndigheter.

Vilka förhållanden som dokumenteras och förklaras hänger samman med uppfattningar om vilka historiska orättvisor som ska gottgöras.¹³⁵ Som diskuterades inledningsvis har det under de senaste decennierna förts en förnyad diskussion om värderingars roll i historieskrivning. Utan att ha för avsikt att ta ställning i debatten om hur forskare ska förhålla sig till moraliska frågor vid vetenskaplig historieskrivning, menar jag att inläggen i denna debatt kan användas för att belysa hur kommissioner av olika slag förhåller sig till frågan om att värdera och bedöma det förflutna.

Historiker som velat diskutera värderingars roll i historieskrivning har tagit avstånd från entydigt moraliserande positioner. Udden riktas här ofta

---

¹³³ Priscilla B. Hayner, *Unspeakable truths: facing the challenge of truth commissions* (New York: Routledge, 2002), 17.

¹³⁴ Priscilla B. Hayner, *Unspeakable truths: transitional justice and the challenge of truth commissions*, 2. ed. (London: Routledge, 2011), 80–82.

¹³⁵ Klaus Neumann, "Icebergs and Other Hazards: An Epilogue", *Time & Society* 21, nr 1 (2012): 121.

mot journalister och politiska debattörer, som kritiseras för attoreflekterat applicera nutidens normer på tidigare epoker och att göra felaktiga generaliseringar.¹³⁶ Att endast utgå från de historiska aktörernas samtida föreställningar om moral, kan å andra sidan innebära att man som historiker blir en sorts förövarnas försvarsadvokat.¹³⁷ Martin Wiklund menar att tidsavståndet istället kan ses som en förutsättning för produktiv historisk tolkning, där olika förståelser möter varandra.¹³⁸ På ett liknande sätt förespråkar Mattias Tydén och Lars M. Andersson en öppenhet för olika perspektiv i dåtiden, och för att dåtidens normer även kan sätta samtidens ställningstaganden i nytt ljus.¹³⁹ Istället för att helt avvisa moraliska perspektiv på det förflutna, kan man tala om olika former av ”historiserande bedömning”, som görs med varierande grad av hänsyn till omständigheterna under vilka de historiska aktörerna verkade.¹⁴⁰

Kommissioner som tillsätts för att dokumentera och gottgöra missförhållanden i det förflutna behöver förhålla sig till frågan om hur det inträffade ska värderas, men hur de gör detta är således inte självklart. Därför finns anledning att undersöka på vilket sätt de aktuella utredningarna definierade de historiska orättvisor som skulle dokumenteras. I vilken utsträckning baserade man sin argumentation på samtida normer, och i vilken utsträckning var det dåtida normer som var vägledande?

Ytterligare en fråga som behöver ställas är hur de missförhållanden som uppmärksammats kom att förstås som just *historiska* orättvisor. Frågan kan tyckas överflödigt – det handlar ju om händelser som redan inträffat. Vad som tillhör det förflutna, och vad som är uttryck för bestående orättvisor, kan dock vara omstritt. Statsvetaren Stephen Winter menar att statlig gottgörelse har en distanserande effekt: officiella ursäkter och liknande

---

¹³⁶ Andersson och Tydén, *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt*, 21–25. Se också Anders Jarlert, ”Moralisk historieskrivning – utan moralism: kritiska anmärkningar till den moderna kyrkohistorien”, *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 88 (2012): 50–51.

¹³⁷ Jarlert, ”Moralisk historieskrivning – utan moralism: kritiska anmärkningar till den moderna kyrkohistorien”, 55.

¹³⁸ Wiklund, *Historia som domstol: historisk värdering och retorisk argumentation kring ”68”*, 188–190.

¹³⁹ Andersson och Tydén, *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt*, 19–21.

¹⁴⁰ Wiklund, *Historia som domstol: historisk värdering och retorisk argumentation kring ”68”*, 183ff.

initiativ bidrar till att skapa det tidsavstånd som ofta tas för givet vid upp-
görelser med det förflutna.¹⁴¹ Historikern Berber Bevernage har problema-
tiserat den framåtrörelse som han menar att sanningskommissioner påbju-
der. När försoning och nationens framsteg är det övergripande målet, kan
konsekvensen bli att personer som insisterar på förflutna orättvisors be-
stående verkningar utdefinieras från den offentliga debatten.¹⁴²

För att benämna den distanserande, och därmed legitimerande, funk-
tionen hos sanningskommissioner föreslår Bevernage begreppet tidspolitik
("politics of time"). Han menar att sådana kommissioner inte tillsätts för
att hindra glömska, utan snarare för att hantera ett överflöd av alltför
påträngande minnen. I en analys av sannings- och försoningskommissioners
kunskapsproduktion skiljer han mellan två olika former av historie-
skrivning: 1) "modern historical discourse", vilket beskrivs som den do-
minerande västerländska förståelsen av historia, med betoning på framsteg
och en tydlig separation mellan dåtid och nutid och 2) "memory of of-
fence", det vill säga ett förhållningssätt till det förflutna där minnet av
lidande är högst påtagligt, vilket innebär att gränsen mellan nuet och det
förflutna suddas ut.¹⁴³ Historieskrivning som utgår från ett linjärt, mo-
dernistiskt tidsbegrepp sammanfaller enligt Bevernage med sanningskom-
missioners syfte att skapa en framåtrörelse:

By drawing from what I've termed modern historical discourse, I suggest,
truth commissions aim at the restoration, or creation, of a modern con-
sciousness of time, thereby confirming a characteristically modernist dis-
juncture between past and present; in turn, this idea of time is profoundly
challenged by 'memories of offence' which refuse to let the past go, and
which insist that the past habitually 'haunts' the present.¹⁴⁴

Denna uppdelning är givetvis schematisk, men distinktionen mellan dessa
två förhållningssätt kan fungera som utgångspunkt för en analys av kom-
missionernas rapporter. Beskrivs orättvisorna som tillhörande det för-
flutna, eller betonas samtida konsekvenser och bestående orättvisor?

---

¹⁴¹ Stephen Winter, "Legitimacy, citizenship and state redress", *Citizenship Studies* 15 (2011): 806.

¹⁴² Berber Bevernage, *History, memory, and state-sponsored violence: time and justice* (London: Routledge, 2012), 13.

¹⁴³ Berber Bevernage, "Writing the Past Out of the Present: History and the Politics of Time in Transitional Justice", *History Workshop Journal* 69, nr 1 (2010): 115.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 116.

Gottgörelse och ansvarsutkrävande

Gottgörelse för historiska orättvisor väcker frågor om vem som bär ansvaret för det inträffade. Som Regula Ludi har påpekat aktualiseras ansvarsfrågan oundvikligen vid lagstiftning om ekonomisk ersättning, även om sådana lagar inte med nödvändighet innebär ett erkännande av ansvar i juridisk mening, utan tvärtom kan vara utformade för att undvika frågan om ansvar.¹⁴⁵ Under alla omständigheter kompliceras frågan av tidsavståndet. Å ena sidan har anspråk på upprättelse ofta möjliggjorts av förändrade värderingar och ibland ändrad lagstiftning. Å andra sidan finns det uppenbara problem med att utgå från samtida värderingar vid bedömning av handlingar som utfördes i en annan tid, under andra förutsättningar.

Juristen Bertil Bengtsson, fd justitieråd och en av Steriliseringsutredningens experter, har uppmärksammat detta dilemma. Han konstaterar att retroaktiv lagstiftning är förbjuden enligt regeringsformen, och menar att den dominerande uppfattningen hos domstolar och juridiska myndigheter är att "[v]arje handlande skall bedömas med hänsyn till dåvarande rättsläge – inte bara lagstiftning utan också vedertagna rättsgrundsatser och värderingar". Detta synsätt utmanas dock vid politiska initiativ för upprättelse som underbyggs av vad Bengtsson kallar "retroaktiva värderingar".¹⁴⁶ I sin diskussion skiljer han mellan när lagar tillämpas retroaktivt i faktiska rättsprocesser, vilket enligt honom innebär en risk för oreda i rättsordningen, och politiska upprättelseprocesser (med steriliseringersättningen som exempel). I det senare fallet skapas, genom politiska beslut, ett undantag just därför att det på grund av preskription är svårt att långt i efterhand få gottgörelse genom rättsväsendet.¹⁴⁷

Ansvarsfrågan kommer i ett annat ljus om man, som statsvetaren Stephen Winter, fokuserar på gottgörelsens legitimerande funktioner: "State redress claims do not assign rectificatory liability to past agents. Rather, they concern the legitimacy of *present* political orders."¹⁴⁸ Utifrån detta perspektiv handlar det alltså inte om att hålla historiska aktörer ansvariga för handlingar som i deras samtid varit tillåtna eller rentav påbudna, men

---

¹⁴⁵ Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*, 9.

¹⁴⁶ Bertil Bengtsson, "Om retroaktiva värderingar", i *Vänbok till Axel Adlercreutz*, red. Boel Flodgren (Lund: Juristförlaget, 2007), 9–10.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 19.

¹⁴⁸ Winter, *Transitional justice in established democracies: a political theory*, 39.

som i efterhand anses vara felaktiga. Istället handlar det om att den nuvarande staten tar på sig ett ansvar för att gottgöra historiska orättvisor.

Kränkningar och övergrepp förekommer i många olika sammanhang och relationer. Statlig gottgörelse förutsätter någon form av uppfattning om ansvar i vid mening. Även om det inte formellt föreligger något juridiskt ansvar måste den historiska orättvisan på något sätt anses vara förknippad med utövandet av politisk auktoritet.¹⁴⁹ Denna särskilda sorts missförhållanden kan benämnas *sanktionerade missgärningar*.¹⁵⁰ Winter skiljer mellan tre huvudsakliga former: 1) förekomsten av diskriminerande lagar, 2) att handlingar som enligt ett nutida synsätt borde ha varit förbjudna har tillåtits och 3) att illegala handlingar i praktiken har tolererats.¹⁵¹ Gemensamt för dessa former av sanktionerade missgärningar är att de, till skillnad från enstaka misstag, är av systematisk karaktär och följaktligen innebär ett ifrågasättande av statens auktoritet.¹⁵² Erkännande av och kompensation för tidigare begångna fel, kan enligt Winter ses som ett sätt att skapa ny legitimitet för den politiska ordningen.¹⁵³

Statlig gottgörelse sker bland annat genom offentlig ursäkt, ekonomisk ersättning och åtgärder för att de sanktionerade missgärningarna inte ska upprepas. Istället för att utgå från gottgörelsens innehåll, har Winter presenterat en typologi som utgår från hur gottgörelse rättfärdigas. Tre huvudsakliga typer av gottgörelse har identifierats. Den första, *administrativ*

---

¹⁴⁹ Ibid., 25.

¹⁵⁰ Det finns ingen given översättning av "authorized wrongdoing". Engelskans "to authorize" kan betyda att auktorisera, ge fullmakt åt, bemyndiga, godkänna, tillåta, sanktionera, rättfärdiga, berättiga [till]. De ord som på svenska innebär ett formellt godkännande eller rättfärdigande kan inte användas, eftersom begreppet inbegriper både påbjudna handlingar och handlingar som kan ha varit förbjudna eller avrådda men ändå tillåtits fortgå. Jag har valt "sanktionera", eftersom detta både kan betyda att officiellt godkänna eller att godta en viss åtgärd som företagits av annan. Ordet "wrongdoing" har flera möjliga översättningar, bland annat ond gärning, missgärning, oförrätt, synd, förseelse. Det kan handla om såväl grov brottslighet som omoraliskt agerande. Det begrepp jag använder behöver alltså vara brett. Enligt SAOB avser "missgärning" främst (grova) brott. Verbet "missgöra" kan dock även betyda att begå ett misstag. Att det rör inte rör sig om enstaka misstag utan mer omfattande missförhållanden betonas genom plural i "sanktionerade missgärningar".

¹⁵¹ Winter, *Transitional justice in established democracies: a political theory*, 28.

¹⁵² Ibid., 29.

¹⁵³ Ibid., 68.

gottgörelse (administrative redress) handlar om att främja jämlikhet, exempelvis när reformer för ökad likabehandling sker mot bakgrund av en historia av diskriminering.¹⁵⁴ Eftersom denna undersökning fokuserar på ekonomisk gottgörelse, kommer diskussionen att inriktas på de två övriga formerna: korrigerande och upprättande gottgörelse.

Korrigerande gottgörelse (corrective redress) grundar sig i en rättighetsrelation.¹⁵⁵ Som exempel på korrigerande gottgörelse nämner Winter ersättningen till japan-amerikaner som internerats under andra världskriget. Kännetecknande för denna typ av gottgörelse är att de personer som lidit skada anses ha rättmätiga anspråk på staten, men att de av olika skäl har svårt att göra dessa gällande inom det ordinarie rättsväsendet och därför skapas en speciell ersättningsordning. Fokus riktas därmed mot skadan och på vilket sätt denna innebär en kränkning av medborgarens rättigheter. Ersättningen ges då inte av nåd – ”ex gratia” – utan motiveras av en starkare uppfattning om ansvar (liability). Winter menar att detta sätt att erbjuda gottgörelse fungerar bäst för relativt väl avgränsade händelser, och sådana program för gottgörelse tenderar därmed att utesluta större frågor kring vad som möjliggjorde de sanktionerade missgärningarna. Gottgörelse av detta slag innebär oftast en relativt snäv definition av vilka som ska komma i fråga för ersättning.¹⁵⁶

Upprättande gottgörelse (restorative redress) exemplifieras med Australiens gottgörelse till ”care leavers” från olika former av samhällsvård för barn. Denna form av gottgörelse motiveras av uppfattningar om de drabbades behov av upprättelse och läkning, ofta med anknytning till teorier om restaurativ och reparativ rättvisa. Program för gottgörelse som utgår från detta tänkande tenderar att behandla systematiska missförhållanden, och inte bara enskilda missgärningar. Upprättande gottgörelse kan förutom ekonomisk ersättning innefatta insamling av vittnesmål, historiska utställningar, offentliga ursäkter med mera. Vid denna typ av gottgörelse betonas ofta delaktighet, kommunikation och förståelse. Därmed lovar den mer, och öppnar för fler invändningar än korrigerande gottgörelse.¹⁵⁷ En vanlig kritik mot reparativ rättvisa generellt sett är att fokus på offrens behov och försoning tenderar att rikta uppmärksamheten bort från för-

---

¹⁵⁴ Ibid., 130.

¹⁵⁵ Ibid., 124.

¹⁵⁶ Ibid., 166–167.

¹⁵⁷ Ibid., 182.

övarens ansvar. När statlig gottgörelse genomförs enligt denna uppfattning om rättvisa riktar man sig till de drabbade inte i första hand som rättighetsbärare, utan som personer i behov av läkning och upprättelse. På motsvarande vis betonas inte statens roll som skyldighetsbärare i samma utsträckning.¹⁵⁸

Gottgörelsens förrättsligande

Utifrån en nordamerikansk kontext har John Torpey påtalat att den vanligaste vägen till ekonomisk gottgörelse är via en grupptalan inför domstol (class action suit). Han ser detta som ett uttryck för ett förrättsligande av politiska frågor, och menar att när kampen för upprättelse förs i domstolar tenderar det att privilegiera jurister som aktörer – på bekostnad av medborgares insyn och deltagande.¹⁵⁹ Vad gäller svenska förhållanden har juristen Leila Brännström uppmärksammat att politiska och moraliska frågor allt oftare behandlas inom ramen för en rättslig diskurs. Hon föreslår förrättsligande som en samlande term för domstolars ökande inflytande, en ökad grad reglering av olika samhällsområden med mera. Som ytterligare ett uttryck för förrättsligande nämner Brännström ”utbredningen av ett förebrående och ansvarsutkrävande förhållningssätt i historiska analyser”.¹⁶⁰ Här vill jag mer specifikt diskutera förrättsligande med avseende på hur enskildas rätt till ekonomisk ersättning prövas. Förflyttningen från den politiska arenan (vid utformningen av ersättningslagar) till byråkratisk handläggning eller rättslig prövning (vid tillämpningen av dessa lagar) kan benämnas ”gottgörelsens förrättsligande”.¹⁶¹ Vad detta kan innebära ska nu presenteras närmare.

Ekonomisk gottgörelse skiljer sig från offentliga ursäkter, minnesceremonier och liknande, där gruppen av mottagare kan tillåtas vara vagt definierad. Individuell kompensation innebär, som Regula Ludi har påpe-

---

¹⁵⁸ Ibid., 191–192.

¹⁵⁹ Torpey, *Making whole what has been smashed: on reparations politics*, 108.

¹⁶⁰ Leila Brännström, *Förrättsligande: en studie av rättens risker och möjligheter med fokus på patientens ställning* (Malmö: Bokbox, 2009), 38. Huvudbegreppet i avhandlingen är förrättsligande, men Brännström diskuterar även alternativa över sättningar såsom juridifiering och judikalisering, vilka används överlappande beroende på vilken aspekt som avses. Se även Wendy Brown, *Att vinna framtiden åter: texter om makt och frihet i senmoderniteten* (Stockholm: Atlas, 2008).

¹⁶¹ På engelska ”the juridification of redress”. Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*, 191.

kat, att det behövs sätt att hantera enskildas anspråk på ersättning. Gottgörelse genom särskilda lagar innebär inte samma sorts prövning som vid t ex en skadeståndprocess, men ändå krävs en metod för att identifiera rättmätiga mottagare av ersättningen.¹⁶² Någon måste avgöra vem som är berättigad till ersättning, och personer som väljer att ansöka om ersättning underkastar sig i denna process en granskning. Eftersom det ofta handlar om en stor mängd ansökningar krävs en viss standardisering av bedömningen. Gottgörelsens förrättsligande förutsätter med andra ord en abstrakt definition av skadan, samt ett sätt att avgöra om den enskilda ansökan möter denna definition.¹⁶³ Därför kommer jag att undersöka hur skadan formulerades i de båda fallen, samt under vilka former rätten till ersättning skulle prövas.

Hur rätten till ersättning prövas hänger samman med ersättningens utformning. Exempelvis är förutsättningarna annorlunda vid en graderad ersättning än vid en enhetlig sådan. En relaterad fråga är ersättningens storlek. I flera sammanhang har frågan väckts om ekonomisk ersättning verkligen är det rätta sättet att ge upprättelse. Ibland anförs att pengar kan ge kraft bakom orden i t ex en offentlig ursäkt, men kompensation har också beskrivits som ”blood money” – ett alltför billigt pris för människoliv.¹⁶⁴ Min avsikt är inte att ta ställning i denna debatt, utan att rikta uppmärksamheten mot ekonomisk gottgörelse innebär vad Ludi har kallat ”monetarisering”: att pengar både utgör måttet på lidande och ersättning för detta lidande.¹⁶⁵ Detta innebär att beslut om sådan gottgörelse väcker frågan om hur de sanktionerade missgärningar som drabbat medborgare ska värderas och vad som utgör en rimlig nivå för ersättningen.

Syfte och frågeställningar

Som nämndes inledningsvis är studiens syfte att synliggöra de dilemman som uppstår vid retroaktivt ansvarsutkrävande genom ekonomisk gottgörelse, och att empiriskt undersöka hur dessa har hanterats i de båda fallen.

---

¹⁶² Ibid., 9. Den engelska motsvarigheten är ”deserving victims”, vilket kan översättas med värdiga offer, drabbade personer förtjänta av ersättning eller rättmätiga mottagare. Uttrycken används omväxlande i avhandlingen.

¹⁶³ Ibid., 191–193.

¹⁶⁴ Barkan, *The guilt of nations: restitution and negotiating historical injustices*, 24.

¹⁶⁵ Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*, 191.

I detta kapitel har jag presenterat de fyra perspektiv som utgör studiens teoretiska utgångspunkter. För det första ses statlig gottgörelse som resultatet av politisk mobilisering och debatt, och jag har betonat att problemformuleringen inte är given utan måste kritiskt analyseras. Det andra perspektivet synliggör att lagar om ekonomisk gottgörelse bygger på historiska tolkningar av de missförhållanden som ska ersättas. Dessa tolkningar är inte heller givna, och därför bör utredningarna som tillsatts för att granska ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn analyseras med avseende på hur det inträffade identifierats som historiska orättvisor. Det tredje perspektivet gäller frågan om historiskt ansvar, där begreppet sanktionerade missgärningar öppnar för en undersökning av hur statligt ansvar för att gottgöra de drabbade har motiverats i ersättningslagarnas förarbeten. Slutligen har jag genom att tala om gottgörelsens förrättsligande argumenterat för att ersättningslagarnas utformning, samt hur rätten till ersättning skulle prövas, bör studeras närmare. Utifrån dessa teoretiska perspektiv har följande frågeställningar formulerats:

1. *När, hur och av vem väcktes anspråk på statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering respektive vanvård i den sociala barnavården?*
2. *Hur identifierades och dokumenterades de historiska orättvisor som skulle gottgöras?*
3. *Utifrån vilka föreställningar om ansvar motiverades ersättningslagarna?*
4. *Hur identifierades rättmätiga mottagare av ekonomisk gottgörelse?*

Frågorna kommer att undersökas i fyra olika delstudier, utifrån det källmaterial som nu ska diskuteras.

Källmaterial

För att undersöka när, hur och av vem anspråk på gottgörelse har framförts har sökningar gjorts i databaser för olika medietyper samt i riksdagens digitala söktjänst. Avgörande för resultatet är då vilket material som finns tillgängligt.

Artikelsök förtecknar artiklar från svenska dagstidningar och tidskrifter med början 1979. Dess inriktning har förändrats över tid. I dagsläget följer redaktionen två dagstidningar och cirka 240 tidskrifter. Vid starten innefattade bevakningen dock alla rikstäckande tidningar, och flera av de mer framträdande lokaltidningarna. Slutåret varierar, men täckningen var

relativt bred till och med 2014.¹⁶⁶ Med tanke på Artikelsöks minskande bevakning av dagstidningar har sökningar gjorts även i Mediarkivet, som innehåller tidningsmaterial från 1990 med varierande startår för olika publikationer.¹⁶⁷ Genom en kombination av dessa söktjänster kan man alltså få träffar från rikstäckande tidningar och mer betydande lokaltidningar under perioden 1979 fram till idag. Som komplement har kedjesökning gjorts utifrån tidigare böcker och artiklar, framför allt vad gäller anspråk på ersättning för sterilisering. Vad gäller radio och TV har Svensk mediedatabas använts. Denna samling startade 1979 och är pågående. Den innefattar såväl public service som kommersiella kanaler med koppling till Sverige.¹⁶⁸

Stora delar av riksdagens material från de senaste decennierna finns nu digitaliserat. Startåret varierar något, men för de dokumenttyper som är relevanta i detta fall är det 1971. Detta gäller interpellationer, motioner, propositioner från regeringen, riksdagens protokoll, skriftliga frågor från ledamöter till regeringen, utskottens dokument, yttranden och betänkanden samt riksdagens beslut.¹⁶⁹

---

¹⁶⁶ *Dagens Nyheter* och *Helsingborgs Dagblad* från 1979 och löpande; *Aftonbladet*, *Expressen*, *Göteborgs-Posten*, *Svenska Dagbladet*, *Sydsvenska Dagbladet*, *Upsala Nya Tidning* 1979–2014; *Västerbottens-Kuriren* 1979–2012; *Nerikes Allehanda*, *Norrländska Socialdemokraten* 1979–2009; *Norrköpings Tidningar* 1979–2009; *Skånska Dagbladet* och *Norrköpings tidningar* 1979–2004; *Arbetet* 1979–2000. Bibliotekstjänst, ”Tidnings- och tidskriftsförteckning för ArtikelSök”, http://corp.btj.se/filearchive/1/11210/asok_komplett_lista_2015.pdf (Hämtad 7 oktober 2015).

¹⁶⁷ Vad gäller ”storstadspress” och ”prioriterad landsortspress” började bevakningen av följande tidningar under 1990-talet: *Expressen* 1990-01-02, *Dagens Nyheter* 1991-11-13, *Göteborgs-Posten* 1994-01-02, *Helsingborgs Dagblad* 1994-07-01, *Aftonbladet* 1994-09-01, *Svenska Dagbladet* 1995-01-01, *Nerikes Allehanda* 1997-01-03, *Östersundsposten* 1998-01-10, *Kvällsposten* 1998-10-16. ”Landsortspress” började bevakas först under 2000-talet.

¹⁶⁸ I databasen förtecknas TV- och radioprogram sända av Sveriges Radio, Sveriges Television, Utbildningsradion samt TV4. Den innehåller även hänvisningar till vissa satellitkanaler samt en del lokala tv- och radiosändningar samt filmer och fonogram. Svensk mediedatabas, ”Om svensk mediedatabas”, <https://smdb.kb.se/om-smdb/> (Hämtad 2015-10-06).

¹⁶⁹ Riksdagen, ”Öppna data”, <http://data.riksdagen.se/Data/Dokument/> (Hämtad 2015-10-06).

För samtliga dessa databaser har en variation av nyckelbegrepp använts.¹⁷⁰ Utifrån breda sökningar har ett urval av relevanta artiklar, radio-program och TV-inslag samt riksdagsdokument tagits fram. Urvalet har begränsats tidsmässigt så att frågan följts från att anspråken på ersättning väckts offentligt till att en utredning tillsatts för att förbereda sådan gottgörelse. Utöver detta material har journalistiska och historiska arbeten som spelat en avgörande roll för frågeformuleringen också analyserats. Upplysningar har även hämtats från hemsidor för föreningar som företräder dessa grupper. Undersökningen bygger alltså på en kombination av flera olika typer av källmaterial som tillsammans kan visa hur kraven på ersättning formulerats. Det ska dock påpekas att detta endast gäller offentligt framförda anspråk och argument.

Rapporter i serien Statens offentliga utredningar (SOU) utgör det huvudsakliga källmaterialet för att besvara de övriga frågeställningarna. Dessa rapporter har producerats av tre olika kommittéer, vars uppdrag analyseras utifrån regeringens direktiv.¹⁷¹ 1997 års Steriliseringsutredning (S1997:14) publicerade tre betänkanden: ett om ekonomisk ersättning, en slutrapport med forskarrapporter som bilagor, samt en fristående historisk undersökning.¹⁷² Utredningen om vanvård i den sociala barnvården (S 2006:05) har utöver en första, kortfattad redovisning till regeringen avgett två mer omfattande betänkanden.¹⁷³ Upprättelseutredningen

---

¹⁷⁰ Sökningar har gjorts på orden "sterili*" samt "barnhem" och "fosterhem", såväl enskilt som i kombination med ord som "skadestånd" och "ersättning".

¹⁷¹ Kommittédirektiv 1997:100 "Steriliseringar", 4 september 1997; Kommittédirektiv 2006:75 "Utredning om dokumentation och stöd till enskilda som utsatts för övergrepp och vanvård inom den sociala barnvården", 21 juni 2006, med tilläggsdirektiv 2007:65, 6 december 2007 samt 2010:04, 14 januari 2010; Kommittédirektiv 2010:15, "Upprättelseprocess för enskilda som utsatts för övergrepp och vanvård i den sociala barn- och ungdomsvården", 18 februari 2010. Samtliga kommittéer har tillsatts av Socialdepartementet.

¹⁷² (SOU 1992:2) *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Ekonomisk ersättning*, (SOU 2000:20) *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning – Kartläggning – Intervjuer*, SOU 2000:22 *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna, 1935–1975*.

¹⁷³ *Delrapport 1 från Utredningen om vanvård i den sociala barnvården*, 2007; (SOU 2009:99) *Vanvård i social barnvård under 1900-talet*; (SOU 2011:61) *Vanvård i social barnvård – Slutrapport*.

(S2010:02) presenterade sina förslag i ett slutbetänkande.¹⁷⁴ Samtliga betänkanden har analyserats. Dessa kommittéer hade alla formen av en särskild utredare med hjälp av sakkunniga, experter och sekreterare. Rapporterna kan alltså betraktas som en kollektiv produkt, även om den särskilde utredaren – till skillnad från vid parlamentariska kommittéer – ensam svarar för slutsatserna. En genomgång av kommittéernas arkiv och intervjuer med berörda personer hade kunnat belysa arbetsprocessen ytterligare, men i denna undersökning står utredningarnas offentliga ställningstaganden i centrum. Eventuella skilda uppfattningar inom kommittéerna diskuteras endast när sådana uttryckts i form av särskilda yttranden.

För att undersöka hur de båda lagarna om ekonomisk ersättning har motiverats och utformats har jag också inkluderat material från beredningen av kommittéernas lagförslag. Det handlar om inkomna remissvar, Lagrådets yttranden, regeringens propositioner, utskottsbetänkanden samt protokoll från riksdagsdebatten inför beslut om lagarna. Detta material har i vissa fall kompletterats med pressmeddelanden och medieuttalanden från centrala aktörer.

Utöver det primära källmaterialet bygger analysen på en generell förståelse. När det gäller ersättningen för vanvård har jag under arbetets gång följt offentlig debatt i TV och tidningar samt hemsidor och bloggar som kommenterat frågan.¹⁷⁵ Vad gäller steriliseringsfrågan har jag för att få överblick gått igenom tidningsdebatt samt genomfört orienterande intervjuer med ordförande och sekreterare i 1997 års Steriliseringsutredning.¹⁷⁶

Tillvägagångssätt

Materialet har tolkats i en kvalitativ innehållsanalys, som bygger på upprepade läsningar där centrala teman utarbetats i flera steg som beskrivits ovan. De övergripande frågeställningarna har vid analysen brutits ned i delfrågor.

---

¹⁷⁴ (SOU 2011:9) *Barnen som samhället svek. Åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården.*

¹⁷⁵ Mycket av debatten fördes på den nu nedlagda nyhetssidan *Newsmill*. Exempel på bloggar är: <https://anneskaner.wordpress.com>; <http://www.bartholdsson.com>, <http://styvbarne.se/benny/author/benny-j>, <http://goranjohansson.blogspot.se> <http://www.lumme.info>, <http://www.larshgustafsson.se>.

¹⁷⁶ Intervju med Carl-Gustaf Andrén, 14 april 2012. Intervju med Leif Persson, 22 februari 2013.

Undersökningen av hur anspråk på gottgörelse väckts förbereddes genom att de olika materialtyperna ordnades kronologiskt i en samlad matris. Sedan identifierades vilka aktörer som drivit krav på ersättning samt på vilket sätt frågan då ramats in. Till skillnad från Braun et al. som använder denna ingång för att analysera hela gottgörelseprocessen, har analysen här inriktats på den inledande fasen fram till att utredningar om ersättning tillsatts.

När det gäller hur historiska orättvisor har identifierats och dokumenterats av utredningarna har jag inledningsvis analyserat kommittéernas mandat, sammansättning samt vilken beskrivning de själva gjort av sitt uppdrag. Bedömning av handlingar i det förflutna kan undersökas på flera sätt, t ex med uppmärksamhet på språkliga uttryck, vilka jämförelser som görs eller utifrån mer explicita ställningstaganden. Här undersöks framför allt det senaste: kommittéernas uttryckliga diskussioner om vilka värden och normer de utgått från. Regleringen av tidsavstånd analyseras med avseende på kommittéernas givna tidsgränser samt deras egna resonemang om kontinuitet och förändring. Undersökningen av utredningarnas dokumentation av historiska orättvisor har inriktats på deras kartläggningar av hur enskilda individer drabbats.

Frågan om vilka föreställningar om ansvar som lagarna underbyggdes av har undersökts genom en analys av hur utredningarna diskuterade eventuellt juridiskt ansvar, på vilket sätt det inträffade ansågs utgöra sanktionerade missgärningar samt hur den ekonomiska gottgörelsen motiverades i utredningarnas betänkanden och övriga förarbeten. Även här har jag vid analysen utgått från uttalade ställningstaganden – såväl från kommittéerna som från berörda organisationer och andra aktörer.

För att kunna belysa hur rättmätiga mottagare skulle identifieras har ersättningarnas utformning analyserats ur flera aspekter. Jag har undersökt hur skadan definierades och hur gottgörelsen monetariserades genom diskussioner av hur skadan skulle värderas och prissättas. Vidare har jag undersökt resonemang om principer för prövningen av rätt till ersättning. Samtliga uppställda kriterier för ersättning har undersökts, samt hur dessa har motiverats och diskuterats vid remissbehandlingen.

Generellt sett har jag i framställningen haft ambitionen att visa på en variation av perspektiv på de frågor som statlig gottgörelse väcker. Det innebär t ex att jag vid analysen av remissvaren inte strävat efter att göra en representativ sammanvägning av de framförda åsikterna. Ambitionen har istället varit att belysa skilda uppfattningar.

Avgränsningar

Undersökningen har avgränsats tidsmässigt genom att jag i båda fallen följt frågan om ersättning från att den formulerats offentligt till att ersättningslagen antogs av riksdagen. Det innebär att jag inte har undersökt hur ersättningslagarna tillämpats och vilka som verkligen fått ersättning. Givetvis vore det en angelägen uppgift att undersöka hur den ekonomiska gottgörelsen har kommit att fungera i praktiken, både med avseende på hur lagarna har tolkats och hur den har mottagits av de berörda. Detta ligger dock utanför ramarna för denna studie. Däremot kan analysen synliggöra förutsättningarna för denna prövning, genom undersökningen av vilka kriterier som uppställts för rätt till ersättning.

Som nämnts inledningsvis har jag fokuserat på gottgörelse för kränkningar inom vård och omsorg, vilket motiveras närmare i forskningsläget. Svenska staten har kompenserat även andra grupper för misstag inom vård och omsorg, t ex Neurosedynskadade och personer som smittats av HIV på grund av blodtransfusioner.¹⁷⁷ Dessa ersättningar har dock mer haft karaktären av patientsättning, än en omfattande omvärdering av tidigare förd politik, med tillhörande historieskrivning och speciallagar om ersättning.

Det finns fler missförhållanden inom detta område som skulle kunna utgöra grund för anspråk på gottgörelse. I samband med steriliseringsdebatten 1997 förnyades kraven på ersättning till personer som lobotomerats under 1940- och 50-talen.¹⁷⁸ I riksdagen föreslogs även en granskning av det så kallade Vipeholmsförsöket, utan framgång.¹⁷⁹ Frågan om vilka anspråk på ersättning och upprättelse som får genomslag är viktig att ställa, men jag har här avgränsat studien till genomförda exempel på statlig gottgörelse.

---

¹⁷⁷ Se ”Justitiekanslerns utlåtande angående neurosedynkatastrofen”, 30 april 2003, <http://www.jk.se/sv-SE/Beslut/YttrandenIVissaFragor/3195-02-90.aspx>. (Hämtad 14 augusti 2015).

¹⁷⁸ Dan Ericsson, ”Lobotomerade måste också få ersättning”, *Dagens Nyheter*, 7 september 1997.

¹⁷⁹ Motion 1997/98:So281 ”Kariesexperiment m.m” av Thomas Julin (MP) och Birger Schlaug (MP). Detta medicinska försök har senare behandlats i Elin Bommenel, *Sockerförsöket: kariesexperimenten 1943-1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa* (Lund: Arkiv, 2006). Vipeholmsförsöket och andra missförhållanden på samma institution berörs även i Kanger, *Stulen barndom: vanvården på svenska barnhem: ett reportage*.

Det valda angreppssättet gör att undersökningen blir relativt ”statscentrerad”.¹⁸⁰ Som en konsekvens av detta framträder inte de drabbades egna erfarenheter av gottgörelseprocessen. Inte heller diskuterar jag i någon större utsträckning andra medborgares uppfattningar om de ekonomiska ersättningarna. Att endast studera exempel på gottgörelse som verkligen genomförts, utifrån de utredningsrapporter och offentliga dokument som processen genererat, kan innebära att den politiska administrationens roll överbetonas. Intervjuer med personer som på olika sätt varit delaktiga i dessa processer, samt en analys av opublicerat material, hade kunnat ge en fördjupad förståelse. Det existerande skriftliga materialet är dock tillräckligt för att belysa den statliga gottgörelsens grundläggande dilemman, och eftersom forskningsfältet är relativt nytt i Sverige behövs en sådan övergripande förståelse.

---

¹⁸⁰ Winter, *Transitional justice in established democracies: a political theory*, 14.

4. Bakgrund

I den framväxande välfärdsstaten motiverades socialpolitiska åtgärder ofta med nationens bästa, och det fanns en stark tilltro till vetenskaplig expertis. Denna inriktning på kollektivets intressen har kommit att utmanas. Inom det sociala området finns fortfarande en spänning mellan hjälp och kontroll, men experternas kunskap har fått konkurrens och individens rättigheter har stärkts. Värderna som autonomi och integritet betonas idag i större utsträckning.¹⁸¹ Detta normativa skifte har skapat ökat utrymme för kritik mot övergrepp och kränkningar inom vård och omsorg. Som en bakgrund till studien följer här översikter av steriliseringspolitiken och utvecklingen inom samhällsvården för barn under 1900-talet.

Steriliseringslagarnas framväxt och förändring

Rashygien är en tillämpning av rasbiologi, vilket innebär ”ett vetenskapligt studium av den mänskliga rasens variation”.¹⁸² Begreppet kommer från tyskans *rassenhygiene*. I den anglosaxiska världen är det vanligare att tala om *eugenics*, myntat av Francis Galton 1883. I Sverige spreds rashygieniska idéer från 1900-talets början. År 1922 fick dessa idéer en mer permanent institutionell förankring genom Rasbiologiska institutet i Uppsala, under ledning av Herman Lundborg. Han utförde bland annat under flera år undersökningar av samer i Lappland för att studera så kallad rasblandning. Liksom andra rasbiologer förespråkade Lundborg politisk tillämpning av sina forskningsrön. Lundborg var Tysklandsvän och sympatiserade med nazismen, men de rashygieniska idéerna hade ett brett stöd i opinionen. Förespråkare fanns längs hela det ideologiska spektrat: förutom konservativa politiker även exempelvis socialliberalen Nils von Hofsten och socialdemokraten Alfred Petrén. Herman Lundborgs efterträdare, Gunnar Dahlberg, var vänstersinnad.¹⁸³

En av de första steriliseringarna i Sverige utfördes i Lund 1906. Under 1920- och 1930-talen genomförde flera läkare steriliseringar ”på arvs-

---

¹⁸¹ Pekka Sulkunen, *The saturated society: governing risk and lifestyles in consumer culture* (Los Angeles, Calif. ; Sage, 2009). Se också Åsa Lundqvist och Klaus Petersen, *In experts we trust: knowledge, politics and bureaucracy in Nordic welfare states* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2010).

¹⁸² Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 9.

¹⁸³ *Ibid.*, 47–50.

mässig grund”.¹⁸⁴ Samtidigt pågick en debatt om reglering på området. Den första motionen i frågan lades 1922 av Alfred Petrén (S), med stöd av såväl liberaler som bondeförbundare. Generellt fanns i riksdagen en enighet om behovet av en steriliseringslag, även om vissa invändningar förekom både från höger och vänster. År 1927 tillsattes en utredning, ledd av juristen Gustaf Lindstedt, och 1929 lades ett lagförslag riktat framför allt mot personer som bedömdes vara sinnesslöa. Socialt motiverad sterilisering skulle enligt detta förslag inte tillåtas. Om föräldrarna inte kunde ta hand om sina barn kunde de, eventuellt genom omhändertagande, ändå uppfostras till goda medborgare. Lindstedts jämförelsevis försiktiga hållning väckte invändningar om att den inte var tillräckligt långtgående och innebar för stort inslag av frivillighet.¹⁸⁵

Steriliseringsfrågan aktualiserades på nytt 1933, genom ytterligare en motion från Alfred Petrén. Denna gång gick utredningsuppdraget till Ragnar Bergendal, professor i straffrätt. Han menade att sinnesslöa saknade rättskapacitet och att deras samtycke därmed inte krävdes eller ens var möjligt. Överlag betonade han, i likhet med många andra som var engagerade i frågan, samhällets intressen snarare än individens integritet.¹⁸⁶ 1934 års steriliseringslag avsåg framför allt så kallade sinnesslöa, men även personer som bedömdes sinnessjuka kunde steriliseras enligt denna lag.¹⁸⁷ Ingreppet motiverades dels med att spridningen av dåliga arvsanlag skulle förhindras, men kunde också göras med hänvisning till att personen ifråga inte ansågs kapabel att ta hand om barn.¹⁸⁸ När det gällde så kallade sinnesslöa var enda förutsättningen för ingreppet att två läkare var överens. I annat fall skulle ansökan göras till Medicinalstyrelsen.¹⁸⁹

I samtiden fanns hotbilder av degeneration och försämring av den så kallade svenska folkstammen. Som motmedel föreslogs ”allmänna samhällshygieniska strävanden” i form av utbildning, uppfostran och förbät-

---

¹⁸⁴ Ibid., 69.

¹⁸⁵ Ibid., 63–66. Citat s. 65. Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, 65–80.

¹⁸⁶ Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, 82–89.

¹⁸⁷ SFS 1934:171 *Lag om sterilisering av vissa sinnessjuka, sinnesslöa eller andra som lida av rubbad själsverksamhet*. Lagen trädde i kraft 1 januari 1935. Här citerad från SOU 1999:2, 191–193.

¹⁸⁸ Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, 108.

¹⁸⁹ Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 70–74.

rade levnadsförhållanden – men också mer direkta interventioner.¹⁹⁰ Steriliseringslagarna var en av flera rashygieniskt motiverade åtgärder. År 1915 och 1920 antogs exempelvis lagstiftning enligt vilken ”sinnesslöhet, sinnessjukdom och ärftlig epilepsi” innebar äktenskapshinder. I vilken grad dessa tillstånd verkligen var ärftliga kom senare att ifrågasättas, men äktenskapsförbudet kvarstod fram till 1968 för epileptiker och till 1973 för övriga. Genomförd sterilisering kunde användas som argument – och villkor – för dispens.¹⁹¹

Steriliseringarna motiverades inte bara med hänvisning till rashygien, utan kan också ses mot bakgrund av mer allmänna diskussioner om befolkningsutvecklingen. Sedan 1870-talet hade födelsetalen sjunkit, vilket ansågs vara ett problem. Frågan uppmärksammades alltmer i början på 1930-talet, bland annat genom Alva och Gunnar Myrdals debattbok *Kris i befolkningsfrågan*. För majoriteten av befolkningen förespråkade de nya lösningar på sociala problem genom omfattande reformer. Så kallade mindervärdiga individer skulle dock inte uppmuntras att skaffa barn, istället förespråkades ”den radikala utsovring av höggradigt livsodugliga individer, som kan åstadkommas genom sterilisering”.¹⁹² För denna åsikt anfördes dels rashygieniska eller eugeniska motiv, dels vad de själva benämnde ”socialpedagogiska” motiv. Makarna Myrdal skriver:

De individer, mot vilka ett tvångsmässigt steriliseringsförfarande skulle behöva vidtagas [...] erbjuda vanligen sina barn en uppenbart olämplig uppfostringsmiljö och kunna därför mindre räkna med att samhället skall ha försyn för deras ”rätt” att ha dessa barn.¹⁹³

Redan innan den första steriliseringslagen hade trätt i kraft hade frågan alltså i debatten vidgats till att gälla en större grupp och fler motiv lagts till listan av argument. Den första steriliseringslagen ansågs snart vara ineffektiv. Kritik förekom också mot godtycklighet i tillämpningen, som varierade med enskilda läkares uppfattning. Med utgångspunkt i ett be-

---

¹⁹⁰ Ibid., 18.

¹⁹¹ Ibid., 133–136. Om rashygien i relation till de nordiska äktenskapslagarna, se Kari Melby m.fl., *Inte ett ord om kärlek: äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Centrum för Danmarksstudier 11 (Göteborg: Makadam i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, 2006), 125–158.

¹⁹² Alva Myrdal och Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan* (Stockholm: Bonnier, 1934), 217.

¹⁹³ Ibid., 219.

tänkande från den omfattande Befolkningskommissionen lade samlingsregeringen fram en proposition om utvidgning. I en motion efterfrågades förnyad utredning av ”tvångsterilisering av vissa asociala individer”, och i detta sammanhang föreslogs till och med polishandräckning vid vägran. Även om det generellt fanns ett brett stöd för sådana långtgående interventioner höjdes även några kritiska röster. Georg Branting (S) förespråkade sociala reformer istället för steriliseringar, och kommunisten Set Persson argumenterade mot utvidgningen, bland annat med hänvisning till totalitära regimer i omvärlden.¹⁹⁴

År 1941 ersattes den gamla steriliseringslagen med en ny, som skulle tillämpas i fler situationer. Sterilisering tilläts nu även vid risk för överföring av anlag för ”svårartad sjukdom eller svårt lyte av annat slag” (eugenisk indikation). Den nya lagen tillät också sterilisering av den person som genom ”asocialt levnadssätt” var ”uppenbart olämplig att handhava vårdsnaden av barn” (social indikation). Dessutom medgavs sterilisering ”på grund av sjukdom, kroppsfel eller svaghet hos kvinna” (medicinsk indikation).¹⁹⁵

Den nya lagen innebar en centralisering av beslutsfattandet. I princip skulle Medicinalstyrelsen granska steriliseringsansökningar, med undantag för akuta operationer och ”vid medicinsk indikation på rättskapabel kvinna”.¹⁹⁶ Om skälen för sterilisering inte ansågs tillräckligt starka kunde ansökan avslås. Friska personer skulle uppmuntras att skaffa barn inom äktenskapet. Även bortom den negativa eugeniken var reproduktionen något som skulle regleras i förhållande till samhällsliga behov. Som ett resultat av denna inriktning var inskränkningen av den enskilde individens integritet inte i fokus för debatten. Debatten handlade snarare om huruvida sterilisering verkligen fungerade effektivt för att förbättra ”folkstammen”. Oavsett vilka argument som anfördes för steriliseringsprogrammet, så utgick de flesta från: ”en markerat statsnyttoorienterad uppfattning”.¹⁹⁷

---

¹⁹⁴ Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 90–93.

¹⁹⁵ SFS 1941:282 *Lag om sterilisering*. Här citerad ur SOU 1999:2, s. 195–197. Lagen trädde i kraft 1 juli 1941.

¹⁹⁶ Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 93.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 96.

I och med steriliseringslagarna fick läkare en skyldighet att ta initiativ till sterilisering och utreda sjukdomshistorien. Initiativet kunde också komma från personens vårdnadshavare eller förmyndare. Företrädare för fattigvårdsstyrelsen eller barnvårdsnämnden hade också rätt att föreslå sterilisering. På 1930-talet var det bara en tredjedel av dem som steriliserades som själva stod för ansökan. Under 1940-talet genomfördes sterilisering i stor omfattning på vissa sjukhus och anstalter och vårdhem, med enskilda läkare i en pådrivande roll. Därefter blev det vanligare att den berörde själv undertecknade sin ansökan. Det har dock från flera håll påpekats att frivilligheten kunde vara skenbar. Olika former av påtryckningar och övertalning användes. Vid sinnesslöanstalter kunde sterilisering sättas som villkor för utskrivning. Personernas anhöriga fick yttra sig, men deras medgivande ansågs inte nödvändigt.¹⁹⁸ Steriliseringsansökan innehöll läkarintyg och yttranden från andra personer. Baserat på detta underlag togs beslut i Medicinalstyrelsens rättspsykiatriska nämnd (från 1947 den socialpsykiatriska nämnden).¹⁹⁹

Cirka 3 000 operationer genomfördes med hänvisning till den första lagen. I och med den utvidgade lagen skedde en stor ökning. Från 1942 till lagens upphörande steriliserades mellan 1 000 och drygt 2 000 personer per år. Över hela perioden (1935–1975) genomfördes närmare 63 000 steriliseringar. Under perioden skedde dock flera förändringar när det gäller vem som kom i fråga för sterilisering. I ett tidigt skede var den eugeniska indikationen mer framträdande. Användningen av detta motiv för sterilisering sjönk drastiskt under 1950-talet, då en motsvarande ökning av medicinsk indikation inträffade. Generellt var andelen som steriliserades på så kallad social indikation relativt låg, men det utesluter inte att de berördas levnadsomständigheter spelade in i bedömningen.²⁰⁰

En övervägande del (93%) av dem som steriliserades var kvinnor. I början av 1940-talet var andelen män bland steriliserade som högst, ungefär en tredjedel. Från 1950-talets början utgjorde män endast få procent. Detta trots att ingreppet, som beskrivits ovan, är mer omfattande och riskfyllt när det gäller kvinnor.²⁰¹ Den skeva könsfördelningen har förklarats med att kvinnor blev synliga för olika sociala inrättningar i samband

---

¹⁹⁸ Ibid., 105–110.

¹⁹⁹ Ibid., 110–115.

²⁰⁰ Ibid., 97–105.

²⁰¹ Ibid., 98–99.

med graviditet.²⁰² Att det nästan uteslutande var kvinnor som steriliserades har också förklarats med att lagarna byggde på könsspecifika föreställningar om sexualitet, vilka även hade betydelse för hur diagnosen ”sinnesslö” tillämpades.²⁰³ Något som ytterligare bidrog till den höga andelen kvinnor bland personer som steriliserades var 1938 års abortlag. Enligt denna kunde abort bland annat beviljas på eugenisk indikation. Om sådan förelåg skulle också sterilisering genomföras samtidigt, detta trots att steriliseringsingreppet var riskfyllt i sig och att risken ökade när den genomfördes i samband med abort.²⁰⁴

Ytterligare en förklaring är att under 1950-talet genomfördes cirka 80 procent av steriliseringarna på medicinsk indikation, vilket bara medgavs när det gällde kvinnor. Ofta var motiveringen ”svaghet” eller att det rörde sig om ”utsläpade mödrar”.²⁰⁵ Detta väckte debatt, och år 1955 lades en motion om att män skulle kunna steriliseras om de genom egna svårigheter att försörja familjen orsakat sin hustrus sjuklighet. Både denna och senare, liknande motioner avslogs dock.²⁰⁶ Under 1960-talet användes sterilisering i ökande grad av gifta kvinnor som efter många barnafödslar anförde hälsoargument för sin sterilisering. Parallellt med denna utveckling mot sterilisering som preventivmedel fanns de mer repressiva aspekterna kvar. Den eugeniska indikationen användes fortfarande för att sterilisera så kallade sinnesslöa under 1960-talet.²⁰⁷

År 1972 tillsattes en kommitté för att förbereda en förändrad steriliseringslagstiftning. Fler skulle ges möjlighet att använda sterilisering som preventivmedel. Utredningen skulle undersöka vilka konsekvenser frivillig sterilisering kunde ha för den enskilde, och överväga vilka försiktighetsåtgärder som krävdes för att den som valde sterilisering inte skulle ångra sig.

---

²⁰² Ibid., 101. Se också Mattias Tydén, *Från politik till praktik: de svenska steriliseringslagarna 1935-1975* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002).

²⁰³ Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, 280.

²⁰⁴ Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 137–138.

²⁰⁵ Ibid., 103–104. Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*, 290–291.

²⁰⁶ Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 173. Argument rörande detta analyseras utifrån en biografisk utgångspunkt i Lena Lennerhed, ”En besvärlig människa: Elisabeth Sjövall, sexualiteten och kvinnligheten”, *Tidskrift för genusvetenskap* 2013:4, nr 4 (2013): 117–35.

²⁰⁷ Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 176.

Utredningens tillsättande motiverades inte explicit mot bakgrund av att 1941 års steriliseringslag inneburit ofrivilliga steriliseringar och därmed kränkningar av medborgares rättigheter. Däremot anges i direktiven att den hade blivit otidsenlig.²⁰⁸ Den nya steriliseringslagen från 1975 motiverades med förändrade värderingar, en ny situation i och med omfattande socialpolitiska reformer, samt bättre preventivmedel och ny lagstiftning om fri abort.²⁰⁹ Enligt denna lag, som gäller i skrivande stund, får sterilisering endast ske av män och kvinnor över 25 år som själva önskar genomföra ingreppet. Dispens kan dock lämnas för personer över 18 år om det finns hälsoskäl eller risk för ärftliga sjukdomar.²¹⁰

Från barnavård i nationens intresse till barnets bästa

Länge var den samhällseliga omsorgen om barn en del av fattigvården. I fattigstugor och på arbetshus försörjdes såväl barn som vuxna.²¹¹ Den sociala frågans differentiering innebar att mer specialiserade vårdformer uppstod. Vid 1800-talets mitt byggdes många anstalter för barn, ofta på initiativ av filantropiska sammanslutningar. I slutet av samma sekel startades mer storskaliga institutioner för barn, och verksamheten blev överhuvudtaget mer omfattande.²¹² Det offentliga tog på sig ett större ansvar för barns välfärd, vilket i forskningen både har beskrivits som ett ökat stöd till familjerna och en ökad kontroll. Genom fattigvården och skolan fanns redan en viss insyn, men de nya barnavårdslagar som stiftades kring

---

²⁰⁸ SOU 1974:25. *Fri sterilisering: betänkande*, s. 17. Se även Erika Alm, ”Steriliseringar som krav och rättighet i folkhemmets kölvatten: kommentar till texter om steriliseringar”, i *Sexualpolitiska nyckeltexter*, red. Klara Arnberg, Pia Laskar och Fia Sundevall, 2015, 355–63.

²⁰⁹ Proposition 1975:18 med förslag till steriliseringslag, m.m, 53–54.

²¹⁰ SFS 1975:580 *Steriliseringslag*.

²¹¹ Kajsa Ohrlander, *Barnhus: om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar* (Stockholm: Allmänna barnhuset, 1991).

²¹² Marie Sallnäs, *Barnavårdens institutioner: framväxt, ideologi och struktur* (Stockholm: Stockholms universitet, 2000), 84–85.

sekelskiftet 1900 innebar att "[b]arns uppfostran blev ett statsintresse och man utgick från att barnens och samhällets intressen sammanföll".²¹³

År 1902 antogs flera lagar som alla berörde barn, men syftade till att lösa skilda problem. Fosterbarnsvården för barn upp till sju år reglerades för att motverka vanvård till följd av att människor tog emot barn av ekonomiska skäl. I fokus stod barnens fysiska hälsa.²¹⁴ Det var hälsovårdsnämnderna som fattade beslut och utövade tillsyn.²¹⁵ Det stiftades också en lag som möjliggjorde omhändertagande av barn vilka ansågs "vanartiga" eller "sedligt försummade".²¹⁶ Det handlade både om att skydda barn från hemmiljöer som bedömdes skadliga, och om att skydda samhället från barn som var i riskzonen att bli kriminella.²¹⁷ Unga som redan hade begått brott kunde nu dömas till intagning på uppfostringsanstalt istället för fängelse.²¹⁸

De nya lagarna skapade ett "barnavårdsfält" som präglades av en överlappning mellan det offentliga företrädare och personer som engagerade sig frivilligt.²¹⁹ Snart väcktes krav på en omarbetning av barnlagarna. Detta utfördes inom ramen för Fattigvårdslagstiftningskommittén (tillsatt 1907). Efter ett betänkande 1921, och en omfattande remissomgång, an-

---

²¹³ Astri Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000* (Stockholm: Dialogos, 2011), 150. För diskussion av detta se Bengt Sandin och Gunilla Halldén, *Barnets bästa: en antologi om barndomens innebörder och välfärdens organisering* (Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 2003); Runcis, *Makten över barnen: tvångsomhändertagande av barn i Sverige 1928–1968*.

²¹⁴ SFS 1902:63 *Lag om fosterbarnsvård* och Johanna Sköld, *Fosterbarnsindustri eller människokärlek: barn, familjer och utackorderingsbyrån i Stockholm 1890–1925* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2006).

²¹⁵ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 152.

²¹⁶ SFS 1902:67 *Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn*.

²¹⁷ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 151.

²¹⁸ Renée Frangeur, *Pojkar, pli och pedagogik: vanart och manligheter på Bonaanstalten 1905–1948* (Stockholm: Carlsson, 2007).

²¹⁹ Kajsa Ohrlander, *I barnens och nationens intresse: socialliberal reformpolitik 1903–1930* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1992). Ofta var det också samma personer som agerade i flera olika roller. För en biografisk ingång, se Marika Hedin, *Ett liberalt dilemma: Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H von Koch och den sociala frågan 1880–1930* (Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 2002).

togs en ny barnavårdsdag.²²⁰ Genom denna togs ett mer samlat grepp om den sociala barnavården. Fortfarande fanns ett starkt inslag av frivilligt ansvar, men det kommunala ansvaret förtydligades och det blev obligatoriskt att inrätta barnavårdsnämnder. (Tidigare hade dessa uppgifter i en del kommuner skötts av skolstyrelsen.) Fler situationer kunde leda till ett ingripande, bland annat misshandel i hemmet.²²¹ En ny kategorisering infördes: omhändertagande för skyddsuppfostran (av ”vanartiga” barn) respektive omhändertagande för samhällsvård (av ”värnlösa” barn).²²²

Den sociala barnavården har präglats av kontinuitet, både när det gäller lagstiftningen och institutionernas livslängd.²²³ Barnavårdslagen från 1924 kom att bestå under flera decennier, men under tiden formulerades nya samhällsproblem som innebar vissa förändringar. Ett exempel på detta är 1930-talets debatt om ”dansbanelälandet”.²²⁴ Viljan att skydda unga kvinnor från så kallat sedligt förfall gjorde att lagens åldersgräns höjdes 1934: den kunde nu även tillämpas i åldern 18–21. Barnpsykiatrins etablering och inflytande på fältet gjorde att indikationen i början av 1940-talet vidgades till att även gälla fara för barnens själsliga hälsa. Generellt skedde en förskjutning från en auktoritär, moraliskt grundad uppfostran till arbete till en mer medicinskt präglad uppfattning om vikten av att förebygga kroppslig och mental ohälsa.²²⁵

Vid 1900-talets mitt reformerades den sociala barnavården i samtliga nordiska länder. Den allmänna höjningen i levnadsstandard och en rad olika familjepolitiska åtgärder hade förbättrat barnfamiljernas möjligheter till försörjning. Detta är en av förklaringarna till att antalet barn både på institutioner och i fosterhem hade minskat sedan 1930-talet. Den gradvisa utbyggnaden av barnomsorg bidrog också till att det blev lättare för ensamstående föräldrar att behålla barnen hemma.²²⁶ Samtidigt höjdes de

---

²²⁰ SFS 1924:361 *Lag om samhällets barnavård*.

²²¹ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 160.

²²² Ohrlander, *I barnens och nationens intresse: socialliberal reformpolitik 1903–1930*.

²²³ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 143.

²²⁴ Jonas Frykman, *Dansbanelälandet: ungdomen, populärkulturen och opinionen* (Stockholm: Natur och kultur, 1988).

²²⁵ Kerstin Hamreby, *Flickor och pojkar i den sociala barnavården: föreställningar om kön och sociala problem under 1900-talet* (Umeå: Umeå universitet, 2004).

²²⁶ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 190.

politiska ambitionerna när det gäller barns välfärd, med motsvarande höjda förväntningar på gott föräldraskap. Denna förändrade syn på barns utveckling och uppfostran, och på socialt arbete i allmänhet, innebar att krav på tidiga interventioner formulerades. Detta var en av motiveringarna till att Barnavårdskommittén tillsattes 1950. Efter omfattande remisser och revideringar antogs 1960 års barnavårdslag.²²⁷

I den nya lagen hade termen ”vanart” försvunnit. Barnavårdsfältets aktörer sökte efter en ny begreppsapparat, vilket kan ses som ett avståndstagande från moraliserande och dömande aspekter av den gamla lagstiftningen.²²⁸ De berörda barnen sågs mer än tidigare som subjekt: exempelvis fick de från 15 års ålder rätt att yttra sig om beslut som gällde dem själva.²²⁹ Ändå fanns många likheter med den tidigare lagen. Kritikerna menade att en gammalmodig syn på uppfostran dröjde sig kvar. I stora drag behölls också organisationen på barnavårdsområdet. Efter hand genomfördes dock flera mindre förändringar i barnavårdslagen, i riktning mot en syn på vård och skydd som en rättighet. Det talades rent generellt mer om barns utveckling och behov. Vid denna tid hade också förutsättningarna för den sociala barnavården förändrats kraftigt: ett omhändertagande skulle vara det sista i en rad förebyggande och stödjande insatser i den expanderande välfärdsstaten.²³⁰

1960-talet har beskrivits som en brytningstid för den sociala barnavården. Omhändertaganden, som tidigare framför allt handlat om föräldrarnas brister, motiverades i ökande utsträckning med brister i ungdomarnas eget beteende och missbruksproblem. Det fanns också en osäkerhet från myndigheternas sida inför nya subkulturer.²³¹ Kritik mot socialvårdens repressiva inslag väcktes på 1960- och 1970-talen. Efter omfattande debatt och beredning antogs 1980 Socialtjänstlagen, där de tidigare separata områdena barnavård, nykterhetsvård och socialhjälp samlades inom en organisation. SoL är en ramlagstiftning, med större frihet för kommunerna

---

²²⁷ SFS 1960:97 *Lag om samhällets vård av barn och ungdom*.

²²⁸ Hans Swärd, *Mångenstädes svårt vanartad...: om problemen med det uppväxande släktet*, Zenon avhandlingsserie (Floda: Zenon, 1993), 215.

²²⁹ Andresen, *Barnen och välfärdspolitik: nordiska barndomar 1900–2000*, 201.

²³⁰ Hamreby, *Flickor och pojkar i den sociala barnavården: föreställningar om kön och sociala problem under 1900-talet*, 54–60.

²³¹ Runcis, *Makten över barnen: tvångsomhändertagande av barn i Sverige 1928–1968*, 227ff.

att utforma socialvården. Den övergripande inriktningen är på frivillighet och medborgarnas rätt till stöd och service, vilket innebär att den inte innehåller tvångsmedel. Sådana åtgärder regleras istället i separat lagstiftning.²³² Omhändertagande av barn sker med stöd av *Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga* (LVU), som trädde i kraft samtidigt.²³³

De lagar som tidigare beskrivits föreskrev flera olika former av stöd till familjerna, men här kommer omhändertagande av barn för placering i fosterhem och på institutioner att stå i centrum. Att omhänderta ett barn skulle vara en sista utväg, men skedde ibland trots att andra åtgärder inte prövats. Vilken vårdform som valdes berodde på vilken typ av problem barnen uppfattades ha. Generellt sett placerades så kallade värlösa barn ofta på fosterhem, medan de som benämndes vanartiga placerades på skyddshem.²³⁴ I praktiken varierade detta dock, bland annat beroende på vilka vårdplatser som fanns tillgängliga.

Barnavårdens institutioner hade fram till andra världskriget ett betydande inslag av frivillig och privat verksamhet. Många olika sorters hem och anstalter drevs, som tidigare nämnts, av filantropiska sällskap. Med tiden ökade det offentliga åtagande. Under 1930- och 1940-talen överfördes skyddshemmen i statlig regi. Kommuner och landsting började i ökande grad att finansiera andra vårdformer. När den nya socialtjänstlagen infördes hade nästan all institutionsvård för barn och ungdomar offentlig huvudmän.²³⁵

Statistiken över antalet omhändertagna barn är inte helt tillförlitlig, särskilt när det gäller 1900-talets första decennier. Som ett mått på vårdens omfattning kan nämnas att år 1919 fanns cirka 200 barnhem med ungefär 4 500 platser. Under 1920-talet skedde en omfattande utbyggnad, och på 1930-talet var antalet vårdplatser som flest: drygt 8 500 fördelade på cirka 400 barnhem. Därefter inträdde en minskning, som planade ut på 1950-talet men sedan fortsatte fram till 1980-talet då det fanns ungefär 2 000

---

²³² Anders Bruzelius, *Vårdlagarna i lydelse den 1 juli 1980 jämte Socialtjänstlagen (1980:620), Lagen (1980:621) med särskilda bestämmelser om vård av unga, Sekretesslagen (1980:100)* (Älvsjö: Skeab, 1980). SoL trädde i kraft 1982.

²³³ Lagen reviderades 1990 och nya förändringar förbereds, bland annat med hänvisning till resultaten från Vanvårds- och Upprättelseutredningarna. SOU 2015:71 *Barns och ungas rätt vid tvångsvård*, 103.

²³⁴ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 164–166.

²³⁵ Sallnäs, *Barnavårdens institutioner: framväxt, ideologi och struktur*, 90–91.

platser. Även antalet fosterhem avtog under denna tid, från ungefär 28 000 barn 1950 till cirka 10 000 barn 1990. Under denna tid byggdes samtidigt barnpsykiatrin ut.²³⁶ Som konstaterats ovan ledde också utbyggnaden av den generella barnomsorgen och ett ökat ekonomiskt stöd till barnfamiljerna till att placeringar på grund av fattigdom minskade.

---

²³⁶ Ibid., 85–89.

5. Anspråk på gottgörelse formuleras

Omvärderingar av den svenska välfärdsstatens historia och den ökade inriktningen på individens rättigheter har skapat ett utrymme för att problematisera tidigare sociala interventioner. Sådan kritik leder dock inte nödvändigtvis till retroaktivt ansvarutkrävande. I detta kapitel undersöks när anspråk på ersättning för sterilisering och vanvård först väcktes offentligt. Vilka aktörer bidrog till att sätta frågan på den politiska dagordningen? Vilka problemformuleringar förekom? Liksom i följande empiriska kapitel är framställningen uppdelad i de två olika fallen, vilket sedan följs av en jämförande analys.

Sterilisering

Individuella ansökningar och journalistiska skildringar

År 1983 beviljade regeringen för första gången ersättning för sterilisering.²³⁷ Ersättningen gavs *ex gratia*, av nåd.²³⁸ Den man som fått ersättning valde tre år senare att berätta om sina erfarenheter offentligt, men under pseudonym. ”Sven” hade haft problem som fjortonåring. Efter en barnpsykiatrisk undersökning hade Gustav Jonsson, känd för sitt arbete med barnbyn Skå, rekommenderat en kortare vistelse på ett skyddshem för observation. Istället togs Sven in på statlig ungdomsskola 1942 och vistades där i tre år. Sterilisering var ett villkor för att han skulle bli utskriven, men Sven hade skrivit till Medicinalstyrelsen för att få slippa. Mot hans egen vilja, och trots att hans mor avstyrkte operationen, steriliserades han. Sven menade att steriliseringen lett till två spruckna äktenskap på grund

---

²³⁷ Ersättningsbeloppet var 40 000 kronor, vilket beräknades med utgångspunkt i Trafikskadenämndens ersättningsnivåer. Osignerad artikel, *TT*, 30 mars 1987.

²³⁸ *Ex gratia*-ersättning är en möjlighet som regeringen har att kompensera enskilda som råkat illa ut, t ex vid myndighetsutövning som inneburit ekonomiska förluster. Ansökningar om ersättning *ex gratia* kan riktas direkt till regeringen, men också till Justitiekanslern, central förvaltningsmyndighet eller Kammarkollegiet. Det finns inga särskilda riktlinjer för ersättningen, och avslag behöver inte motiveras. Bertil Bengtsson, ”Om *ex gratia*-ersättning”, *Svensk Juristtidning* (Stockholm: 2009): 325–339, <http://svjt.se/svjt/2009/325> (Hämtad 2015-08-10).

av att han inte kunde få barn. Därför ansökte han nu om ett högre skadestånd på 100 000 kronor.²³⁹

Några dagar senare framträdde en annan man, som fått avslag på sin ansökan om ersättning ex gratia. Mannen, som var i sjuttioårsåldern, hade som ung blivit steriliserad i samband med en vistelse på Salberga sjukhus och menade att ”operationen förstört hans liv och skett mot hans vilja”. En läkare bekräftade i artikeln att mannen kände sig kränkt av myndigheterna och ansåg att han ”skulle må bättre av någon form av upprättelse”. I båda dessa fall gjorde alltså personer som själva utsatts för sterilisering anspråk på skadestånd, med motiveringen att ingreppet inte varit frivilligt och att det hade fått stora konsekvenser senare i livet. De tjänstemän och politiker som hanterade dessa anspråk behandlade frågan med utgångspunkt i den tidigare steriliseringslagen. Enligt ett uttalande från Socialdepartementet hade man vid bedömningen endast tagit hänsyn till huruvida ”steriliseringen skett i strid med gällande lag”.²⁴⁰

Dessa personliga berättelser följdes upp av en fördjupande artikel om steriliseringspolitiken. De ofrivilliga steriliseringarna ramades då främst in som ett utslag av rasism. Ingressen lød: ”Hundratals svenska pojkar och flickor som hamnat på ungdomsvårdsskola tvångsteriliserades på 40-talet med stöd av en lagstiftning baserad på nazismens rasistiska idéer.”²⁴¹ Några månader senare återkom journalisterna Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren med en mer omfattande granskning. Denna gång var ingressen: ”Tusentals ungdomar har tvångsteriliserats i rasbiologins tjänst i Sverige från 1940-talet till mitten av 1960-talet. TT har läst de hemligstämplade handlingarna.”²⁴² Från att ha handlat om enskilda personer som trädde fram behandlades ofrivilliga steriliseringar nu som ett systematiskt missförhållande. Uppgifterna framställdes som ett avslöjande.

Resultatet av granskningen presenterades i en längre artikel. Att kritiken framför allt rörde ingrepp som motiverats med hänvisning till rashygien återspeglas i den statistik som redovisades: ungefär 13 000 personer

---

²³⁹ Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, *TT*, 12 augusti 1986. Mediearkivet. ”Sven” fick avslag och gick vidare till Regeringsrätten (nuvarande Högsta förvaltningsdomstolen) med ett krav på 250 000 kronor ”för 45 år av psykiskt lidande”. Osignerad artikel, *TT*, 30 mars 1987.

²⁴⁰ Osignerad artikel, *TT*, 21 augusti 1986. Mediearkivet.

²⁴¹ Peter Dahlgren, *TT*, 22 augusti 1986. Mediearkivet.

²⁴² Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Steril I” *TT*, 2 november 1986. Mediearkivet.

hade steriliserats enligt den eugeniska indikationen i 1941 års lag. Denna siffra ifrågasattes dock. Journalisterna hade gjort nedslag i handlingar från Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd år 1948, 1953, 1958 och 1963. De konstaterade utifrån denna genomgång att det var svårt att avgöra på vilka grunder människor hade blivit steriliserade. Även om de sociala och medicinska indikationerna blev vanligare på 1950-talet förekom enligt dem liknande argumentation från läkare och föreståndare: ”Det handlar om ungdomar med samma problem, sociala situationer och livsmönster. Sannolikt har därför ännu flera än de redovisade 13 000 blivit steriliserade på rashygienisk grund.” Som uttryck för denna kontinuitet nämns exempel från 1963, då flickor som bedömts sinnesslöa eller efterblivna blivit steriliserade på medicinsk respektive social indikation.²⁴³ De ofrivilliga steriliseringarna förklarades alltså delvis med rådande föreställningar om normalitet och hälsa. Lagarnas ideologiska ursprung betonades dock mer, bland annat i en fördjupande artikel om den svenska rashygienens historia. Paralleller drogs också till Nazi-Tyskland.²⁴⁴ Sammantaget dominerade alltså inramningen att steriliseringslagarna byggde på ett rasistiskt tankegod.

I samband med att granskningen publicerades, intervjuades läkaren och f d medicinalrådet Karl Grunewald. Han framförde en annan typ av kritik, nämligen att den tidigare steriliseringslagen saknat stöd i forskning och dessutom tillämpats felaktigt. Ingreppen hade därför enligt honom inte avsedd effekt. För att förklara varför så många steriliseringar ändå genomfördes hänvisade Grunewald bland annat till rädslan för degeneration. Han gav ytterligare exempel på att unga personer på olika typer av institutioner steriliserats mot sin vilja, trots att föräldrarna inte gett sitt godkännande: ”Den intagnes och föräldrarnas samtycke var av underordnad betydelse. För samhällets bästa skulle dessa ’mindervärdiga individer’ steriliseras.”²⁴⁵ Karl Grunewald berättade om hur han som ung läkare börjat ifrågasätta rutinmässig sterilisering av flickor som skulle skrivas ut från en särskola. Han hade sedan ”kämpat mot tvångssteriliseringarna” som kringresande inspektör, och välkomnade lagändringen 1975. Grunewald

---

²⁴³ Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Steril II”, *TT*, 2 november 1986. Mediarkivet.

²⁴⁴ Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Steril III”, *TT*, 2 november 1986. Mediarkivet.

²⁴⁵ *Ibid.*

ansåg det vara ”av stor symbolisk betydelse att regeringen erkänner samhällets övergrepp för dem som i efterhand begär skadestånd för sitt lidande”.²⁴⁶ Sammanfattningsvis framställdes den tidigare steriliseringslagen och dess tillämpning i denna artikel som en rest av gamla, ovetenskapliga föreställningar om ärftlighet, som nu hade ersatts av ett modernare synsätt. Kritik riktades mot att lagen i vissa fall hade tillämpats felaktigt, men det krav på gottgörelse som här framfördes å de drabbades vägnar motiverades främst med deras behov av upprättelse.

Denna artikelserie presenterade alltså både ny kunskap om ofrivilliga steriliseringar och krav på gottgörelse från såväl de drabbade som en medicinsk expert. Artikelserien togs dock inte in i de största dagstidningarna.²⁴⁷ Däremot uppmärksammades granskningen i lokalpressen. Socialdemokratiska *Arbetet* gav frågan om skadestånd ett helt uppslag.²⁴⁸ Liberala *Helsingborgs Dagblad* hade en helsida.²⁴⁹ *Östersunds-Posten* kompletterade TT-artiklarna med en lokal fördjupning om ett mödravårdshem där steriliseringar ägt rum och lyfte frågan om ersättning på förstasidan.²⁵⁰ Kvällstidningen *Expressen* gjorde ett eget personporträtt med en man som steriliserats i 20-årsåldern, som villkor för utskrivning från Salberga sjukhus. Mannen berättade att det gått bra för honom i livet, han jobbade nu på ASEA och var gift, men barnlösheten hade satt sina spår. Han ville ha

---

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Artikelserien infördes varken i *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*, *Göteborgs-Posten* eller *Aftonbladet*.

²⁴⁸ Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”13 000 tvingades till sterilisering!”, *Arbetet*, 3 november 1986, rikstidningen; Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Ge tvångssteriliserade skadestånd!”, *Arbetet*, 4 november 1986, rikstidningen.

²⁴⁹ Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Här steriliserades 13 000 svenskar. Sverige skulle befrias från ’undermåliga’ människor”, *Helsingborgs Dagblad*, 3 november 1986; Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Erkänn samhällets övergrepp. Många steriliserades på felaktiga grunder”, *Helsingborgs Dagblad*, 4 november 1986.

²⁵⁰ Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Så skulle Sverige befrias från ’undermåliga’ individer: 1000-tals ungdomar har steriliserats av rashygieniska skäl. Tallålidens mödravårdshem en av de utpekade institutionerna”, *Östersunds-Posten*, 3 november 1986; Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Hur kunde det hända?” *Östersunds-Posten*, 3 november 1986; Vivianne Sprengel och Peter Dahlgren, ”Karl Grunewald efter TT:s steriliseringsavslöjanden: ’Regeringen bör erkänna samhällets övergrepp’”, *Östersunds-Posten*, 4 november 1986.

upprättelse och planerade att kontakta socialministern: ”Jag tänker begära skadestånd. Varför tvingade de mig att skriva på?”²⁵¹

Drygt en vecka efter att artikelserien publicerats uttalade sig socialminister Gertrud Sigurdsen (S). Hon tyckte det var ”skrämmande” att lagen varit i bruk så länge och uttryckte sin förvåning över hur många som drabbats. En ”generös” linje skulle intas vid bedömningen av ansökningarna om skadestånd ex gratia, men Sigurdsen öppnade inte för någon mer generell omvärdering: ”Har de sökande steriliserats i strid med 1941 års lag kan de räkna med skadestånd, annars inte. Vi kan inte handla på något annat sätt.” Ministern menade att de steriliserade inte kunde särbehandlas. De som drabbats skulle själva höra av sig till och få sin ansökan prövad i vanlig ordning.²⁵² Detta är uttryck för en inramning av problemet som betonar felaktig tillämpning av den tidigare lagen, snarare än konsekvenserna av detta eller att lagen i sig var diskriminerande.

Genom fortsatt journalistiskt arbete fick frågan större spridning. Kikki Hultin gjorde ett långt inslag i TV-programmet *Rekord-magazinet* i mars 1987. I programmet medverkade tre personer som blivit steriliserade av olika anledningar, bland annat den man som tidigare talat ut i *Expressen*. En kvinna som blivit steriliserad i samband med en abort berättade om hur hon kämpat emot och inte hade något minne av att själv ha skrivit under några papper – ändå utfördes ingreppet. En man som blivit omhändertagen skulle steriliseras för att han hade dåliga anlag. Alla tre vittnade om att ingreppet fått stora konsekvenser för dem. De längtade efter barn och steriliteten hade skapat problem i förhållanden. De drabbades erfarenheter fick alltså stort utrymme, men frågan sattes också i ett politiskt sammanhang. De intervjuade omtalades som offer för ett rashygieniskt tänkande som inte gått under med Nazi-Tysklands fall, utan fortsatt i det tysta. Steriliseringspolitiken sammankopplades med renhetssträvan och A-barnstävlingar och med Alva och Gunnar Myrdals socialpolitiska visioner. En medverkande psykiater vittnade om den stora auktoritetstro som bidragit till att han och andra läkare kunde övertyga tveksamma om att ingreppet borde genomföras. Apropå inslaget samtalade programledaren Jan Guillou i studion med Karl Grunewald, som kommenterade att det var ”skamligt” att steriliseringarna fortsatt efter 1945. Grunewald framhävde att detta främst drabbat så kallade utvecklingsstörda, och påpekade att

---

²⁵¹ Axel Arnö, ”Steriliserad mot sin vilja”, *Expressen*, 4 november 1986.

²⁵² Osignerad artikel, *TT*, 12 november 1986. Medicarkivet.

han redan 1970 hade visat på en godtycklig tillämpning av steriliseringslagen i *Läkartidningen*. Få hade enligt honom reagerat – ”inte ens kvällspressen”. Han nämnde även att personer som kategoriserats som tattare varit extra utsatta för sterilisering.²⁵³ I detta program betonades alltså utöver lagarnas rashygieniska grund även diskriminering på grund av uppfattningar om normalitet och etnicitet vid tillämpningen.

Den mediala uppmärksamheten följdes av förnyade anspråk från personer som steriliserats mot sin vilja. I oktober 1987 krävde två kvinnor 100 000 kronor ”som ersättning för livslånga fysiska och psykiska skador”. Deras juridiska ombud menade att ingreppen skett i strid med steriliseringslagen – i det ena fallet i samband med abort utan att kvinnan själv visste om detta, i det andra som villkor för utskrivning från mentalsjukhus.²⁵⁴ I november samma år rapporterades att regeringen fått in ett tjugotal ansökningar, varav sju nu behandlats. Endast en av de sökande beviljades ersättning. Sterilisering hade då skett trots att tillstånd från Medicinalstyrelsen saknades. Detta var andra gången någon fick ersättning för sterilisering ex gratia. Övriga sökanden, vilka själva ansåg att de steriliserats mot sin vilja eller efter påtryckningar, fick avslag.²⁵⁵ I en artikel som rapporterade att ytterligare tre personer beviljats ersättning framgick att regeringen utgick från tidigare gällande lagstiftning: ”Någon moralisk eller etisk bedömning görs inte utifrån dagens värderingar.”²⁵⁶ Sammanlagt hade regeringen mellan 1983 och 1997 att ta ställning till 38 ansökningar om skadestånd ex gratia för ofrivillig sterilisering. Av de sökande fick 17 bifall, medan 21 ansökningar avsågs. De som fått ersättning erhöll mellan 40 000 och 60 000 kronor, men sådan betalades bara ut i fall där man ansåg att den tidigare lagstiftningen inte hade följts vid handläggningen.²⁵⁷ Det handlade alltså inte om en omvärdering av den tidigare lagstiftningen och dess motivering.

---

²⁵³ *Rekord-magazinet*. Stockholm, 17 mars 1987.

²⁵⁴ Vivianne Sprengel, ”Skadestånd krävs för tvångssterilisering”, *TT*, 9 oktober 1987. Mediearkivet.

²⁵⁵ ”En steriliserad får skadestånd”, *TT*, 12 november 1987. Mediearkivet.

²⁵⁶ ”Tre får skadestånd för steriliseringar”, *TT*, 26 februari 1998. Mediearkivet.

²⁵⁷ Uppgifterna är hämtade från den sammanställning som gjordes av 1997 års Steriliseringsutredning. Se SOU 1999:2, 91.

Växande kunskap om rashygien och steriliseringar

I början av 1990-talet beskrevs den tidigare steriliseringspolitiken i både journalistiska och vetenskapliga verk. Radiodokumentären *Förädlade svenskar* av journalisten Bosse Lindquist satte de drabbade i fokus. Lyssnarna fick möta Torbjörn, som efter lång kamp lyckades undkomma sterilisering, och Astrid som i unga år blev steriliserad vid en skola för sinnesslöa. Även personer som genomfört steriliseringspolitiken kom till tals. Lindquist konfronterade i programmet en professor i psykiatri, som år 1958 hade förespråkade olika påtryckningar för att få människor att samtycka till sterilisering. Han sade sig visserligen ha ändrat uppfattning idag, men ville inte ta avstånd från sin tidigare hållning. ”Alla tänkte så”, var hans kommentar.²⁵⁸ När reportaget gavs ut i bokform innehöll det fler röster. En tidigare översköterska på Salberga sjukhus berättade att hon haft i uppgift att lugna de intagna inför operationen. En läkare som utfört steriliseringar menade att han som underläkare bara genomförde beslut som andra hade tagit. Längre fram i karriären hade han hjälpt patienter med refertiliserande operationer.²⁵⁹

Boken innehåller utöver intervjuerna kontextualiserande kapitel. Lindquist presenterar rasbiologins historia och hur de rashygieniska idéerna spreds i Sverige men nämner också de ekonomiska motiven och påpekade att fattiga kvinnor var särskilt utsatta. När det gäller steriliseringslagarnas antagande framhålls att det fanns en enighet i riksdagen, även om socialdemokrater och bondeförbundare varit mest pådrivande. Lindquist betonar hur vanliga de ras- och arvshygieniska åsikterna var. Även om boken alltså lyfte fram att många steriliserats mot sin vilja, och följderna av detta, gjordes inga partipolitiska ställningstaganden. Bokens tydligaste tes är snarare att samtida genteknik bör ifrågasättas. En jämförelse görs mellan de tankar som möjliggjorde de omfattande steriliseringarna, och argument som i samtiden anfördes gällande abort efter fosterdiagnostik. Flera gånger ställs frågan: ”Lever viljan att förädla människan kvar än

---

²⁵⁸ Bosse Lindquist, ”Förädlade svenskar”, *Dokumentärredaktionen*, Stockholm, 17 november 1990. Dokumentären har sänts i repris vid ett flertal tillfällen: 1990-11-17, 1990-10-21, 1991-02-23, 1991-08-31, 1991-09-08, 1991-09-14, 1997-08-23, 2008-05-22, 2009-07-25, 2009-08-01, 2014-04-06, 2014-04-12, 2014-04-21, Svensk mediedatabas, <http://smdb.kb.se/catalog/id/001808260> (Hämtad 2015-10-05).

²⁵⁹ Bosse Lindquist, *Förädlade svenskar: drömmen om att skapa en bättre människa* (Stockholm: Alfabet, 1991).

idag?”²⁶⁰ Att Astrid fått ersättning ex gratia nämns kortfattat, men krav på gottgörelse och erkännande intar ingen framträdande roll. Boken recenserades och diskuterades, men resulterade inte i någon mer omfattande debatt om steriliseringspolitiken.²⁶¹

Steriliseringarna behandlades även i Gunnar Broberg och Mattias Tydén studie *Oönskade i folkhemmet*, också den publicerad första gången 1991. Boken är i första hand en idéhistorisk undersökning av den svenska rashygien. Författarna visar bland annat hur inriktningen skiftat, från det tidiga 1900-talets mer konservativt inriktade rashygien till 1930-talets reformeugenik – som dock hade inslag av äldre rashygieniska idéer.²⁶² Som ett av flera uttryck för de eugeniska ambitionerna behandlas steriliseringslagarnas tillkomst och tillämpning. Broberg och Tydén ger exempel på att sterilisering av omyndiga personer beviljats trots uttryckliga protester från föräldrarna. I boken synliggörs också hur vetenskapligt språk och byråkratisk noggrannhet blandats med starkt moraliserande omdömen om personer som skulle steriliseras. Apropos att sterilisering sattes som villkor för abort påminner författarna om de drabbades perspektiv: ”bakom ett kyligt tal som detta döljer sig alla de enskilda människoröden där en enda oplanerad graviditet kunde leda till ett livslångt förbud mot att bilda familj”.²⁶³ Även andra former av långtgående övertalning behandlas, samt att det fanns opinion för en skärpt lagstiftning med större inslag av tvång.²⁶⁴ Författarna nämner vidare att så kallade tattare varit särskilt utsatta, och påminner om att förslag om mer riktade åtgärder förekom vid upprepade tillfällen.²⁶⁵ Även i detta arbete betonas kontinui-

---

²⁶⁰ Ibid.

²⁶¹ Mottagandet diskuteras i förordet till bokens andra upplaga, som kom ut efter steriliseringsdebatten 1997. Bosse Lindquist, *Förädlade svenskar: drömmen om att skapa en bättre människa*, 2. uppl. (Stockholm: Alfabeta, 1997). Lindquist har i en tidningsartikel sagt att *Dagens Nyheter* i början av 1990-talet hade tackat nej till hans artiklar om rasbiologi och steriliseringar, med motiveringen att detta redan var gammalt och känt. ”Steriliseringen enbart nyhet för nyhetsmakarna”, *Svenska Dagbladet*, 28 augusti 1997.

²⁶² Broberg och Tydén, 179f.

²⁶³ Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 131.

²⁶⁴ Ibid., 142.

²⁶⁵ Ibid., 159. För en diskussion av detta, se Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning?* (Lund: Media-Tryck, 2015), 57–60.

tet, bland annat med utgångspunkt i Gen-etikkommitténs betänkande ”Genetisk integritet” (1984), som tog avstånd från rashygien men däremot öppnade för tillämpande av genetiska tekniker och rådgivning – under förutsättning att de blivande föräldrarna själva ville detta. Broberg och Tydén kommenterar: ”även med förändrade syften kvarstår frågorna om människans värde och vad som är normalt och önskvärt”.²⁶⁶

I slutkapitlet diskuterar författarna hur steriliseringarna kan förklaras, under rubriken ”Rashygien, sterilisering och den svenska modellen”. Med utgångspunkt i att de svenska steriliseringarnas omfattning hade blivit föremål för ”eftervärldens förkastelsesdomar” och att det i massmedia gjorts kopplingar till nazismen invände de att ”med en sådan förenklad nazifiering av händelseförloppet kommer man inte särskilt långt”.²⁶⁷ Broberg och Tydén påpekar att rashygien eller eugenik inte bara var ”en svensk-tysk affär”, utan att liknande lagar fanns i övriga Norden och många andra länder. Vidare menar de att rashygien har kopplingar till flera olika ideologier och vetenskapstraditioner och att dess innehåll förändrats över tid.²⁶⁸ De riktar dock kritik mot disciplinering gentemot personer som ansågs avvikande, t ex raggare och sk tattare, och konstaterar att ”attityden mot de ’undermåliga’ i såväl genetiskt som socialt avseende – numera verkar obarmhärtig”.²⁶⁹ Detta kunde enligt Broberg och Tydén fortsätta så länge eftersom rashygien blev något som experter och ämbetsmän ägnade sig åt: ”När utövarna var experter, och hanteringen abstrakt, blev också våldet anonymt.”²⁷⁰ Ytterligare en förklaring som nämns är att Sverige inte haft samma omvälvande erfarenheter av andra världskriget som många andra europeiska länder.²⁷¹

Att de repressiva steriliseringslagarna ersattes med frivillighet förklaras i denna bok inte av att samhället i allmänhet blivit mer humant. Istället framhålls den snabba utvecklingen av nya preventivmedel och en ökad betoning på individens rättigheter – bland annat rätt till självbestämmande över den egna kroppen. Avslutningsvis berörs också omvärderingen av den

---

²⁶⁶ Broberg och Tydén, *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*, 177.

²⁶⁷ *Ibid.*, 178.

²⁶⁸ *Ibid.*, 178–180.

²⁶⁹ *Ibid.*, 184–185.

²⁷⁰ *Ibid.*, 185.

²⁷¹ *Ibid.*, 186–188.

svenska modellen, i och med kritik av ”socialdemokratisk hegemoni” och ”förmyndarsamhälle”.²⁷² Författarna anknyter dock inte i första hand till denna förståelse av problemet, utan upprepar sin varning för expertvälde:

Vi lever ännu i en värld styrd av obegriplig vetenskap – det gäller inte minst den moderna gentekniken – och knuten till svårtåtkomliga maktstrukturer. Vår vardag, har det sagts, är ”förvetenskapligad” och vår tillvaro anonymiserad. Vår osäkerhet inför den kvarstår och kan snarare förväntas växa. Om historien är ett lärostycke, fast så många förnekar det vid direkt förfrågan, skulle den lära oss att människans rättigheter inte får gömmas undan i en ointaglig expertvärld eller ett överskådligt samhällssystem.²⁷³

De ofrivilliga steriliseringarna är alltså inte det enda som problematiseras här, och när det sker anknyter författarna inte bara till att lagen i sig byggde på rashygieniska föreställningar, eller att den tillämpades på ett tvivelaktigt sätt, utan gör också mer systemkritiska kopplingar till byråkratisering i det moderna samhället.

Utöver dessa mer omfattande bidrag uppmärksammades frågan av offentliga intellektuella i en del andra sammanhang. Då förekom det att steriliseringspolitiken sattes i samband med andra uppgörelser med det förflutna. Exempelvis vände sig konstnären Sture Johansson, apropå en debatt om samtida rasism och främlingsfientlighet, mot ”mörkläggningen av nutidshistorien”. Med detta avsågs dels Sveriges agerande under andra världskriget, dels tvångssterilisering. Johansson nämner andra siffror än i de tidigare artiklarna: ”Under vetenskaplig täckmantel steriliserades över 63 000 personer i Sverige, huvudsakligen barn, av rasbiologiska skäl.” Här framställs alltså alla som steriliserades enligt de tidigare steriliseringslagarna som offer för rasbiologin. Johansson argumenterar för att ompröva nationens hjältar och gottgöra de drabbade:

Medan anständiga demokratier betalar skadestånd till offren för sin svarta historia, har den svenska rasbiologins pionjärer och förespråkare hedrats med officiella porträtt, byster, statyer, namn på offentliga platser, gator och torg. Men det finns inget museum eller minnesmärke över offren för drygt ett halvsekels statsorganiserad rasism i Sverige.²⁷⁴

---

²⁷² Ibid., 189.

²⁷³ Ibid., 190.

²⁷⁴ ”Sverige sett från två håll”, *Expressen* 8 juni 1994. Sture Johanssons artikel hade rubriken ”En svart historia”.

De tidigare steriliseringslagarna hade alltså undersökts, problematiserats och debatterats i flera sammanhang i början av 1990-talet. Frågan uppmärksammades igen forskningsmässigt, genom antologin *Eugenics & the Welfare State*, om de nordiska ländernas steriliseringspolitik skriven för en internationell publik.²⁷⁵ Detta tycks dock inte ha gett upphov till några organiserade anspråk på gottgörelse från personer som blivit steriliserade. Inte heller togs några politiska initiativ i den riktningen.²⁷⁶

Steriliseringsdebatt och ersättningskrav

I augusti 1997 aktualiserades steriliseringspolitiken på nytt, genom två artiklar av journalisten Maciej Zaremba. Den första hade rubriken ”Rasren i välfärden. Folkhemmets förträngda arv”. Efter en bakgrund om rashygienens historia – hur tvångssteriliseringar först började praktiseras i USA 1907, och sedan snabbt vann fotfäste i norra Europa – poängterar Zaremba att Sverige var först i världen med ett statligt rasbiologiskt institut. Han nämner visserligen att stor enighet rådde kring steriliseringslagarna, men tanken att samhällets bästa står över individens rättigheter tillskrivs framför allt socialdemokratin. I Sverige anammades, enligt Zaremba, samma syn på avvikande människor som i Nazityskland – bara med andra politiska förtecken. Sverige framstår i artiklarna som ett land präglad av kollektivism, kylig rationalitet och nyttotänkande. Den frivillighet som den utvidgade steriliseringslagen (från 1941) föreskriver var enligt honom illusorisk – och här stöder han sig på tidigare forskning om hur sterilisering användes som villkor för bidrag och liknande. Avslutningsvis tillbakavisar Zaremba argumentet att socialdemokraternas användande av befolkningspolitiska argument främst var ett sätt att få med borgerliga partier på välfärdsreformer. Hans slutsats blir istället: ”Rashygien och utrensning av ’mindervärdiga’ var i första hand ett socialdemokratiskt projekt”.²⁷⁷ Liksom i tidigare bidrag uppmärksammas alltså här att steriliseringslagarna hade förankring i en rasistisk ideologi, den byråkratiska

---

²⁷⁵ Gunnar Broberg och Nils Roll-Hansen, *Eugenics and the welfare state: sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland* (East Lansing: Michigan State Univ. Press, 1996).

²⁷⁶ Vid sökningar ovan presenterade databaser för press, radio och TV samt i riksdagens digitala arkiv har inga sådana anspråk eller initiativ påträffats.

²⁷⁷ Maciej Zaremba, ”Rasren i välfärden. Folkhemmets förträngda arv”, *Dagens Nyheter*, 20 augusti 1997.

tillämpningen samt inslagen av tvång. Men frågan politiserades tydligare i och med att ansvaret uttryckligen lades på socialdemokratin.

Denna tes blev ännu mer framträdande i den andra artikeln. Under rubriken ”De olönsamma skars bort” invänder Zaremba mot åtskillnaden mellan en konservativ, rasistiskt grundad arvshygién och så kallad reformeugenik, vilken i samtiden uppfattades som mer progressiv. Även om formuleringar präglade av rastänkande användes – bland annat vid beslutet om en inventering av tattare och zigenare – menar Zaremba att det framför allt var så kallat asocialt levnadssätt man ville stävja. Steriliseringarna beskrivs som ett redskap för social kontroll. Detta är enligt honom nyckeln för att förstå steriliseringarnas omfattning. De ansågs nödvändiga i ljuset av nya reformer som potentiellt kunde uppmuntra fel personer att skaffa barn – med barnbidraget som det tydligaste exemplet. I sin artikel gav Zaremba exempel på hur sociala problem kläddes i psykiatriska termer.²⁷⁸ De ofrivilliga steriliseringarna förklarades alltså med rådande föreställningar om normalitet, social status samt sjukdom och hälsa. De fick också tjäna som exempel för en mer generell kritik av svaga individuella rättigheter. I detta sammanhang betonas likheterna mellan den svenska steriliseringspolitiken och den som genomfördes i Nazi-tyskland:

De övriga elementen var gemensamma: statens självtagna rätt att ingripa i de mest personliga förhållanden; medborgaren underordnades ”rasen” eller ”folkstammen” (att varje människa fritt skulle förfoga över sin kropp ansåg 30-talets befolkningskommission var ”en extremt individualistisk uppfattning”). Gemensam är också den biologiska människosynen, som fränkänner människor lika värde. Det görs i stället beroende av deras rastillhörighet, arvsanlag eller, som i folkhemmet, användbarhet i samhället.²⁷⁹

Till dessa faktorer läggs den svenska byråkratins effektivitet; att det (underförstått liksom i Hitlers Tyskland) fanns läkare och andra experter som

---

²⁷⁸ Maciej Zaremba, ”De olönsamma skars bort. Genom tvångssterilisering kunde folkhemmet minimera antalet bidragstagare”, *Dagens Nyheter*, 21 augusti 1997. Zarembas kritik byggde till stor del på Maija Runcis avhandling i historia, som ännu inte offentliggjorts när artiklarna publicerades. Hennes resultat refererades dock utförligt i artiklarna. Runcis anlägger ett köns- och maktperspektiv på steriliseringslagarna samt hur dessa tillämpats. Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*. Se även Maciej Zaremba, *De rena och de andra: om tvångssteriliseringar, rashygién och arvsynd* (Stockholm: Bokförlaget DN, 1999), 13–18.

²⁷⁹ Maciej Zaremba, ”De olönsamma skars bort. Genom tvångssterilisering kunde folkhemmet minimera antalet bidragstagare”, *Dagens Nyheter*, 21 augusti 1997.

omsatte lagarna i praktisk handling. Avslutningsvis föreslår Zaremba en granskning av steriliseringspolitiken. En sådan genomlysning, skriver han, ”är inte bara en fråga om historisk anständighet och en upprättelse av de misshandlade”. Den skulle också ge en beredskap att förhålla sig till aktuella etiska dilemman: ”I tider av fosterdiagnostik, hälsomoralism och vårdprioriteringar kan det vara hälsosamt att veta till vilka delar som detta tänkande ännu omfattas av folkhemmets arvtagare.”²⁸⁰ Satta i detta perspektiv blev de gamla steriliseringslagarna och deras tillämpning en fråga för samtiden.

Artiklarna fick ett stort genomslag, och följdes upp med reportage om personer som själva blivit steriliserade samt uttalanden från experter, bland annat Karl Grunewald som alltså redan 1987 efterfrågat en ersättning till de steriliserade. Frågan uppmärksammades även internationellt, och skuldfrågan kom att debatteras intensivt under de följande månaderna. I vänsterpressen, och även bland en del borgerliga debattörer, kritiserades Zarembas sammankoppling mellan socialdemokratien och nazismen. Socialdemokratiska Aftonbladet ifrågasatte försök att ”partipolitiserades skulden”. Istället framhölls att rasbiologin var en del av tidsandan, och att det rådde enighet i riksdagen kring steriliseringslagarna. Om det var några partier som var pronazistiska och antidemokratiska, så var det enligt ledarskribenten Bondeförbundet och högern. Artikelserien beskrivs som ett försök att skriva om historien, och kallas ”Zarembas folkhemsgrotesk”.²⁸¹ Detta är bara ett exempel på tonläget i steriliseringsdebatten, som redan har analyserats ingående i flera verk.²⁸² Jag ska här fokusera på hur frågan om ersättning aktualiserades i anslutning till detta.

---

²⁸⁰ Ibid.

²⁸¹ ”Nu skrivs historien om”, *Aftonbladet*, 22 augusti 1997.

²⁸² Maciej Zarembas artiklar analyseras som en av fallstudierna i Åsa Kroon, *Debattens dynamik: hur budskap och betydelser förvandlas i mediadebatter* (Linköping: Linköpings universitet, Tema, 2001). Debatten som följde analyseras ur ett historiebruksperspektiv i Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Steriliseringsdebatten kommenteras också av Wiklund, *Historia som domstol: historisk värdering och retorisk argumentation kring ”68”*. Se även Maija Runcis, ”När gamla nyheter blev heta: om den svenska steriliseringspolitiken & välfärdsstaten”, *Tema arkiv* 1998:3, s. 14–17 (1998); Broberg och Tydén, ”När svensk historia blev en världsnöhet: steriliseringspolitiken och medierna”.

Gottgörelse för sterilisering diskuterades av flera olika aktörer. En kvinna som blivit ansedd sinnesslö och steriliserad mot sin vilja trädde fram i *Dagens Nyheter* kort efter artikelserien. Hon hade skrivit till regeringen och begärt skadestånd, men fått avslag 1996 med hänvisning till att något formellt fel inte hade begåtts.²⁸³ Dagen därpå kommenterades saken av socialminister Margot Wallström (S), som hade skrivit under avslaget. I en artikel rapporterades att ”besluten i dessa ärenden plågar henne personligen starkt” och att hon skulle ta upp frågan om ersättning i regeringen. Eventuellt skulle principen ändras ”så att hela steriliseringslagen istället ses som ett övergrepp och alla som blivit utsatta för lagen blir berättigade till skadestånd av staten”.²⁸⁴ Frågan om ersättning fortsatte att uppmärksammas i medierna, bland annat genom intervjuer med företrädare för Socialdepartementet om den tidigare handläggningen av ansökningar om ersättning.²⁸⁵ Jag har däremot inte funnit spår av att någon särskild förening bildats för att framföra krav på gottgörelse för steriliserade. Detta kan möjligtvis förklaras med att ersättningsfrågan snabbt blev en fråga för den utredning som tillsattes.

Den socialdemokratiska minoritetsregeringen, under ledning av Göran Persson, sattes under press att förverkliga Zarembas förslag. Kristdemokraternas partiledare Alf Svensson gick omgående ut med ett krav på en oberoende parlamentarisk kommission. Ett av argumenten var statsminister Göran Perssons ovan nämnda initiativ för upplysning om Förintelsen. Alf Svensson skriver: ”Det borde därför också vara både i regeringens och de politiska partiernas intresse att öppet redovisa de egna dystra kapitlen i vår historia med anknytning till den förda steriliseringspolitiken.”²⁸⁶ Några dagar senare sände moderatledaren Carl Bildt ett brev till statsministern med ett liknande förslag. Folkpartiets ledare Lars Leijonborg instämde. Samma kväll meddelade socialminister Margot Wallström att en utredning skulle tillsättas. Utredningen hade enligt henne varit på gång innan kraven kom från oppositionen, men hon hade velat vänta med

---

²⁸³ Kerstin Vinterhed, ”Tvångssterilisering: ’Ni kan inte sköta ett barn’. Maria Nordin tvingades skriva under ansökan”, *Dagens Nyheter*, 22 augusti 1997, 5.

²⁸⁴ Kerstin Vinterhed, ”Steriliserade kan få ersättning. Omprövning. Socialministern vill att tvångslagen som avskaffades 1976 ska betraktas som ett övergrepp” *Dagens Nyheter* 23 augusti 1997, 6.

²⁸⁵ Lennart Lundquist och Elisabet Andersson, ”Fler tvångssteriliserade kan få stöd”, *Svenska Dagbladet*, 28 augusti 1997, 5.

²⁸⁶ ”Alf Svensson vill utreda steriliseringspolitiken”, *TT*, 22 augusti 1997.

offentliggörandet tills ordföranden var klar. Nu valde hon att gå ut ”innan det blir för mycket partipolitiskt väsen i frågan”.²⁸⁷ Att socialdemokraterna själva planerat en utredning ifrågasattes dock i den liberala kvällstidningen *Expressen*.²⁸⁸ I en uppföljande intervju hävdade Göran Persson att han inte läst brevet från Bildt innan beslutet togs.²⁸⁹ De skilda versionerna indikerar att det inte var någon självklarhet att en utredning skulle tillsättas som ett resultat av den nya forskningen eller Zarembas kritik. Frågan hamnade på den politiska dagordningen först sedan den blivit partipolitiskt laddad. Torsdagen den 4 september fattade regeringen formellt beslut om att tillsätta vad som skulle kallas 1997 års Steriliseringsutredning. Frågan avfördes från den politiska debatten genom att den överlämnades till experter.

Vanvård

Under hela 1900-talet har det funnits kunskap om att missförhållanden kunde förekomma inom den sociala barnvården. Redan när barnavårdsfältet etablerades kring sekelskiftet 1900 diskuterades behovet av uppföljning och tillsyn. Fosterbarnslagen var som tidigare konstaterats avsedd att förebygga vanvård. Det fanns också förslag om att fosterhem och institutioner skulle granskas innan de fick tillstånd. Mot detta invändes att en förhandsprövning kunde avskräcka frivilliga krafter inom barnvården. Vad gäller fosterhemmen sågs detta som ett intrång i privatlivet, och så kallat koncessionstvång infördes inte. Detta kan ses som uttryck för ”den starka tilltro som fanns till fosterföräldrar och till dem som drev barnhem”.²⁹⁰ När det gäller barnhem infördes dock koncessionstvång 1931.²⁹¹

Som ett exempel på tidig kritik uppmärksammade journalisten Else Kleen i en reportagebok att misshandel och pennalism förekom på skyddshemmen.²⁹² Avslöjanden av denna typ har återkommande lett till diskussioner om skärpt kontroll. En statlig utredning pekade redan 1944

---

²⁸⁷ ”Tvångssteriliseringar utreds”, *Svenska Dagbladet*, 27 augusti 1997.

²⁸⁸ ”Bildts brev fick fart på s-topparna. Statlig utredning ska granska tvångssteriliseringen”, *Expressen*, 27 augusti 1997.

²⁸⁹ ”Persson läste inte Bildts brev”, *Expressen*, 28 augusti 1997.

²⁹⁰ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 171–172.

²⁹¹ Sallnäs, *Barnavårdens institutioner: framväxt, ideologi och struktur*, 91.

²⁹² Else Kleen, *Skyddshemmen* (Stockholm: Bonnier, 1936).

på bristande rutiner för tillsyn, både vad gäller barnhem och fosterhem. Av tidningsartiklar och inspektionsrapporter framgår en medvetenhet om missförhållanden. Samtidigt har barn, föräldrar och anhöriga som framförde klagomål ofta haft svårt att få gehör.²⁹³

Historiografiska förändringar

Som framgått i avsnittet om hur ofrivilliga steriliseringar uppmärksammades spelade enskilda historiska och journalistiska arbeten en viktig roll för att överhuvudtaget lyfta fram i vilken omfattning detta skett. Forskningen och debatten om barn i samhällets vård har varit mer omfattande och det handlar här mer om förändrade perspektiv. Framväxten av de ovan beskrivna barnvårdslagarna innebar att ”det offentliga som bestämmer vad som är barnets bästa och [...] sätter standarden för ett gott föräldraskap”.²⁹⁴ Detta kan både ses som ett framsteg när det gäller barns rättigheter och en inskränkning av familjers självbestämmande. När det gäller forskningen på detta område har det, i likhet med den generella tendens som diskuterats vad gäller välfärdsstatens historiografi, skett en förskjutning från arbeten som i uppskattande ordalag beskrivit utvecklingen inom den sociala barnvården till mer problematiserande studier av barnvårdsfältet.²⁹⁵ Under 1990- och 2000-talen har flera svenska historiska studier synliggjort maktrelationer i mötet mellan föräldrar och sociala myndigheter. Många har tagit sin utgångspunkt i Jacques Donzelots arbeten. I ett centralt verk benämner han ökande offentliga åtaganden för barns välfärd som en ”kolonisering” av familjen.²⁹⁶ Historikern Linda Gordon har dock varnat för att se sociala interventioner endast ur ett kontrollperspektiv, och uppmanat till att också undersöka maktförhållanden *inom* familjen.²⁹⁷ Till skillnad från andra former av tvångsvård, där kollektivets intressen

---

²⁹³ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 194–197.

²⁹⁴ *Ibid.*, 202.

²⁹⁵ *Ibid.*, 146.

²⁹⁶ Jacques Donzelot, *The policing of families* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins Univ. Press, 1997).

²⁹⁷ Linda Gordon, *Heroes of their own lives: the politics and history of family violence* (London: Virago, 1989).

står mot den vuxne individens integritet, innebär den offentliga sociala barnvården en komplex relation mellan barn, föräldrar och stat.²⁹⁸

Frågan om när samhället ska ingripa till förmån för barns bästa är en ständigt återkommande debatt, men slutsatserna har växlat. Till skillnad från i en del andra länder fattas i Sverige beslut om omhändertagande i kommunala nämnder, inte i särskilda domstolar.²⁹⁹ På 1940-talet riktades kritik mot bristen på rättssäkerhet vid administrativa frihetsberövanden, däribland skyddsuppfostran.³⁰⁰ I mitten av 1970-talet diskuterades att lagstiftningen gjorde det för svårt att omhänderta barn i uppenbar fara, medan det i början på 1980-talet fanns en stark kritik mot vad som beskrevs som godtyckliga ingripanden, vilket även uppmärksammades utomlands.³⁰¹ Trots förändrad lagstiftning, och den allmänna minskning av antalet placerade barn som tidigare beskrivits, har antalet tvångsomhändertaganden varit relativt konstant.³⁰²

När det gäller skälen till att barn omhändertas har forskningen visat både på kontinuitet och förändring. Tommy Lundström har i en avhandling i socialt arbete pekat på kopplingen mellan förändrade ekonomiska och sociala villkor under 1900-talet och skiftande uppfattningar om vad som är problematiskt i barns livssituation.³⁰³ Flera studier har visat hur klass och familjesammansättning påverkar sannolikheten att komma i kontakt med sociala myndigheterna. Det finns också ett könsmönster,

---

²⁹⁸ Jenny Björkman, *Vård för samhällets bästa: debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970* (Stockholm: Carlsson, 2001); Runcis, *Makten över barnen: tvångsomhändertagande av barn i Sverige 1928–1968*.

²⁹⁹ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 149.

³⁰⁰ Carl Björkman och Hilding Eek, *Rätten att leva: en samling kritiska studier i svensk rättvisa* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945). Se också Gunnar Bramstäng, *Förutsättningarna för barnvårdsnämnds ingripande mot asocial ungdom: en studie i socialförvaltningsrättens legalitetsproblem* (Lund: Gleerup, 1964).

³⁰¹ Anna Hollander, *Omhändertagande av barn: en studie av barnvårdsmål vid förvaltningsdomstolarna åren 1974, 1977 och 1982* (Stockholm: Aktuell juridik, 1985).

³⁰² Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 190.

³⁰³ Tommy Lundström, *Tvångsomhändertagande av barn: en studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet* (Stockholm: Stockholms universitet, 1993). Se också Tommy Lundström och Bo Vinnerljung, "Omhändertagande av barn under 1990-talet", i *Välfärdstjänster i omvandling: antologi från Kommittén Välfärdsbokslut*, 2001, 289–336.

både vad gäller vilka beteenden som ansågs problematiska och vilken typ av vård som ansågs lämplig. Flickor placerades oftare i fosterhem, medan pojkar dominerade på institutioner.³⁰⁴ Flera historiska undersökningar har visat på en ”allmän misstro mot fattiga föräldrars förmåga att ta hand om sina barn på rätt sätt”.³⁰⁵ Genom att studera föräldrars överklaganden vid tvångsomhändertaganden har Maija Runcis synliggjort hur svårt det varit att ifrågasätta sådana beslut.³⁰⁶

I anslutning till steriliseringsdebatten framfördes krav på ersättning även för omhändertagande av barn. Med hänvisning till den utredning som tillsatts föreslog en advokat i brev till justitieministern och socialministern: ”att en utredning utföres med syfte att bringa upprättelse och utge skadestånd åt de barn och föräldrar som separerats genom tvångsomhändertagande av barnen”.³⁰⁷ I argumentationen drogs paralleller till Runcis forskning om ofrivilliga steriliseringar. Det var då besluten om omhändertagande som kritiserades, snarare än vad som skett sedan barnen placerats utanför hemmet. Brevet ledde dock inte till någon motsvarande utredning.

Före detta barnhemsbarn kräver upprättelse

I november 2003 väcktes krav om att personer som varit placerade på barnhem skulle få någon form av upprättelse. I flera olika sammanhang berättade tidigare omhändertagna barn om misshandel och övergrepp.

Författaren Allan Hall intervjuades i radioprogrammet *Barnen* av Ylva Mårtens. Han återgav resan till barnhemmet där han och hans bror skulle bo eftersom deras mor var sjuk i tuberkulos. Den yngre brodern hade blivit bunden om natten, och barnen fick stryk av föreståndarinnan med björkris som de själva fick plocka. Framför allt berättade Hall om bristen på omsorg och längtan efter kärlek. Hans historia sammanfogades i programmet med ett reportage från Norge, där en kommission tillsatts för att utreda misshandel och övergrepp på institutioner för barn. En norsk

---

³⁰⁴ Andresen, *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*, 141ff.

³⁰⁵ Ibid., 170.

³⁰⁶ Runcis, *Makten över barnen: tvångsomhändertagande av barn i Sverige 1928–1968*.

³⁰⁷ Hane, Lennart, ”Advokat Lennart Hanes brev med begäran om skadestånd för föräldrar och barn som drabbats av tvångsomhändertagande”, <http://www.nkmr.org/sv/skickade-skrivelser/1190-lennart-hanes-skrivelse>, 20 augusti 1998 (Hämtad 2015-02-23).

kvinnor som intervjuades berättade att hon länge hållit sina erfarenheter hemliga, som ett sätt att skydda sig själv. Allan Hall menade att det fanns ett behov av att berätta, och efterlyste en liknande folkrörelse i Sverige som i Norge.³⁰⁸

Samma dag behandlades frågan i samhällsprogrammet *Studio Ett*. Kent Sänd, som varit placerad på 1940-talet, berättade om fysisk och psykisk misshandel på barnhemmet Vidkärr i Göteborg. Som femåring blev han bestraffad genom att ensam låsas in i ett sjukhusrum. Det förekom också att barn som inte ätit upp tvångsmatades tills de kräktes. Sänd kritiserade denna behandling från barnhemmets ”sadister och maktmissbrukare”, men framhöll att det också fanns personal som brydde sig om barnen.³⁰⁹ I programmet medverkade även Kerstin Aleryd, som varit placerad på flera olika ställen under 1960-talet och tidigare skrivit självbiografiskt om detta.³¹⁰ Flickhemmet i Malmö beskrev hon som ett fängelse, med låsta dörrar, låsta fönster och en schäferhund som vaktade. På ett annat flickhem i Eslöv var det mycket fint till det yttre, men bakom fasaden utnyttjades flickorna sexuellt. Aleryd berättar om hur hon hittat strategier för att försvara sig, men att hemmets föreståndare utgjorde ett ständigt hot. En annan kvinna vittnade under pseudonymen ”Pia” om hur dåligt hon mått av övergreppen, och att hon fortfarande kände stor sorg över denna förnedring och kränkning. De två hade tillsammans lyckats rymma och även fått mannen ställd inför rätta, men först efter en lång process där de till en början inte blev trodda.³¹¹ Förutom övergreppen i sig riktade alltså kvinnorna kritik mot att det hela hade tystats ned.

Detta radioprogram utgick från enskilda vittnesmål, men frågan lyftes också till en mer principiell nivå. Som en anledning till att missförhållandena kunnat fortgå nämndes barns rädsla för att berätta, särskilt om hot förekom från förövarna. En annan förklaring som framfördes var bristen på tillsyn. Bo Vinnerljung, forskare i socialt arbete vid Socialstyrelsen, kommenterade i en intervju med Ylva Mårtens den upprättelseprocess som

---

³⁰⁸ Ylva Mårtens, *Barnen*, Stockholm, 23 november 2003.

³⁰⁹ *Studio Ett*, 28 november 2003. Programledare Cecilia Strömberg, producent Ylva Mårtens. Svensk mediedatabas. Programmet innehöll också en uppläsning ur Bengt Sändh, *Barnhemsungar: roman* (Uppsala: Astreva, 1991).

³¹⁰ Kerstin Österberg, *Barnhemsflickan: dagar som gått – inte visste jag att det var livet* (Stockholm: Tiden, 1991).

³¹¹ *Studio Ett*, 28 november 2003.

startat i Norge. Han gjorde också jämförelser med liknande uppgörelser i England, Australien, Nya Zeeland och Kanada, men menade att det kunde bli svårt att få till stånd något liknande i Sverige.³¹² Kerstin Aleryd efterlyste någon form av ekonomisk ersättning, eller åtminstone en offentlig ursäkt, eftersom många fortfarande var fyllda av skamkänslor inför de övergrepp de utsatts för. Kent Sänd hade redan varit i kontakt med flera advokater för att driva frågan om skadestånd, men utan framgång. Han uppmanade till att Sverige som land skulle ta ansvar för det som hänt, men också se till att vanvården inte skulle upprepas.³¹³

De erfarenheter av uppväxt på barnhem, som redan tidigare fanns skildrade bland annat i självbiografiska böcker, lyftes alltså fram genom granskande journalistik. De krav som framfördes på upprättelse och ersättning anknöt till den redan pågående processen i Norge. Socialtjänstminister Morgan Johansson sade i programmet att detta var ”fruktansvärda berättelser”, och att det nu var viktigt att fler fick berätta om sina erfarenheter. Beträffande ersättningsfrågan framhöll han att det skulle bli svårt att driva skadeståndsprocesser på grund av preskription. Han uteslöt inte ersättning från staten, men ville inte lova någon sådan utan menade att frågan behövde granskas närmare.³¹⁴

Den mediala uppmärksamheten följdes av kollektiv organisering. I mars 2004 bildades föreningen ”Samhällets styvbarn”, vars syfte var att ”arbeta för att det införs en lag och ett regelsystem till minimerande av skador vid tvångsomhändertagande”.³¹⁵ Den huvudsakliga inriktningen var alltså att motverka framtida missförhållanden. Även utifrån Kent Sänds föredrag vid en konferens i september samma år framstår föreningens mål som att arbeta för att en förbättrad samhällsvård. För att sätta kraft bakom dessa ord förespråkade han dock att ställa ”skadeståndskrav” – eftersom ekonomi var ett språk som kommunerna bättre förstod än vädjanden om humanitet. Anspråk på ursäkt och skadestånd hade redan riktats mot Göteborgs stad. Enligt Sänd hade svaret blivit att inga spår av vanvård syntes i arkiven, och att det därför inte fanns någon grund för anspråken:

---

³¹² *Studio Ett*, 28 november 2003.

³¹³ *Studio Ett*, 28 november 2003.

³¹⁴ *Studio Ett*, 28 november 2003.

³¹⁵ Samhällets Styvbarn, ”Protokoll fört vid bildandet av föreningen för barnhems- och fosterbarn ’Samhällets Fosterbarn’ [sic] å f.d. Vidkärrs barnhem Göteborg”, http://styvbarn.se/download/kunskapsbanken/foreningshistoria/protokoll_2004-03-20.pdf. 20 mars 2004 (Hämtad 2015-12-04).

Alltså, eftersom sadisterna inte journalfört sina missgärningar i form av slag, tvångsbälten, sexövergrepp och annat – så menar staden att detta inte har hänt – sen spelar det ingen roll hur många som i dag kan vittna om det. Men vi får gå vidare med detta.³¹⁶

Sänd berättade om sina egna erfarenheter från olika institutioner, men betonade att vanvården han utsatts för inte var unik.³¹⁷ Ett centralt tema i föredraget var maktrelationen mellan föräldrar och myndigheter. Enligt Sänd borde tvångsomhändertaganden undvikas, även om det fanns situationer där sådana var nödvändiga. När barn omhändertas på grund av missförhållanden i familjen, menade han att säkerheten i fosterhemmet eller på den institution som barnet placeras måste kunna garanteras.³¹⁸ Den nystartade föreningens anspråk på ersättning ingick alltså i en mer allmän vilja att uppmärksamma missförhållanden inom samhällsvården av barn.

Avslöjande dokumentär och politisk respons

Den nybildade organisationen fick inte omedelbart gehör för sina krav. En dokumentär av journalisten Thomas Kanger bidrog till ett större genomslag i november 2005: redan två dagar innan programmet hade sänts togs frågan upp i nyhetsprogrammet *Aktuellt*. Morgan Johansson sade då att han inte utslöt skadestånd, men att man först måste ta reda på vad som hänt.³¹⁹

I TV-dokumentären *Stulen Barndom* berättade Kent Sänd om arbetet med föreningen Samhällets Styvbarn och alla kontakter med personer som varit på barnhem. Han vittnade om att många av dem hamnat i missbruk och att det generellt fanns en överdödlighet i denna grupp. Dokumentären koncentrerades sedan på pojkhemmet Skärsbo, där 240 pojkar varit placerade 1955–1975. Sex medelålders män vittnade i programmet om misshandel och ett hårt klimat. En av dem, som var 14 år när han placerades

---

³¹⁶ Samhällets Styvbarn, ”Kent Sänds föredrag vid Föreningen Samhällets Styvbarns konferens i Göteborg den 18 september 2004”, <http://styvbarn.se/>, 18 september 2004 (Hämtad 2015-03-17).

³¹⁷ Samhällets Styvbarn, ”Kent Sänds föredrag vid Föreningen Samhällets Styvbarns konferens i Göteborg den 18 september 2004”.

³¹⁸ Samhällets Styvbarn, ”Kent Sänds föredrag vid Föreningen Samhällets Styvbarns konferens i Göteborg den 18 september 2004”.

³¹⁹ *Aktuellt*, 25 november 2005, 21.00. Svensk mediedatabas.

där, berättar om hur han rymt och sedan fått ”ett fruktansvärt kok stryk”. En före detta anställd berättar om den auktoritära föreståndaren, som ingen vågade säga emot. ”Leif”, som framträdde under pseudonym, fick stryk av föreståndaren för att ha talat romani med en annan pojke och sedan permissionsförbud för att föräldrarna inte skulle se hans märken. Andra bestraffningar var iskalla duschar, skallning och stryk med en kratta. I reportaget framhölls att detta inte var enstaka händelser utan att alla de 40 nu vuxna personer de talat med hade blivit slagna. Männerna berättade också om att flera anställda begått sexuella övergrepp, bland annat att en lärare som tafsat på pojkarna fick sparken och i tysthet kunde gå vidare.³²⁰

Utifrån erfarenheterna från männen som bott på Skärsbo ställdes frågan om hur många ”samhällets olycksbarn” som drabbats i det ”annars så trygga folkhemmet?” Thomas Kanger presenterade egna arkivstudier och intervjuade Knut Sundell, forskare i socialt arbete, som gav siffran att minst 300 000 barn vid något tillfälle placerats utanför hemmet. En annan siffra som nämndes i dokumentären var att ungefär 100 000 personer varit på barnhem fram till 1980. Berättelserna från Skärsbo sattes därigenom i ett större perspektiv.³²¹ Genom intervjuer med forskare framfördes kritik mot otillräcklig uppföljning av dessa insatser. En viss kritik väcktes också mot hur omhändertagandena gått till. Pojkarna hade placerats på Skärsbo bland annat på grund av skolkning, koncentrationssvårigheter och misshandel i hemmet. En del av dem visste inte varför de flyttats från hemmet, och Kanger påpekade att det är omöjligt att i efterhand veta i vilka fall detta varit motiverat. Historikern Maija Runcis kommenterade i en intervju att syftet var att uppfostra barnen till goda samhällsmedborgare, och att det under denna period fanns en övertro på professionalism och vetenskaplighet. Hon poängterade föräldrarnas maktlöshet i mötet med de sociala myndigheterna.³²² I denna dokumentär kritiserades alltså

---

³²⁰ Thomas Kanger, ”Stulen barndom”, *Dokument inifrån*, 27 november 2005. Kanger har senare beskrivit arbetet med dokumentären i en bok. Kent Sänd begick självmord tre veckor efter intervjun. Kanger, *Stulen barndom: vanvården på svenska barnhem: ett reportage*, 13–20.

³²¹ Programmet anmäldes till Granskningsnämnden för radio och TV av Karl Grunewald men friades. En redogörelse för detta finns i Kanger, *Stulen barndom: vanvården på svenska barnhem: ett reportage*, 201–207.

³²² Kanger, ”Stulen barndom”. Se också Runcis, *Makten över barnen: tvångsomhändertagande av barn i Sverige 1928–1968*.

inte endast den behandling de intervjuade fått utstå; vittnesmålen om vanvård sattes också i relation till syftet med omhändertagandet och i vilka former det skedde.

Liksom tidigare gjordes i *Stulen Barndom* genomgående jämförelser med Norge. Bland annat hänvisade Kanger till Stortingets beslut om att barnhemsbarn skulle kompenseras med upp till 300 000 norska kronor. Ledaren för den landsomfattande granskningen av förhållandena på barn- och ungdomshem mellan 1945 och 1980, Edvard Beifring, gav en bild av brist på omsorg, bestraffningar och tortyrliknande misshandel. Han menade att det inte fanns någon anledning att tro att det varit annorlunda i Sverige. En företrädare för Arbeiderpartiet i Bergen, där avslöjandena börjat, talade i programmet om vikten av att fördöma dessa övergrepp. Efter att ha sett ett utdrag av dokumentären instämde socialtjänstminister Morgan Johansson i detta. Han bad redan i programmet om ursäkt, men bad att få återkomma i frågan om ekonomisk ersättning.³²³ Den 8 december 2005 fick Socialstyrelsen i uppdrag att snabbutreda frågan om i vilken omfattning det skett ”regelbundna eller systematiska kränkningar, övergrepp och vanvård vid institutioner inom den sociala barnvården”. Man skulle också undersöka vilken dokumentation som fanns bevarad och föreslå fortsatta åtgärder.³²⁴

Företrädare för flera olika partier i oppositionen följde upp saken, och kort efter att Socialstyrelsens pilotstudie initierats ställdes en skriftlig fråga till Morgan Johansson om varför uppdraget inte omfattade att ta ställning till ”ansvarsfrågor eller kompensation till de drabbade”.³²⁵ Frågan besvarades med att Socialstyrelsens rapport skulle inväntas.³²⁶ Studiens tidsgränser ifrågasattes också, med hänvisning till att många som varit placerade under 1930- och 1940-talen fortfarande var i livet. Håkan Larsson (c) frågade: ”Varför är inte deras historia lika mycket värd att dokumenteras? Varför ska inte de som utsattes för övergrepp före 1950 få stöd på samma sätt som de som drabbades därefter?”³²⁷ Ministern instämde i att

---

³²³ Kanger, ”Stulen barndom”.

³²⁴ Socialstyrelsen, *Förekom övergrepp och kränkningar vid institutioner inom den sociala barnvården 1950–1980?* (Socialstyrelsen, 2006), 7.

³²⁵ Fråga 2005/06:688 ”Övergrepp på barnhem” av Magdalena Andersson (M) till statsrådet Morgan Johansson (S), 20 december 2005.

³²⁶ Svar på fråga 2005/06:688 om övergrepp på barnhem, 12 januari 2006.

³²⁷ Fråga 2005/06:705 ”Utredning om övergrepp inom den sociala barnvården” av Håkan Larsson (C) till statsrådet Morgan Johansson (S), 21 december 2005.

det inte fanns någon direkt motivering för en sådan avgränsning, utan att den gjorts för att snabbt få fram ett underlag.³²⁸

Några månader efter att dokumentären sänts bildades en ny organisation med samma namn, ”Stulen barndom”. Initiativtagaren Peter Lindberg menade att det var viktigt att lyfta fram även fosterbarnens utsatthet. En ursäkt räckte enligt honom inte som kompensation.³²⁹ Föreningen började förbereda en grupptalan mot Stockholms stad. Lindberg motiverade dessa anspråk på följande vis: ”Myndigheterna borde gottgöra oss. De har brutit mot de mänskliga rättigheterna. Vi har utnyttjats som slavarbetare. Det borde kosta miljontals kronor.”³³⁰

Efter att ha deltagit på ett av föreningens möten tog Margareta Andersson (C) initiativ till en interpellationsdebatt om upprättelse för vad som hänt. Hon återgav också vittnesmål från yngre människor som blivit utsatta för övergrepp, och frågade Morgan Johansson (S) hur skyddet för dessa skulle säkras.³³¹ Socialtjänstministern hänvisade till pågående satsningar för att stärka placerade barns rättssäkerhet. Andersson menade att omhändertagande av barn skulle vara den allra sista utvägen, och att barnens nätverk borde användas bättre. Som svar på detta hänvisade Johansson till en ändring av Socialtjänstlagen i slutet av 1990-talet, som innebar att placeringar inom den utvidgade familjen skulle prioriteras. Han vidhöll att omhändertaganden ibland var nödvändiga. Lösningen på de problem som uppmärksammats var enligt Johansson en skärpt tillsyn och en förbättrad kvalitet på familjehems- och institutionsvården. Han betonade dock förändringar till det bättre:

Även om vi inte har lyckats lösa alla problem – det här är ju en fortgående utveckling – har vi kommit en bra bit sedan 40- och 50-talets sociala barn- och ungdomsvård. Det ska vi vara väldigt tacksamma för.³³²

Den ansvariga ministern talade alltså framför allt om missförhållandena som något som tillhörde det förflutna, medan denna tolkning utmanades

---

³²⁸ Svar på fråga 2005/06:705 om utredning om övergrepp inom den sociala barnvården Morgan Johansson (S) till Håkan Larsson (C), 12 januari 2006.

³²⁹ Andreas Utterström, ”Här låg jag när familjen firade jul”, *Aftonbladet*, 26 februari 2006.

³³⁰ Björn Sjö, ”Fosterbarn kräver skadestånd”, *Sydsvenskan*, 20 mars 2006.

³³¹ Interpellation 2005/06:305 ”Stulen barndom” av Margareta Andersson (C) till Morgan Johansson (S), 15 mars 2006.

³³² Riksdagens protokoll 2005/06:96, 28 mars 2006.

utifrån vittnesmål om liknande problem inom samtidens sociala barnavård.

Pilotstudien presenterades i slutet av mars 2006. Socialstyrelsen, genom utredaren Göran Johansson, förespråkade i sin rapport bland annat ett ”långsiktigt forskningsprogram om villkor för samhällsvård av barn och ungdomar”. Han föreslog även att en registerstudie skulle genomföras för att undersöka hur människor som varit placerade på barnhem och fosterhem klarat sig senare i livet. Vidare betonades vikten av en oberoende granskning, eftersom Socialstyrelsen och länsstyrelserna, vilka haft tillsynsansvaret, inte skulle uppfattas som trovärdiga.³³³ Nya initiativ togs i riksdagen, bland annat frågade ledamoten Maria Larsson (KD) hur socialminister Morgan Johansson (S) tänkte följa upp rapportens förslag.³³⁴ Magdalena Andersson (M) förnyade sin tidigare fråga om ansvar och kompensation.³³⁵ Ministern talade istället om vikten av att ”träda fram med sin berättelse” och aviserade att en kommitté skulle tillsättas.³³⁶

Parallellt fortsatte försöken att få ersättning den juridiska vägen. I april lämnade ett 30-tal personer som tidigare varit placerade av kommuner i Stockholmsområdet in en gruppövertalning. Anspråken var på en miljon kronor per år och person.³³⁷ Vid intervjuer om gruppövertalningen efterfrågades offentliga ursäkter från de kommuner som placerat barnen. Krav framfördes också på att rutinerna för omhändertagande av barn skulle ändras.³³⁸ Aktionerna fick ett visst medialt genomslag, men ansökan om en gruppövertalning avvi-

---

³³³ Socialstyrelsen, *Förekom övergrepp och kränkningar vid institutioner inom den sociala barnavården 1950–1980?*, 61–71.

³³⁴ Fråga 2005/06:1338 ”Glömda barns upprättelse” av Maria Larsson (KD) till statsrådet Morgan Johansson (S), 30 mars 2006.

³³⁵ Fråga 2005/06:1483 ”Kränkningar och övergrepp på barnhem”, av Magdalena Andersson (M) till statsrådet Morgan Johansson (S), 27 april 2006.

³³⁶ Svar på fråga 2005/06:1483 om kränkningar och övergrepp på barnhem. Morgan Johansson (S) till Magdalena Andersson (M), 5 maj 2006.

³³⁷ Gunnar Sörbring, ”Placerade på fosterhem kräver staden på miljonbelopp”, *Dagens Nyheter*, 24 april 2006.

³³⁸ ”Fosterhemsbarn söker upprättelse”, *TT*, 24 april 2006, Mediearkivet. Artikeln infördes i bland annat *Nerikes Allehanda*, *Västerbottens Folkblad*, *Södermanlands Nyheter* och *Borås tidning* den 25 april 2006. Se även Josef el Mahdi, ”Utnyttjade fosterbarn kräver miljonersättning”, *Svenska Dagbladet*, 25 april 2006.

sades av Stockholms tingsrätt som hänvisade till att skillnaderna mellan vad olika personer varit med om var för stora.³³⁹

Den socialdemokratiska regeringen beslutade 21 juni 2006 att tillsätta en ”Utredning om dokumentation och stöd till enskilda som utsatts för övergrepp och vanvård i den sociala barnvården”. Utredningen skulle dock inte ta ställning till frågan om ekonomisk ersättning.³⁴⁰ Morgan Johansson kommenterade att han inte motsatte sig ersättning, men framhöll som tidigare att det var viktigt att få berätta.³⁴¹ Enskilda riksdagsledamöter fortsatte att utöva påtryckningar. Anita Brodén (FP) undrade i augusti hur långt utredningen kommit och ”vilka ytterligare åtgärder statsrådet är beredd att vidta för att ge dessa människor upprättelse”.³⁴² Annelie Enochson (KD) förespråkade att utredningen även skulle behandla frågan om kompensation: ”Att tillsätta en utredning för att de drabbade ska få ’prata av sig’ är väl i och för sig behjärtansvärt, men långt ifrån tillräckligt.”³⁴³ Ministern invände mot detta synsätt i sitt svar, och menade att utredningen i sig var en ”upprättelse för de drabbade” och kunde ge ”värdefull kunskap som kan bidra till att liknande förhållanden inom den sociala barnvården kan undvikas i framtiden”. Morgan Johansson meddelade att frågan om kompensation kunde tas upp först när utredningen var klar.³⁴⁴

Jämförande analys

Detta kapitel har visat att båda ersättningslagarna var resultatet av långa processer. Det var i samband med steriliseringsdebatten 1997 som frågan om ersättning fick politiskt genomslag, men redan i mitten av 1980-talet väckte personer som själva hade blivit steriliserade anspråk på ersättning. Detta skedde inte inom ramen för en särskild organisation, utan genom

---

³³⁹ ”Ingen grupprättegång för barnhemsbarnen”, *Dagens Nyheter*, 27 juni 2006.

³⁴⁰ Dir. 2006:75.

³⁴¹ Malin Leissner, ”Vanvård på barnhem ska utredas”, *Göteborgs-Posten*, 26 juni 2006.

³⁴² Fråga 2005/06:2009 ”Stulen barndom”, av Anita Brodén (FP) till statsrådet Morgan Johansson (S), 14 augusti 2006.

³⁴³ Fråga 2005/06:2022 ”Utredning om stulen ungdom”, av Annelie Enochson (KD) till statsrådet Morgan Johansson (S), 15 augusti 2006.

³⁴⁴ Svar på frågorna 2005/06:2021 ”Stulen barndom” och 2022 ”Utredning om stulen ungdom”, 24 augusti 2006.

individuella ansökningar om ersättning ex gratia. År 1986 trädde flera av de drabbade fram i tidningsintervjuer, och berättade hur steriliseringarna drabbat dem personligen och kritiserade att själva beslutet inte hade gått rätt till. En fördjupande artikelserie och en dokumentär 1987 diskuterade detta som en fråga om rashygien, men ifrågasatte även metoderna för att diagnosticera så kallad sinnesslöhet. Liknande förklaringar uppmärksammades av offentliga intellektuella, genom mer omfattande journalistiska och historiska arbeten under 1990-talet. Frågan hade då inte någon tydlig partipolitisk koppling utan användes framför allt för att problematisera samtida utvecklingar inom genteknik och fosterdiagnostik.

I och med ny forskning som tydligare fokuserade på steriliseringspraktiken, och dess koppling till social kontroll av kvinnor, och en artikelserie 1997 som placerade skulden hos socialdemokratin, blev frågan långt mer politiskt uppmärksammat. Vid denna tidpunkt förekom debatt om flera andra ”mörka delar av historien”, vilket också användes som argument för att granska steriliseringspolitiken. I samband med avslöjandena i augusti 1997 förekom nya reportage om personer som blivit steriliserade mot sin vilja, men undersökningen har inte kunnat visa på någon gemensam organisering för ersättning. Partiledare ur den borgerliga oppositionen krävde omgående en oberoende kommission. Den socialdemokratiska regeringen tillsatte i september 1997 års Steriliseringsutredning.

Anspråk på gottgörelse för vanvård inom den sociala barnvården väcktes 2003 av personer som själva varit omhändertagna. Redan existerande självbiografiska verk om behandlingen på barnhem lyftes då fram genom journalistiska initiativ, och argument för ersättning hämtades från den pågående upprättelseprocessen för barnhemsbarn i Norge. År 2004 bildades föreningen ”Samhällets styvbarn”, för att kräva ersättning men också för att förhindra liknande missförhållanden i den samtida samhällsvården av barn.

Genom dokumentären *Stulen barndom* 2005 fick kraven på gottgörelse förnyad kraft. Kort efter att den visats tillsattes en pilotstudie, vilken följdes upp av Vanvårdsutredningens tillsättande 2006. Utredningen hade dock inte i uppgift att förbereda någon ersättning. Den nystartade föreningen ”Stulen barndom” började 2006 att driva frågan juridiskt genom grupptalan mot flera kommuner. Förslag om ursäkt och ersättning lades också av flera riksdagsledamöter ur den borgerliga oppositionen. I debatten har jag urskiljt två konkurrerande problemformuleringar: dels att vissa

missförhållanden förekommit i en i övrigt välfungerande vårdform, dels att själva omhändertagandet var den kränkning som skulle gottgöras.

Vad gäller båda dessa frågor har beslutet att offentligt göra upp med det förflutna kommit gradvis. Socialminister Gertrud Sigurdsen (S) meddelade på 1980-talet att ansökningarna om ex gratia skulle prövas mot den tidigare gällande steriliseringslagen. Socialminister Margot Wallström (S), som undertecknat avslag på en ersättningsansökan 1996, aviserade 1997 en total omvärdering av tidigare lagstiftning. Vid en intervju 2003 menade Morgan Johansson (S) att det skulle bli svårt med skadestånd för övergrepp på barnhem, eftersom detta var preskriberade brott. Han öppnade dock för att det kunde bli aktuellt med ersättning i någon annan form, men hänvisade till att bättre kunskapsunderlag behövdes. Samma position intogs vid fortsatta påtryckningar och frågan hänsköts tills efter att Vanvårdsutredningen presenterat sina resultat.

6. Historiska orättvisor identifieras

Att tillsätta en kommission eller en utredning har blivit ett vanligt sätt att bemöta anspråk på gottgörelse. Så skedde också vad gäller ofrivilliga steriliseringar och vanvård inom samhällsvården av barn. Efter en övergripande presentation av dessa statliga utredningar inriktas undersökningen på hur dessa identifierade de historiska orättvisor som skulle gottgöras. Enligt vilka normer bedömdes det inträffade som orättvisor? Framställdes missförhållandena som tillhörande det förflutna, eller betonades kontinuitet? Hur och i vilken mån dokumenterades de drabbades erfarenheter? Dessa frågor diskuteras i detta kapitel med utgångspunkt i betänkandena *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975*, *Vanvård i social barnavård under 1900-talet* och *Vanvård i social barnavård*.

Sterilisering

Historieskrivning i utredningsform

Direktiven till 1997 års Steriliseringsutredning innehåller ett sammansatt uppdrag. Det handlade till att börja med om att ”allsidigt belysa de politiska beslutsfattarnas, forskarsamhällets och den medicinska professionens ställningstaganden och ansvar” vad gällde de tidigare steriliseringslagarna och deras tillämpning. Det rörde också att kartlägga ”hur omfattande verksamheten var och på vilka indikationer steriliseringarna utfördes”. Vidare uttrycktes att det var angeläget att de drabbade skulle få gottgörelse. Utredaren skulle ”överväga principerna för en sådan gottgörelse” samt lämna ett förslag om ersättning. Syftet var alltså att etablera fakta, utkräva ansvar och att förbereda ekonomisk gottgörelse.³⁴⁵ Med tanke på den omfattande debatt och internationella uppmärksamhet som frågan väckt, och hur snabbt utredningen tillsattes, kan man också anta att ett politiskt syfte var att bemöta den framförda kritiken.

Utredningen utfördes inom ramen för det sedan länge etablerade kommittéväsendet, som utvecklats för att samla expertis vid beredning av frågor som gick utanför regeringens kompetens.³⁴⁶ Sådana kommittéer kan anta olika former. Alf Svensson (KD) hade exempelvis efterfrågat en bred

---

³⁴⁵ Dir. 1997:100.

³⁴⁶ Jan Johansson, *Det statliga kommittéväsendet: kunskap, kontroll, konsensus* (Stockholm: Stockholms universitet, 1992), 4.

parlamentarisk kommitté, vilket innebär att riksdagsledamöter från olika partier är representerade. Regeringen valde istället att kalla en oberoende särskild utredare, vilken själv är ansvarig för rapporten, men kan knyta olika former av expertis till sig.

Jämfört med en utredning som sker inom ramen för ett departement är kommittéer mer självständiga. Regeringen kan dock styra dem genom direktiven, men också genom vilka tidsramar och resurser som ställs till förfogande.³⁴⁷ I detta fall formulerades direktiven relativt öppet, och utredaren kunde på eget initiativ lämna förslag på andra punkter än de som nämndes i direktiven.³⁴⁸ Den mest betydande begränsningen tycks ha varit tidsramen. Utredningen skulle ”bedrivas skyndsamt” och avslutas senast 1 juli 1999, det vill säga knappt två år efter dess tillsättande. Uppdraget kom dock att förlängas med knappt ett år.³⁴⁹

Ämnet för utredningens granskning var alltså 1934 och 1941 års steriliseringslagar, samt deras tillämpning. Detta uppdrag hade två sidor. Den ena var att genom kartläggningar etablera fakta. Detta innebar dels att analysera hur lagarna debatterats och hur olika aktörer förhållit sig till dem, dels att ta reda på hur många som steriliserats och på vilka grunder. Även om sådana kartläggningar alltid innehåller ett visst mått av tolkning, kan detta karaktäriseras som förhållanden som objektivt går att konstatera. Den andra delen av uppdraget handlade om att undersöka steriliseringspolitikens konsekvenser i relation till de drabbade själva, ”hur deras liv påverkades”, det vill säga mer subjektiva aspekter.³⁵⁰

Till särskild utredare utsågs Carl-Gustaf Andrén, teolog och före detta universitetskansler. Till sin hjälp hade han personer med skilda kompetenser. Rådmannen Leif Persson utnämndes till huvudsekreterare. Jurister fanns även bland de sakkunniga: Bertil Bengtsson, professor i civilrätt och tidigare justitieråd, och Susanne Billum, justitieråd i Högsta förvaltningsdomstolen. Två historiker utsågs också till sakkunniga, nämligen professorerna i idé- och lärdomshistoria Gunnar Broberg och Karin Johannisson. Med medicinsk kompetens bidrog Kerstin Hagenfeldt, professor i kvinnors och barns hälsa, samt Claes-Göran Westrin, professor emeritus i social-

---

³⁴⁷ Ibid., 34.

³⁴⁸ Dir. 1997:100.

³⁴⁹ SOU 2000:20. *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: historisk belysning, kartläggning, intervjuer: slutbetänkande*, 27.

³⁵⁰ Dir. 1997:100.

medicin.³⁵¹ Bland de sakkunniga fanns alltså både jurister, medicinare och historiker.

Om man däremot ser till utredningens kunskapsproduktion låg tonvikten på historiska arbeten. Dessa genomfördes till stor del genom fristående delundersökningar. Mest omfattande var historikern Mattias Tydén studie av steriliseringslagarnas framväxt och tillämpning, utförd med hjälp av historikern Urban Lundberg.³⁵² En kartläggning av vilka som steriliserats, och på vilka indikationer, gjordes av överläkaren Monika Bukowska Jacobsson och sjuksköterskan Tobias Edbom.³⁵³ Två etnologer, Mikael Eivergård och Lars-Eric Jönsson, fick i ett senare skede av utredningen uppdraget att analysera steriliseringsansökningar utifrån frågan om frivillighet eller tvång.³⁵⁴ Utöver dessa studier baserade på skriftligt arkivmaterial genomfördes också en mindre intervjustudie, i vilken personer som steriliserats berättade om sina erfarenheter för historikern Ingrid Lomfors.³⁵⁵

Granskningen bedrevs alltså som en kommitté, men skedde i samverkan med forskarsamhället. Utredningen bjöd in till ett symposium med forskare nationellt, framför allt pågående avhandlingsprojekt, som resulterade i separat publikation.³⁵⁶ Det ordnades även ett seminarium för att belysa frågan ur "ett moralfilosofiskt perspektiv" och man samrådde med forskande medicineter och Statens medicinetiska råd.³⁵⁷ En viss samverkan skedde också med de organisationer och professioner som varit verkamma på området. Svenska kyrkan tog initiativ till rapport om prästers roll vid steriliseringsärenden.³⁵⁸ Läkaresällskapets behandling av sterilise-

---

³⁵¹ SOU 1999:2, 3.

³⁵² SOU 2000:22. Mattias Tydén. *Från politik till praktik: de svenska steriliseringslagarna 1935–1975: rapport till 1997 års Steriliseringsutredning*.

³⁵³ SOU 2000:20, Bilaga 4, Monika Bukowska, "En kartläggning", 147–282.

³⁵⁴ SOU 2000:20, Bilaga 2, Mikael Eivergård och Lars-Eric Jönsson, "Mellan tvång och frivillighet i 1.047 steriliseringsakter 1935–1975, 59–121.

³⁵⁵ SOU 2000:20, Bilaga 5, "Berättelser från livet. Intervjuer med tvångssteriliserade i Sverige", 279–355.

³⁵⁶ Gunnar Broberg, red., *Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige* (Lund: Avd. för idé- och lärdomshistoria, Lunds Universitet, 2000).

³⁵⁷ SOU 2000:20, 10.

³⁵⁸ Kjell O. U. Lejon, *Tvångssteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935-1975*, Tro och Tanke 1999:1, supplement (Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd, 1999).

ringsfrågan och eventuella ansvar behandlades i särskild rapport.³⁵⁹ Utredningen handlade om svenska förhållanden, men i uppgiften ingick också att belysa steriliseringsfrågan ur ett internationellt perspektiv. Man gav i uppdrag till forskare att behandla de svenska steriliseringslagarna, och deras bidrag samlades i ett temanummer i engelskspråkig tidskrift.³⁶⁰

Vad gäller utredningens egna rapporter handlade det första betänkandet om ekonomisk ersättning, eftersom den frågan var prioriterad. Betänkandet kom den 26 januari 1999.³⁶¹ Lagförslaget om ersättning presenterades alltså *innan* kunskapsunderlaget för detta rapporterats. Detta är något som utredaren själv nämner som ett potentiellt problem, men motiverar med att de berörda var gamla och behövde få ett svar.³⁶²

Slutrapporten publicerades i mars 2000, efter att ersättningslagen redan hade antagits, och behandlade därför inte ersättningsfrågan i någon större utsträckning. Istället presenteras utredningens samlade kunskapsproduktion som ”ett underlag för diskussioner om samhällets attityder och statens agerande mot människor som under de år 1934 och 1941 års steriliseringslagstiftning var i kraft”.³⁶³ Själva slutrapporten var förhållandevis kort, cirka 50 sidor. Merparten av betänkandet utgjordes av de separata kartläggningarna i form av bilagor. Detta val motiverades med att sammanfattningar skulle ”leda till förenklingar”.³⁶⁴ Överlag betonas att studierna genomförts fristående, även om utredningen ställde sig bakom deras resultat. Trots att analyserna och kartläggningarna alltså skedde inom ramen för en kommitté, och t ex inte som ett forskningsprojekt, tycks man alltså ha strävat efter att efterlikna forskningens arbetsformer. Den historiska kartläggning som publicerades separat några veckor efter slutrapporten, lades något utvidgad fram som avhandling i historia.³⁶⁵

---

³⁵⁹ Niels Lynöe, *Rasförbättring genom sterilisering: ett försök att värdera dåtidens handlingar: en studie av Svenska läkaresällskapets skrifter 1920-1974*, Svensk medicin 68 (Stockholm: Gothia, 2000).

³⁶⁰ Bidragen publicerades i *Scandinavian Journal of History* 1999:2.

³⁶¹ SOU 1999:2. *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: ekonomisk ersättning: delbetänkande*.

³⁶² SOU 1999:2, 10–11.

³⁶³ SOU 2000:20, 8.

³⁶⁴ SOU 2000:20, 14.

³⁶⁵ SOU 2000:22. Mattias Tydén, *Från politik till praktik: de svenska steriliseringslagarna 1935-1975* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002).

Sammantaget låg utredningens tonvikt på historisk analys, vilket också betonades i slutrapporten. Steriliseringslagarnas utformning och praktik blev i utredningen föremål för en historieskrivning som främst grundades på skriftligt källmaterial. Flera av de medverkande var historiker, men utredningen hade också inslag av andra experter och kunskapsområden. Personer som själva blivit steriliserade fick komma till tals i en mindre intervjustudie, men var inte officiellt representerade i utredningen, och deras ord presenterades som exempel ur livet snarare än som en viktig del av kunskapsproduktionen.

Bedömning med hänsyn till tidigare förhållanden

Steriliseringsutredningens direktiv ger uttryck för ett avståndstagande från 1934 och 1941 års steriliseringslagar:

Lagarnas utformning och hur de kom att tillämpas i praktiken präglades bl. a. av ett rashygieniskt synsätt och en tro på folkrening som var förhärskande bland många beslutsfattare, forskare och läkare under första hälften av 1900-talet i Sverige liksom i andra länder. Många av dem som steriliserades blev offer för detta synsätt. Sedan länge är detta något som det svenska samhället starkt tar avstånd från.³⁶⁶

Utgångspunkten för utredningen var alltså en omvärdering av den tidigare steriliseringspolitiken. Samtidigt lade utredningen vikt vid att problematisera ansvarsutkrävande i efterhand. Denna fråga behandlades i ett särskilt avsnitt i slutrapporten, ”Historien i backspeglarna”, vars andemening är att handlingar i det förflutna inte kan förstås annat än i relation till de förutsättningar som rådde i samtiden. Följande citat inleder avsnittet:

Frågan om ansvar i moralisk mening är problematisk i relation till historien. Historien är en process, en kontinuerlig rörelse och omprövning av kunskap, värderingar, handlingar, beslut och lagar. De värdeförskjutningar som skapas av tiden främmandegör automatiskt dåtiden för samtiden. Denna effekt blir större ju längre tidsperspektivet är och ju större värdeförskjutningarna är. Risken för anakronismer är också stor, dvs. att vi vänder tidsföljden och applicerar vår tids värderingar på handlingar i det förflutna. Vår tids etiska principer kan bara diskuteras i relation till dåtiden, inte appliceras på dåtiden.³⁶⁷

---

³⁶⁶ Dir. 1997:100.

³⁶⁷ SOU 2000:20, 20.

Detta citat tolkar jag som ett ställningstagande mot bedömningar som helt och hållet utgår från nutida värderingar. I en fortsatt diskussion om avståndstagande från orättvisor i det förflutna deklarerades också uttryckligen att man velat undvika en ”moraliserande position”. Utredaren påpekade vidare att en sådan position skulle förutsätta ett samförstånd om ”den ’rätta’ moraliska positionen”.³⁶⁸ Å andra sidan vore det inte möjligt att genomföra uppdraget om man endast hade tagit hänsyn till dåtida lagstiftning, eftersom själva utgångspunkten var en omvärdering av denna. Men vid genomförandet av detta uppdrag prioriterade utredningen att ”genom forskares frilägganden och analyser sätta in frågan om steriliseringarna, tillämpningen av lagstiftningen och förändringar i tillämpningen i ett historiskt sammanhang”.³⁶⁹ Detta ser jag som en ambition att, så långt möjligt, skapa förutsättningarna för historiserande bedömningar. Förutom Tydéns historiska kartläggning kan här nämnas genomgången av kunskap om tillgängliga abortmetoder och preventivmedel.³⁷⁰

I anslutning till diskussionen om ansvarutkrävande i efterhand nämns också en alternativ utgångspunkt, nämligen uppfattningar som betonar värderingars beständighet: ”Det gäller t ex religiösa föreställningar eller mer materialistiska/sekulariserade filosofiska teorier om människans rättigheter och skyldigheter, om världens och värderingars ursprung och bestånd.”³⁷¹ Detta perspektiv utvecklas dock inte särskilt utförligt i rapporten, men kan däremot exemplifieras med Lynöes rapport – som diskuterar besluten om sterilisering i relation till värdeiska principer med långa anor.³⁷²

I direktiven nämns att gottgörelse bör utgå till personer som ”blivit steriliserade mot sin vilja eller på någon annans initiativ”.³⁷³ Frågan om tvång och frivillighet i relation till tidsavståndet behandlades i ett särskilt avsnitt i slutrapporten. Utgångspunkten för diskussionen hämtades från

---

³⁶⁸ SOU 2000:20, 20.

³⁶⁹ SOU 2000:20, 24.

³⁷⁰ SOU 2000:20, Kerstin Hagenfeldt, Bilaga 3, ”Preventivmedel, abortmetoder, steriliseringsmetoder 1934–1974”, 131–145.

³⁷¹ SOU 2000:20, 23.

³⁷² Lynöe, *Rasförbättring genom sterilisering: ett försök att värdera dåtidens handlingar : en studie av Svenska läkaresällskapets skrifter 1920-1974*, Svensk medicin 68:101ff.

³⁷³ Dir. 1997:100.

det med utredningen samtida synsättet – att frivillighet kännetecknas av informerat samtycke. Detta innebar enligt utredningen att man kunde ”tala om tvång i situationer där den enskilde inte gett ett samtycke som både är informerat och frivilligt”.³⁷⁴ Hänvisningar gjordes till formuleringar om samtycke i gällande Hälso- och sjukvårdslag, men man betonade också att denna princip har en lång historia och att steriliseringslagen från 1941 formellt sett byggde på frivillighet. Grundläget var att sterilisering skulle ske efter ansökan eller samtycke från den berörde. Snarare än att helt ta avstånd från tidigare tvångsåtgärder diskuterade utredningen vilka argument som använts för att åsidosätta principen om frivillighet.³⁷⁵

Utredningen diskuterade frågan om tvång med utgångspunkt i de tre olika så kallade indikationerna i 1941 års steriliseringslag: medicinsk, eugenisk och social indikation. Den medicinska indikationen ansågs minst kontroversiell, och det påpekades att fortfarande kunde anses vara en skyldighet att ingripa när en kvinna inte förstod att en graviditet skulle innebära en stor risk för henne själv. I detta sammanhang noterades dock en värdeförskjutning: ”Idag skulle väl många (de flesta) anse att hennes informerade viljeytring bör respekteras, men därav följer inte att vi idag utan vidare kan klandra dem som då gjorde en annan avvägning.” När det gällde att principen om frivillighet förbyttes i tvång med hänvisning till andras intressen, så som eventuella barn (sociala indikationen) eller den så kallade folkstammen (eugeniska indikationen), konstaterades att dessa skäl ”uppfattades som relevanta för att i vissa situationer gå emot kravet på frivilligt och informerat samtycke”. Dessa beslut var enligt utredningen svåra att försvara, dels i relation till principerna om informerat samtycke, men i vissa fall också i relation till ”dåtidens allmänt rådande värderingar”. Å andra sidan betonades att även beslut som togs mot bakgrund av dessa argument ”kan ha varit uttryck för en genuin vilja att göra gott”. De kunde till exempel ha motiverats av en vilja att skydda barn från att växa upp under dåliga förhållanden.³⁷⁶ Sammantaget ger denna diskussion uttryck för den ovan noterade oviljan mot att döma i efterhand. Utsagor om potentiellt klandervärda beslut kvalificerades med en påminnelse om att man bör ha förståelse för de inblandade aktörerna och förhållandena under vilka de verkade.

---

³⁷⁴ SOU 2000:20, 29.

³⁷⁵ SOU 2000:20, 30–31.

³⁷⁶ SOU 2000:20, 30–31.

Dokumentation av ofrivillig sterilisering

I detta avsnitt kommer analysen att koncentreras på de delar av utredningen som handlade om att undersöka steriliseringarna ur de drabbades perspektiv. Detta skedde framför allt i två av delundersökningarna: studien av tvång och frivillighet samt intervjustudien.

Den särskilda undersökningen med syfte ”att beskriva och analysera steriliseringslagens tillämpning i termer av tvång och frivillighet” var uppdelad i en kvantitativ och en kvalitativ delstudie.³⁷⁷ I den första delen kategoriserades ett urval om 1 074 steriliseringsansökningar i fyra olika grupper, från frivillighet till ökande grader av tvång, och en restkategori som inte kunde placeras. Hur de berörda sett på ingreppen bedömdes alltså här av forskare, utifrån skriftligt källmaterial. Eivergård och Jönsson redovisar hur de letat efter ledtrådar: var ansökan egenhändigt underskriven eller inte, fanns tecken på sökandes egen vilja eller hade tvärtom uttryckliga villkor ställts på sterilisering för att t ex få göra abort.³⁷⁸

Enligt författarna kunde ungefär hälften av ansökningarna anses som frivilliga, medan övriga innehöll större eller mindre inslag av tvång. Med hänvisning till steriliseringsdebatten 1997 uttrycker de förvåning över denna höga grad av frivillighet.³⁷⁹ De betonar att steriliseringslagen mot slutet av perioden började användas på ett annat sätt, nämligen för att få tillgång till en säker preventivmetod. Andra aspekter på tvång och frivillighet lyfts fram, t ex maktförhållanden inom familjen. Angående de steriliseringar som kategoriserats som frivilliga under andra hälften av undersökningsperioden påpekas att ”kvinnorna söker sterilisering inte för att de tvingas eller baxas dithän av olika sociala eller medicinska myndighetsutövare utan för att de lever under sådana omständigheter att sterilisering framstår som en utväg för dem”.³⁸⁰ Frågan om valfrihet och självbestämmande sattes därigenom i ett vidare perspektiv.

Även om Eivergård och Jönsson argumenterade för att många av steriliseringarna kunde anses frivilliga, synliggjorde de också ingrepp som skett under olika grader av tvång. Sammanfattningsvis uppskattades att ”drygt 27.000 individer [...] alltså skulle ha blivit steriliserade under tvång, övertalning eller med sterilisering som villkor för annan ’förmån’ som abort,

---

³⁷⁷ SOU 2000:20, 62.

³⁷⁸ SOU 2000:20, 67.

³⁷⁹ SOU 2000:20, 73.

³⁸⁰ SOU 2000:20, 75.

utskrivning från anstalt eller kommunal fattigvård eller socialhjälp”.³⁸¹ Att tvång förekom i stor utsträckning under första delen av perioden är något som Eivergård och Jönsson tar moralisk ställning till: ”Det är uppenbart att vi i dessa fall har att göra med ett av de mest cyniska intrycken för den moderna socialstatens baksidor.”³⁸² De vinnlägger sig samtidigt om att betona hur lagens tillämpning förändrats:

Från att ha varit en i huvudsak tvingande och påtryckande utövning där samhällets intressen går före individernas framstår den under 60- och 70-talen snarare som en möjlighet för den ansökande individen att forma förutsättningarna för sitt eget liv.³⁸³

Denna tes om en avgörande förändring kommenteras dock med att tvång förekom även under de sista åren av lagens giltighet, och att detta ”ger oss tragiska signaler om att inte heller den tid som ligger oss själva nära var entydig och homogen”. Författarna strävar efter att nyansera slutsatserna i tidigare arbeten där tvångsaspekten betonats, vilket återspeglas i metodologiska val för den kvalitativa undersökningen. Bland de fall som valts ut för en fördjupad undersökning återfinns både ansökningar vilka tidigare kategoriserats som frivilliga och sådana där någon form av tvång varit inblandat. Författarna säger sig vilja ”lyfta fram akter där tvång och frivillighet inte uppenbart befinner sig i ett dikotomiskt förhållande utan där problematiken är glidande, mångtydig och ibland också motsägelsefull”.³⁸⁴ I detta sammanhang ska man komma ihåg att denna kartläggning publicerades *efter* att betänkandet om ekonomisk ersättning hade presenterats. Detta kan ha inneburit ett större utrymme för att visa på komplexiteten, än om kartläggningen skulle ligga till grund för debatt och beslut om ersättningslagen.

Sammantaget intogs alltså i denna rapport en problematiserande hållning, där frågan om tvång eller frivillighet sattes i ett större sammanhang. Det var enligt författarna inte bara steriliseringslagen och dess tillämpning som begränsade människors frihet, utan maktrelationer inom familjen, dåliga bostadsförhållanden eller dålig ekonomi. Eivergård och Jönsson understryker dock att det enda de kunnat uttala sig om är vad som fram-

---

³⁸¹ SOU 2000:20, 75.

³⁸² SOU 2000:20, 77.

³⁸³ SOU 2000:20, 78.

³⁸⁴ SOU 2000:20, 79.

går av ansökningshandlingarna, ett material som innehåller nedsättande beskrivningar av den berörda personen. För att få vidgad kunskap om hur steriliseringarna genomförts i praktiken föreslog författarna intervjustudier, både med personer som själva steriliserats och med de personer som i sin yrkesutövning haft med dessa frågor att göra.³⁸⁵

Den sista bilagan till Steriliseringsutredningens slutbetänkande innehåller nio livsberättelser, baserade på djupintervjuer med personer som på eget initiativ kontaktat regeringen eller utredningen. Ingrid Lomfors, som genomfört intervjuerna, skriver i en inledande kommentar att det bevarade arkivmaterialet sällan återspeglar ”de steriliserades egna tankar om hur de uppfattade sin situation”.³⁸⁶ Hon framhåller att det biografiska perspektivet kan ge nya perspektiv på frågan, vad gäller ”den tidens människosyn” och ”livsvillkoren för den utsatta människan”. Intervjuernas källvärde problematiseras dock, med hänvisning till att de är ”subjektiva utsagor” och att minnet av händelsen påverkas av ”nuets perspektiv”. Som exempel på detta nämns problem som uppstått vid intervjusituationen, till exempel att en kvinna inte var säker på om hon överhuvudtaget blivit steriliserad. Mer generellt menar Lomfors att det i intervjuerna varit ”svårt att renodla steriliseringens betydelse för den enskilda människan” och att det är svårt att generalisera: ”Var och en av de intervjuade har sin historia, sina minnen och sitt sätt att förmedla upplevelser.”³⁸⁷ Detta ställningstagande återspeglas i att intervjuerna inte analyseras samlat, utan presenteras var för sig, i form av en redigerad utskrift försedd med en kort introduktion.

Även om detta alltså är relativt fritt hållna livsberättelser, framträder i utskrifterna hur intervjuaren fört in samtalet på sterilisering, och särskilt på omständigheter med bäring på frågan om tvång/frivillighet. Det kan till exempel gälla frågor om huruvida intervjupersonen själv skrivit under, eller om sterilisering varit villkor för utskrivning. Berättelserna är mångfacetterade. Här framträder, med brutal tydlighet, vilka utsatta positioner människor som blivit steriliserade befunnit sig i. Ansökan om sterilisering hade i deras fall aktualiserats när de varit omhändertagna som barn, diagnostiserade som sinnesslöa eller levt i ett svårt äktenskap under ekono-

---

³⁸⁵ SOU 2000:20, 126.

³⁸⁶ SOU 2000:20, 279.

³⁸⁷ SOU 2000:20, 280–281.

misk press. Några av intervjupersonerna har formellt sett samtyckt till steriliseringen, men visste i praktiken inte vad de skrivit under på.³⁸⁸

I livsberättelserna framträder också andra aspekter än själva integritetskränkningen. Flera vittnar om att ingreppet inte bara inneburit barnlöshet, utan att deras sterilitet också lett till brustna kärleksrelationer. Samtidigt berättar andra om föräldraskap genom adoption eller att de tagit hand om grannarnas barn. Något som blir mycket tydligt i intervjumaterialet är att sterilisering av kvinnor är ett omfattande kroppsligt ingrepp, som i sig kan ge komplikationer långt efter operationen. Här framträder alltså bestående konsekvenser av ingreppen. Men både vad gäller dessa och andra följder av ingreppet märks skillnader mellan de intervjuade. För en del var den ofrivilliga steriliseringen en (mindre) del av ett långt liv av orättvisor, andra tillskriver ingreppet en central betydelse. Skillnader märks också i hur de intervjuade har förhållit sig till steriliseringen, alltifrån en öppenhet till en stark skam, att inte tala om det med någon.³⁸⁹ Eftersom livsberättelserna återges i första person, och med bibehållet personligt uttryck – om än redigerade – utgör de mycket stark läsning. Dessa erfarenheter och perspektiv lyftes dock inte fram som en central del av utredningens allmänna slutsatser.

Även om utredningens huvudinriktning inte var att samla in vittnesmål, nämns i slutrapporten att över 500 personer själva tagit kontakt via brev eller telefon. Intrycken från dessa kontakter rapporteras endast kort, men utredaren framhåller att många ”försökt förtränga vad som skett och inte velat tala med någon om detta”, och att det därför varit viktigt ”att få berätta om vad som skett och därmed få lyfta av sig en börda de länge burit på”.³⁹⁰ I detta sammanhang diskuterades framförda krav på en ofentlig ursäkt, men utredningen förespråkade inte någon sådan, med argumentet att själva tillsättandet av utredningen kunde ses som en ursäkt. Slutligen påpekades att upprättelse förutsätter ”en strävan till omsorg och omtanke” eftersom ”brist på mänsklig och social gemenskap lyfts i en del fall fram som resultatet av steriliseringen.”³⁹¹ Trots att utredningen inte hade motiverats med att människor skulle få ett forum för att berätta vad de varit med om, skedde detta alltså till viss del spontant.

---

³⁸⁸ SOU 2000:20, 285–317.

³⁸⁹ SOU 2000:20, 285–317.

³⁹⁰ SOU 2000:20, 25–26.

³⁹¹ SOU 2000:20, 26.

Ofrivillig sterilisering – en historisk orättvisa?

Som tidigare nämnts gällde utredningen endast 1934 och 1941 års steriliseringslagar. I det material jag har gått igenom förekom ingen debatt om detta och inga förslag om andra tidsgränser. I slutbetänkandet poängterades dock att de tvångsmässiga steriliseringarna, i en vidare bemärkelse, var uttryck för etiska konflikter som inte hade upphört – utan tvärtom hade hög aktualitet. Utifrån en diskussion om fall där sterilisering ställdes som villkor, till exempel för ekonomiskt stöd eller utskrivning från en institution, gjordes följande iakttagelse:

För oss framstår sådana villkor eller beslut som oacceptabla men samtidigt ställs även idag villkor för t.ex. olika ekonomiska bidrag även om de inte är lika ingripande i den kroppsliga sfären. Det förekommer också att det ställs krav på olika former av medicinsk behandling t.ex. kemisk kastrering för att personer skall få skrivas ut från sluten psykiatrisk vård. Krav ställs också på sterilisering vid könsbyte.³⁹²

I linje med denna hållning innehöll slutrapporten ett avsnitt med rubriken: ”Hur undviks en upprepning?”. Där presenterades tankar om att lära av historien genom en sorts samhällelig självreflektion. Det konstaterades att steriliseringarna länge inte väckte någon särskilt stor debatt, och att man därför borde ställa frågan om vad som idag verkar självklart, men som i framtiden kan komma att ifrågasättas. Som exempel nämndes fosterdiagnostik, patent på gener, gränsdragningar kring föräldraskap samt olika former av tvångslagstiftning. Utredaren menade att det fortfarande förekom ”förhållandevis omfattande tvångsåtgärder från samhällets sida mot den enskilda människan”.³⁹³ Detta tolkar jag som en vilja att synliggöra kontinuitet, snarare än att skapa ett tydligt brott med en mörk historia.

Även i delstudien om tvång och frivillighet diskuterades spänningen mellan kontinuitet och förändring. I en avslutande reflektion påminde Eivergård och Jönsson om att steriliseringslagarna och deras tillämpning inte ”tillhör det förflutna med en gång för alla avklippta band till vår egen tid”. En rad frågor rörande rätten till föräldraskap kvarstod enligt dem, och därför avrådde de från att låta de gamla steriliseringslagarnas upphörande tjäna som en tidsmässig gränsdragning:

---

³⁹² SOU 2000:20, 46.

³⁹³ SOU 2000:20, 45–47.

Att beskriva och analysera 1934 och 1941 års steriliseringslagar och tillämpningen av dem kan därför i förstone synas vara ett uppdrag som borde stanna 1976 då en ny lag byggd på frivillighetens grund trädde i kraft. Men vi är alltså av den meningen att liknande frågor också kan och bör ställas till tiden efter, till vår egen tid. Historia är i denna mening inget från vår egen tid isolerat fenomen.³⁹⁴

Ytterligare ett uttryck för denna betoning på kontinuitet är de initiativ till kunskapspridning som togs efter att utredningen blivit klar. Socialminister Lars Engqvist (S) skickade i december 2000 ett brev till cirka 1 100 olika instanser (till exempel kommuner, landsting, länsstyrelser och stift) för att uppmärksamma utredningens slutsatser. Avsikten beskrevs som att uppmuntra till ”en öppen debatt kring etiska principer och värderingar” och ”väcka frågor kring företeelser som vi i dag uppfattar som självklara och inte reagerar mot, men som en kommande generation kommer att uppfatta som oetiska”.³⁹⁵ Med andra ord fanns en vilja att sprida den historiska kunskap som producerats. I brevet återspeglades den inställning som slutbetänkandet präglats av: att det inte går att lära av historien i någon enkel bemärkelse, men att kunskap om hur tidigare sociala och medicinska interventioner kommit att omvärderas kan användas för att identifiera och diskutera dagens etiska dilemman. Bland annat skrev ministern att utredningens betänkande aktualiserade följande frågor:

Vilka utsluts idag ur den samhällsliga gemenskapen och finns det risk för att samma utslutningsmekanismer upprepas i dag? [...] Finns det i dagens samhälle företeelser som vi uppfattar som självklara och inte reagerar mot, men som en kommande generation om några decennier kommer att uppfatta som oetiska?³⁹⁶

Sammanfattningsvis utgick alltså Steriliseringsutredningen från en tydlig avgränsning i tid (1935–1973), samtidigt som dess rapporter ifrågasatte uppdelningen mörk historia–upplyst samtid. Jag vill här återigen betona att slutbetänkandet och tillhörande bilagor publicerades *efter* att ersättningslagen antagits, vilket innebär andra förutsättningar att nyansera och visa på komplexitet än när kartläggningen av historiska orättvisor tas som utgångspunkt för diskussion om huruvida sådan ersättning ska ges.

---

³⁹⁴ SOU 2000:20, 128.

³⁹⁵ Regeringens skrivelse 2000/01:73, ”Redogörelse för steriliseringsfrågan i Sverige åren 1935–1975 och regeringens åtgärder”, 15 mars 2001, 20.

³⁹⁶ Regeringens skrivelse 2000/01:73, 25.

Vanvård

Insamling av vittnesmål i utredningsform

I Vanvårdsutredningens direktiv konstaterades att missförhållandena sällan hade dokumenterats skriftligt. Utredningen fick i uppdrag att samla in vittnesmål från personer som själva bott i fosterhem eller på institutioner för barn. Förekomsten av ”allvarliga övergrepp och vanvård” skulle på detta sätt kartläggas. Det övergripande syftet var att producera ”en rapport som dels ska ge upprättelse åt de drabbade, dels ge lärdom för framtiden”.³⁹⁷

Även denna kommitté bestod av en särskild utredare, den var alltså inte parlamentariskt sammansatt. Uppdraget gick till Göran Johansson, socio-
nom och f d socialchef, som även arbetat med Socialstyrelsens pilotstudie. Inga sakkunniga förordnades, däremot anlätades flera experter med skiftande bakgrund.³⁹⁸ Medverkade gjorde Lars Asklund, 1:e arkivarie, Marie Sallnäs, forskare i socialt arbete med inriktning på samhällsvård för barn, Bo Vinnerljung, professor i socialt arbete med mångårig forskning om fosterbarn, Carolina Överlien, fil dr. Tema Barn samt, några år in i utredningen, Ingrid Söderlind, historiker med inriktning på barn och institutionsvård. Det dagliga arbetet utfördes av sekreterare och assistenter i utredningen. Dessa hade varierande bakgrund, bland annat psykolog, journalist och socialarbetare. En historiker var förordnad som utredningssekreterare, Johanna Sköld, som disputerat på en avhandling om regleringen av fosterbarnsvård.³⁹⁹ Sammantaget fanns en tonvikt på socialt arbete i teori och praktik, men med inslag av historiker som experter och medarbetare.

Direktiven uppmanade att samverka med organisationer, och detta skedde enligt utredningens slutrapport i form av en referensgrupp. Här deltog ”ordförandena i föreningarna Samhällets styvbarn, Stulen barndom, Resandefolket Romanoa riksförbund och Kvinnoföreningen För

---

³⁹⁷ Dir. 2006:75.

³⁹⁸ En kommitté som ska genomföra en statlig utredning består av ledamöter och en ordförande. Kommittén kan också utgöras av en person, som då kallas särskild utredare. Till hjälp i arbetet kan man anlita sakkunniga, vilka har liknande ställning som ledamöter, och experter, vilka bara deltar på kommitténs uppdrag. SFS 1998:1474 *Kommittéförordning*.

³⁹⁹ SOU 2011:61, 3–4.

Romni”. Utöver detta förekom möten med andra föreningar.⁴⁰⁰ Föreningarna för personer som omhändertagits som barn hade dock inget formellt inflytande över utredningen.

Vad gäller tidsramarna skulle Vanvårdsutredningen enligt det ursprungliga direktivet slutrapportera senast 1 juni 2008, det vill säga efter cirka två år. Fler än väntat anmälde sig dock för intervju. Efter en första, kortare delrapport förlängdes uppdraget till 30 december 2009.⁴⁰¹ Ett mer omfattande delbetänkande, baserat på analys av drygt 400 intervjuer, presenterades i januari 2010.⁴⁰² Sammanlagt hade då över 1 000 personer anmält sig, och många väntade fortfarande på intervju. Utredningens tidsfrist förlängdes därför ytterligare.⁴⁰³ Slutbetänkandet avgavs den 29 september 2011.⁴⁰⁴ Totalt hade Vanvårdsutredningen då arbetat i drygt fem år.

Enligt direktiven skulle utredningen intervjua personer som varit omhändertagna enligt de olika barnavårdslagar som varit i kraft under 1900-talet, och senare Socialtjänstlagen samt LVU. Enskilda individers negativa erfarenheter av samhällsvården skulle stå i fokus: ”Rapportens syfte är inte primärt att ge en uttömmande bild när det gäller omfattningen av vanvård och övergrepp.”⁴⁰⁵ Uppdraget var inte heller att söka mer strukturella förklaringar av vanvården (t ex genom en kartläggning av den sociala barnavårdens organisation, finansiering, behandlingsideologi osv). Utredningens resultat skulle sammanställas så att intervjuerna kunde ”bidra till att liknande förhållanden inom den sociala barnavården kan undvikas i framtiden”.⁴⁰⁶ Möjligheten att berätta om sina erfarenheter beskrevs som en del av upprättelsen. I direktiven nämndes dock en risk för återtraumatisering vid sådana intervjuer, utifrån en norsk studie. Utredningen skulle därför vara tillgänglig på telefon och psykologiskt stöd skulle erbjudas i samband med intervjuerna.⁴⁰⁷

---

⁴⁰⁰ SOU 2011:61, 3.

⁴⁰¹ *Delrapport 1 från Utredningen om vanvård i den sociala barnavården*, 2007; Dir. 2007:167.

⁴⁰² SOU 2009:99. *Vanvård i social barnavård under 1900-talet*.

⁴⁰³ Dir. 2010:4.

⁴⁰⁴ SOU 2011:61 *Vanvård i social barnavård – Slutrapport*.

⁴⁰⁵ Dir. 2006:75.

⁴⁰⁶ Dir. 2006:75.

⁴⁰⁷ Dir. 2006:75.

I direktivet märks en inriktning på att lära av det förflutna för att förhindra liknande missförhållanden i framtiden. Frågan är då hur spänningen mellan att skapa ett avslut och samtidigt betona kontinuitet hanterades. Direktiven angav inga årtal, och att tidsmässigt avgränsa en kartläggning av vanvård i den sociala barnvården är inte helt enkelt. Utredningen kom att anta flexibla tidsgränser. Eftersom den framför allt byggde på intervjuer och de drabbades egna erfarenheter, avgränsades den av vilka som fortfarande var i livet. Den senare tidsgränsen gjordes inte med hänsyn till en föreställning om att problemen upphört, utan för att inte inkräkta på det ordinarie rättsväsendets kompetens.⁴⁰⁸

För att sammanfatta var utredningens huvudsakliga uppdrag att dokumentera de drabbades erfarenheter genom intervjuer, och därmed baserades dess historieskrivning främst på muntligt källmaterial. Intervjuerna skulle ge faktaunderlag, men att ge upprättelse till personer som blivit utsatta för vanvård och att förhindra liknande övergrepp beskrevs som det överordnade målet.

Bedömning med utgångspunkt i Barnkonventionen

Vanvårdsutredningen hade, till skillnad från Steriliseringsutredningen, inte i uppdrag att belysa ansvarsfrågan i vid mening – och skulle inte heller diskutera enskilda personers ansvar. Däremot innebar uppdraget att kartlägga vanvård att man behövde ta ställning till vad som skulle anses utgöra ”övergrepp och vanvård”. Eftersom uppdraget spände över en lång period, när synen på barn och levnadsförhållandena i allmänhet har förändrats, behövde utredningen förhålla sig till frågan om vad som skulle dokumenteras. Enligt direktiven var uppgiften att kartlägga ”handlingar som även vid tiden för händelsen skulle ha bedömts som allvarliga övergrepp och vanvård”. I detta sammanhang återgavs Socialstyrelsens slutsats från förstudien, att de övergrepp och kränkningar som dokumenterats ”inte kan sägas ha varit accepterade uppfostringsmetoder under perioden 1950–1980”.⁴⁰⁹

I utredningens delbetänkande fördes en utförlig diskussion om hur vanvård skulle definieras. Det talas om en ”relativt lång process” för att utröna vilken definition av vanvård som skulle ligga till grund för doku-

---

⁴⁰⁸ SOU 2009:99, 43.

⁴⁰⁹ Dir. 2006:75.

mentationen.⁴¹⁰ En möjlighet som prövats var att utgå från rådande lagstiftning. I ett särskilt kapitel redovisades vilka lagar som reglerat den sociala barnvården och utvecklingen när det gäller lagstiftning om kroppslig bestraffning och sexuella övergrepp. Den slutsats som presenteras är att vad som varit accepterat berodde på tidpunkt och typ av placering. Några exempel är att efter 1946 var det förbjudet med aga på skyddshem (eller med en senare benämning ungdomsvårdsskolor). Förbudet har senare utvidgats till andra institutioner för barn 1960 och efter 1966 förbjöds aga i fosterhem.⁴¹¹ Vanvårdsutredningen synliggjorde alltså att det fanns lagstiftning som förbjöd aga för placerade barn redan innan det mer välkända allmänna förbudet mot barnaga 1979. Denna genomgång användes dock inte för att göra historiserande bedömningar.

Flera relativt fruktlösa försök har gjorts att koppla synen på barnuppfostern, inklusive, aga och fysiska bestraffningar av barn med det som under en viss tidsperiod kunde anses vara ”normala” bestraffningar.⁴¹²

Utredningen tog istället utgångspunkt i en redogörelse för hur man inom medicinen och socialt arbete uppmärksammat misshandel av barn från 1960-talet och framåt.⁴¹³ I delbetänkandet diskuterades olika sätt att se på detta, med hänsyn till tidsavståndet. Den hållning som anges i direktiven berörs bara kort. Mer utförligt återgavs den norska nationella utredningens sätt att hantera frågan, och olika uppdelningar som där gjorts.⁴¹⁴

Utöver den historiska genomgången av lagstiftning och föreskrifter om bestraffning övervägdes också möjligheten att ta utgångspunkt i vilka förhållanden som vid olika tider inneburit att barn omhändertagits, eftersom det skulle kunna visa vad som ansetts utgöra vanvård. Inget av dessa alternativ ansågs genomförbara, och därför frångicks direktivens instruktioner om att bara ta hänsyn till det som ansågs som allvarliga övergrepp vid tiden som det inträffade. Detta uttrycks tydligt i en särskild rubrik: ”Ett barns lidande och utsatthet låter sig inte definieras av vilka synsätt som för tillfället varit förhärskande.”⁴¹⁵ Även om historiska om-

---

⁴¹⁰ SOU 2009:99, 120.

⁴¹¹ SOU 2009:99, 97–114.

⁴¹² SOU 2009:99, 117.

⁴¹³ SOU 2009:99, 117–119.

⁴¹⁴ SOU 2009:99, 122.

⁴¹⁵ SOU 2009:99, 123.

ständigheter redovisades togs dessa alltså inte som utgångspunkt för definition och dokumentation av de drabbades erfarenheter.

I motsats till det föreskrivna, kontextualiserande angreppssättet valde utredningen att utgå från FN:s barnkonvention, som antogs 1989.⁴¹⁶ Utredningen kommenterade detta val med att man antagit ”en *barnpolitisk och normativ hållning*” när det gällde att definiera vad vanvård var. Utredningen menade att om det gällde att dokumentera vad intervjupersonerna varit med om, var det inte relevant hur samhället, lagarna på området och synen på barn förändrats. Däremot kunde sådana skilda förutsättningar vara relevant för en analys av vad som gjort att vanvården kunnat fortgå.⁴¹⁷ Rent konkret utgick man i delbetänkandet från artiklar i Barnkonventionen med bäring på placerade barns villkor. Dessa låg enligt utredningen till grund för hur olika kategorier av vanvård utformats.⁴¹⁸ Denna hållning bekräftas i slutrapporten: ”Det bemötande av ett enskilt barn som i något avseende avviker från de rättigheter som stadgas i konventionen definieras som vanvård av utredningen.”⁴¹⁹ Jämfört med Steriliseringsutredningens strävan efter historiserande bedömning utgick alltså Vanvårdsutredningen i större utsträckning från ett samtida rättighetsperspektiv.

Dokumentation av vanvård

Vanvårdsutredningen hade i uppdrag att dokumentera de drabbades erfarenheter.⁴²⁰ Den som ville delta skulle själv anmäla sig för intervju, och i samband med att utredningens mandat förlängdes angavs den 1 mars 2009 som slutdatum för anmälan.⁴²¹ I anslutning till detta genomfördes också en informationskampanj, som innehöll uppmaningar om att bryta tystnaden. De äldsta som utredningen intervjuade hade varit placerade i samhällets vård på 1920-talet, medan de flesta var födda på 1940- och

---

⁴¹⁶ *Konventionen om barnets rättigheter: med strategi för att stärka barnets rättigheter i Sverige* (Stockholm: Socialdepartementet, Regeringskansliet, 2014).

⁴¹⁷ SOU 2009:99, 124.

⁴¹⁸ SOU 2009:99, 125.

⁴¹⁹ SOU 2011:61, 87.

⁴²⁰ Detta avsnitt bygger delvis på Arvidsson, ”Ett mörkt kapitel i vår historia?”

⁴²¹ SOU 2009:99, 68.

1950-talen. Fler yngre personer tillkom efter hand och de yngsta intervjupersonerna var födda på 1980-talet.⁴²²

I delbetänkandet framgår att utgångspunkter hämtats från forskningsfältet muntlig historia.⁴²³ Utredningen deklarerade en strävan efter att dokumentera informanternas egen tolkning av vad de varit med om: ”Att *fråga* och *lyssna* har varit förhållningssättet i intervjuerna, inte *ifrågasätta* eller *förhöra*.” Vidare framhölls att intervjuer ger personligt färgade tolkningar av det förflutna: ”Narrativet utgörs inte enbart av människors återberättande av en händelse, utan ska också ses som människans försök att konstruera och rekonstruera sin verklighet.”⁴²⁴ Detta synsätt sammanfattades som att man strävat efter att förmedla den narrativa sanningen.

Hur intervjuerna genomförts beskrevs ingående i delbetänkandet. De hade antingen skett på utredningens kontor, på hotell eller hemma hos den intervjuade. Två anställda från utredningen var närvarande: en som ställde frågor och en som skrev referat. Intervjuerna utgick enligt betänkandet från en detaljerad intervjuguide, men det fanns samtidigt utrymme för utvecklingar. Först rörde frågorna nuvarande förhållanden, sedan gjordes en tidslinje med placeringar under barndomen och minnen från dessa perioder. Intervjupersonerna skulle berätta utförligt om övergreppen de utsatts för. Det var sakliga beskrivningar som eftersträvades, enligt instruktionerna skulle de som intervjuade inte fråga om känslor inför vad som hänt. Mot slutet av intervjun ställdes dock frågor om överlevnadsstrategier, samt reflektioner om den egna placeringen och den sociala barnvården i allmänhet.⁴²⁵

---

⁴²² SOU 2009:99, 43, SOU 2011:61, 132.

⁴²³ Muntlig historia är ett tvärvetenskapligt forskningsfält som samlar historiker, litteraturvetare, antropologer, sociologer m fl. Tanken om att lyfta fram ohörda röster fick framför allt spridning på 1960- och 70-talen. Då genomfördes många projekt för att dokumentera människors vardags- och arbetsliv i syfte att korrigera en historieskrivning som varit inriktad på eliten. Under de senaste decennierna har fokus förflyttats; det finns nu en ökad inriktning på berättandets meningsskapande dimension och minnespraktiker som kulturellt och socialt förankrade. Malin Thor Tureby och Lars Hansson, *Muntlig historia: i teori och praktik* (Lund: Studentlitteratur, 2015), 18–20; Lynn Abrams, *Oral history theory* (London: Routledge, 2010), 5.

⁴²⁴ SOU 2009:99, 331–332.

⁴²⁵ SOU 2009:99, 135ff.

Till skillnad från Steriliseringsutredningen, som i huvudsak byggde på källor tillkomna i samband med det ursprungliga beslutet om sterilisering, skapade Vanvårdsutredningen alltså nya källor som underlag för historiskrivning i gottgörande syfte. Detta väcker andra frågor än dokumentation av historiska orättvisor som utgår från skriftligt källmaterial. Av delbetänkandet framgår att referaten skickades ut för godkännande och eventuell komplettering, för att intervjuade skulle kunna kontrollera vad som dokumenterats.⁴²⁶ Maktförhållanden i intervjusituationen och hur narrativen skulle återges, vilket är centralt när det handlar om att ge upprättelse genom möjligheten att berätta sin historia, diskuterades i mindre utsträckning.⁴²⁷

Uppgifterna från intervjureferaten behandlades i en speciell databas. Majoriteten av delbetänkandet utgörs av en redogörelse för vilka typer av vård som dokumenterats. Med utgångspunkt i Barnkonventionen och vad som kommit upp under intervjuerna hade en rad kategorier konstruerats. Resultatdelen är strukturerad utifrån de olika huvudkategorier av kränkningar som identifierats. Varje sådant kapitel inleds med en definition av kränkningen, följt av en redovisning av hur många som drabbats i siffror och procent samt spridning över tid. Därefter kommer mer detaljerade beskrivningar och citat från referaten.⁴²⁸ Citaten är dock av illustrerande karaktär, och därmed analyserades informationen från intervjuerna huvudsakligen kvantitativt.

Delbetänkandet redovisade vittnesmål från 404 intervjupersoner. Av dessa hade 41 procent berättat om hot och hotfulla situationer, 49 procent om fysiskt våld med tillhygge och 53 procent om sexuella övergrepp. Utnyttjande i arbete har rapporterats av 54 procent, medan 86 procent vittnat om integritetskränkningar och 87 procent om försummelse.⁴²⁹ I rapportens inledning konstateras dock att dessa siffror inte är representativa för alla som varit placerade i samhällsvård, eftersom utredningen enligt uppdraget endast skulle dokumentera negativa erfarenheter.⁴³⁰ Frågan är

---

⁴²⁶ SOU 2009:99, 379–380.

⁴²⁷ För en diskussion av dessa frågor, se Paul Greedy, ”The public life of narratives: Ethics, politics, methods”, i *Doing narrative research* (Los Angeles; London: SAGE, 2008).

⁴²⁸ SOU 2009:99, 147–276.

⁴²⁹ SOU 2009:99, 160.

⁴³⁰ SOU 2009:99, 43.

då vilka slutsatser som kan dras av de presenterade procentsatserna. Utifrån arbetet med den sydafrikanska Sannings- och Försoningskommissionen har sociologen Janis Grobbelaar observerat att databasbehandling av vittnesmål kan resultera i ”acontextual logical positivism, where one focuses on acts, [...], but does not ask why and how”.⁴³¹ En sådan kvantitativ analys, inriktad på dokumentation och kategorisering av enskilda händelser, framstår som svårförenlig med ambitionen att återge den narrativa sanningen. Intervjuer ger inte bara information om vad som faktiskt inträffat, utan intervjupersonens uppfattningar om varför det hände – och vad som kunde ha hänt. Om man söker efter en objektiv sanning är detta en nackdel, om syftet däremot är att dokumentera subjektiva upplevelser är sådana reflektioner huvudsaken.⁴³²

Vanvårdsutredningens slutrapport hade inte samma fokus på siffror som delbetänkandet. Sammanställningen av de totalt 866 intervjuer som tagits med i analysen var relativt kortfattad, och utredaren konstaterade att bilden inte förändrats på något avgörande sätt sedan delbetänkandet.⁴³³ Större tonvikt lades i denna rapport på enskilda livshistorier. Med utgångspunkt i intervjuer med fyra olika personer, presenterades mer ingående beskrivningar som utöver intervjun byggde på tidningsartiklar och fällande domar mot förövarna. Detta tillvägagångssätt motiverades med att sådana fall där vanvården dokumenterats i ett tidigare skede kunde ”validera och styrka berättelser om allvarliga övergrepp som inte stöds av annat än intervjupersonens minnesbilder”.⁴³⁴ Utöver dessa berättelser som fogats samman av utredningen, publicerades även aidentifierade och redigerade levnadsteckningar som människor skickat in på eget initiativ.⁴³⁵ Detta kommenterades med att sådana framställningar, till skillnad från statistik, kunde ge kunskap om ”det sammanhang övergreppen skedde i”.⁴³⁶

---

⁴³¹ Här citerad ur Hayner, *Unspeakable truths: facing the challenge of truth commissions*, 81.

⁴³² För en diskussion om representation av livsberättelser, se Mary Jo Maynes, Jennifer L. Pierce, och Barbara Laslett, *Telling stories: the use of personal narratives in the social sciences and history* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2008).

⁴³³ SOU 2011:61, 136–137.

⁴³⁴ SOU 2011:61, 139–140, citat s. 140.

⁴³⁵ SOU 2011:61, 175–176.

⁴³⁶ SOU 2011:61, 197.

I slutrapporten redovisades också flera fördjupande studier. Ett kapitel återger vittnesmål om vanvård i samma fosterfamilj, eller vid samma institution – bland annat Skärsbo som skildrades i dokumentären *Stulen barndom*.⁴³⁷ En annan delstudie bygger på en genomgång av skriftlig dokumentation rörande 140 av intervjupersonerna, för att avgöra om det bevarade arkivmaterialet kunde bekräfta de intervjuades utsagor vid eventuell ansökan om ersättning. Utredaren bedömde att så kunde ske i en del fall, men långtifrån alla, och att skillnaderna mellan vad som fanns dokumenterat och de egna minnena kunde göra det till en ”chockartad upplevelse” att ta del av sina journaler.⁴³⁸ Överlag framhölls brister i den skriftliga dokumentationen, t ex att material gallrats.

Göran Johansson kommenterade i ett personligt efterord utredningens arbetssätt, och konstaterade då att ”trovärdighetsaspekten löpt som en röd tråd genom utredningsarbetet”.⁴³⁹ Han beskriver sina ställningstaganden som ”aktiva val; varifrån jag väljer att betrakta verkligheten och hur jag väljer att tolka den”.⁴⁴⁰ Även om Vanvårdsutredningen tillsattes först, avgavs slutrapporten efter att Upprättelseutredningen presenterat ett lagförslag om ekonomisk ersättning. Dokumentationen av de drabbades erfarenheter hade skedd alltså delvis parallellt med att den ekonomiska gottgörelsen förbereddes. Apropå Upprättelseutredningens resonemang om vilken form av bevisning som skulle krävas vid ansökan, avslutade Johansson: ”att *det med stor sannolikhet kan antas* att allvarlig vanvård ägt rum, ungefär på det sätt som berättats för oss”.⁴⁴¹ Frågan om intervjupersonernas trovärdighet, som bara nämndes kort i Steriliseringsutredningens slutrapport, kom alltså här i fokus på ett helt annat sätt.

Vanvård i den sociala barnvården – en historisk orättvisa?

Även om inriktningen inledningsvis var att lära av det förflutna, framträdde problemens kontinuitet på flera sätt. Vanvårdsutredningens delbetänkande behandlade hur vanvården påverkat de intervjuade längre fram i livet och deras överlevnadsstrategier. I samband med detta återgavs också deras svar på frågan om vad som kunnat göras annorlunda, och deras

---

⁴³⁷ SOU 2011:61, 199ff. Om Skärsbo, 216–218.

⁴³⁸ SOU 2011:61, 221–247, citat s. 247.

⁴³⁹ SOU 2011:61, 309.

⁴⁴⁰ SOU 2011:61, 311.

⁴⁴¹ SOU 2011:61, 311.

förslag på förändringar av socialtjänstens arbete.⁴⁴² Det avslutande kapitlet innehöll rubriken ”Hur kan man undvika liknande förhållanden i framtiden?” Utredningen föreslog en rad förebyggande åtgärder.⁴⁴³ Bland annat förespråkades förbättrad tillsyn av vården, samt utökad uppföljning av placerade barn enligt den tidigare Barnskyddsutredningens förslag. Dessa förslag gjordes mot bakgrund av bedömningen att ”det funnits och fortfarande finns stora brister i främst den lokala praktiken när det gäller säkerheten för samhällsvårdade barn”.⁴⁴⁴ Förslagen följdes av en uppmaning till kommunerna att arbeta dessa frågor, ett resonemang som avslutades med följande skarpa ställningstagande:

Jag har tidigare redogjort för att utredningar och tillsynsrapporter under en tidsperiod av snart 30-år [sic] visat att den sociala barnvården inte på ett tillfredsställande sätt sköter säkerheten för de samhällsvårdade barnen. Vem kan då leda i bevis, eller ens göra trovärdigt, att kommunerna nu plötsligt skulle prioritera den här verksamheten, utan att det införs sanktioner som drabbar de tjänstemän och förtroendevalda som negligerar säkerheten?⁴⁴⁵

Även slutrapporten innehåller flera uppmaningar om att förebygga övergrepp och kränkningar. Som ett underlag för detta ägnades rapportens sista kapitel åt att identifiera situationer som innebär en förhöjd risk för vanvård i den sociala barn- och ungdomsvården.⁴⁴⁶ Sammanfattningsvis innebar alltså denna utredning om vanvård av omhändertagna barn i förfluten tid även en diskussion om bestående missförhållanden.

Jämförande analys

I och med 1997 års Steriliseringsutredning och Vanvårdsutredningen användes kommittéväsendet för att dokumentera orättvisor och övergrepp i det förflutna. Detta skedde under liknande former: en särskild utredare med hjälp av experter, utredningssekreterare och assistenter. Utredningarna hade dock olika uppdrag och tog sig an uppgiften på olika sätt. Medan Steriliseringsutredningen fokuserade på historieskrivning utifrån befintligt

---

⁴⁴² SOU 2009: 99, 311ff. Se även SOU 2011:61, 249ff.

⁴⁴³ SOU 2009:99, 353.

⁴⁴⁴ SOU 2009:99, 356.

⁴⁴⁵ SOU 2009:99, 358.

⁴⁴⁶ SOU 2011:61, 285–308.

källmaterial, hade Vanvårdsutredningen en inriktning på att dokumentera de drabbades egna erfarenheter.

Eftersom båda utredningarna kom till stånd, åtminstone delvis, på grund av förändrade värderingar, hade de att förhålla sig till frågor om ansvarsutkrävande i efterhand. Steriliseringsutredningen, vars direktiv explicit uttryckte en omvärdering av tidigare steriliseringslagar, inriktade sig trots detta på en historiserande bedömning. Vanvårdsutredningen, som hade i uppdrag att dokumentera endast sådant som skulle anses brottsligt eller allvarligt även i den tid som det skedde, valde istället en position som i större utsträckning handlade om att applicera dagens värderingar på dåtida handlande. Barnkonventionen användes som utgångspunkt för dokumentationen. De olika förhållningssätten kan åtminstone delvis förklaras med skilda förutsättningar: medan det redan var klart att ofrivilligt steriliserade skulle få ersättning, var detta en öppen fråga under tiden som Vanvårdsutredningen genomfördes.

Vad gäller steriliseringarna fanns skriftligt material att tillgå. Inriktningen på historisk analys innebar att experter tolkade detta material. Detta skedde inte bara vid de övergripande kartläggningarna, utan också vid dokumentation av hur orättvisor drabbat individer – som tydligast uttryckt i att tvång eller frivillighet dokumenterades genom forskares tolkningar. Dessa uppmärksammade själva att endast intervjuer kan visa på den enskildes perspektiv. Några få intervjuer genomfördes också, men i mycket mindre omfattning än i Vanvårdsutredningen. De intervjuer som genomfördes hade tvång och frivillighet som genomgående tema, men visar också på bestående konsekvenser av ingreppet.

För Vanvårdsutredningen fanns inte samma typ av skriftligt material att tillgå. Insamlingen av vittnesmål handlade om att dokumentera vad som hänt, men presenterades också som en upprättelse i sig. Jämfört med Steriliseringsutredningen var de drabbades erfarenheter en mer central del av dokumentationen, men även här förmedlades och tolkades deras röster av experter. Detta var särskilt tydligt i delbetänkandet, där vanvård redovisades genom en detaljerad kategorisering av upplysningar om övergrepp. I slutrapporten presenterades studier utifrån fler typer av material, vilka här tolkats som ett sätt att bekräfta berättelsernas trovärdighet.

Förutsättningarna skilde sig åt även vad gäller tidsperioden. Steriliseringsutredningen avgränsades till perioden för de tidare steriliseringslagarna: 1935–1975. Något motsvarande tidsbrott förelåg inte på den sociala barnvårdens område. Vanvårdsutredningen insamling av vittnesmål av-

gränsades av vilka som fortfarande var i livet, och av preskriptionstider. I huvudparten av betänkandena beskrevs detta som något som inträffat vid en viss tid i det förflutna. I båda rapporterna framhövdes dock även bestående orättvisor på området. Båda utredningarna förde också diskussioner om hur liknande övergrepp kunde förhindras i framtiden.

7. Ansvarsfrågan artikuleras

Förslag om gottgörelse för historiska orättvisor väcker frågor om vem som bär ansvaret för det inträffade. Förutsättningarna för en sådan diskussion kan tyckas helt motsatta i de här aktuella fallen. Steriliseringar genomfördes oftast med stöd av dåtida lagstiftning, medan vanvård av barn var i strid med omhändertagandets syfte. Hur motiverades, utifrån dessa skilda utgångslägen, de ekonomiska ersättningarna? På vilket sätt ansågs det inträffade utgöra sanktionerade missgärningar? Vilken typ av gottgörelse förespråkades? Dessa frågor ska nu behandlas, främst utifrån Steriliseringsutredningens betänkande om ekonomisk ersättning och Upprättelseutredningens slutrapport *Barnen som samhället svek*.

Gottgörelse för sterilisering

Inget juridiskt ansvar

I regeringens direktiv till 1997 års Steriliseringsutredning fastslogs att ekonomisk gottgörelse var angeläget, ”trots att det inte finns någon formell skyldighet för staten att betala ersättning”.⁴⁴⁷ Utredningen gjorde en egen genomgång av tidigare och gällande rätt för att pröva denna slutsats.⁴⁴⁸ Framför allt undersöktes huruvida personer som steriliserats efter den 1 juli 1972 hade haft möjlighet att kräva ersättning med stöd av den nya skadeståndslag som då infördes. Lagen innebar ökade möjligheter att begära skadestånd för fel begångna i samband med myndighetsutövning.⁴⁴⁹ Utredningen konstaterade att en sådan ersättning hade kunnat bli aktuell i fall där den då gällande steriliseringslagen inte tillämpats på ett korrekt sätt, men däremot inte om ingreppet genomförts i enlighet med lagen.⁴⁵⁰ Även om sådana anspråk nu var preskriberade, fanns en möjlighet för staten att ”avstå från preskriptionsinvändning och låta saken prövas i domstol”.⁴⁵¹ Som argument mot sådana processer framfördes att de vore

---

⁴⁴⁷ SOU 1999:2, 189.

⁴⁴⁸ SOU 1999:2, 75.

⁴⁴⁹ SOU 1999:2, 78.

⁴⁵⁰ SOU 1999:2, 82.

⁴⁵¹ SOU 1999:2, 139.

resurskrävande och att det skulle bli svårt för de drabbade att möta beviskraven.⁴⁵²

Frågan om statens eventuella juridiska ansvar diskuterades också i relation till FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna, antagen 1948, samt Konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter (ICCPR) och Konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (CESCR), båda antagna 1966 och i kraft 1976. Eftersom den svenska staten samma år anslutit sig till ett frivilligt tilläggsprotokoll till ICCPR fanns enligt utredningen en möjlighet att framföra klagomål till Kommittén för de mänskliga rättigheterna. Man konstaterade dock att konventionen endast gäller kränkningar som inträffat efter dess ikraftträdande.⁴⁵³

Eftersom de ofrivilliga steriliseringarna i hög grad drabbat personer som tillskrivits olika diagnoser nämndes FN-deklarationen om rättigheter för förståndshandikappade från 1971 samt deklarationen om handikappades rättigheter från 1975, åtföljt av en kommentar om att dessa inte var juridiskt bindande.⁴⁵⁴ I betänkandet presenterades också en lista över vilka rättigheter som de gamla steriliseringslagarna och deras tillämpning skulle kunna strida mot.⁴⁵⁵ Bland dessa återfanns barnets rättigheter, rätten att bilda familj och olika former av förbud mot diskriminering. Man uppmärksammade också en resolution från FN:s generalförsamling, vilken år 1991 slagit fast att: "Sterilization shall never be carried out as a treatment for mental illness."⁴⁵⁶ Apropå denna genomgång påmindes dock läsaren om "tidsaspekten", det vill säga att flertalet av dessa överenskommelser trätt i kraft först efter att 1941 års lag om sterilisering upphävts.⁴⁵⁷

Det enda MR-instrument som enligt utredningen kunde vara aktuellt var Europakonventionen, som trädde i kraft 1953. För att dåvarande Europakommissionen skulle kunna behandla klagomål gällande steriliseringar som genomförts efter 1953 hade det dock krävts att saken först

---

⁴⁵² SOU 1999:2, 139.

⁴⁵³ SOU 1999:2, 103.

⁴⁵⁴ SOU 1999:2, 103. FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättningar antogs 2006, det vill säga efter att utredningen avslutats.

⁴⁵⁵ SOU 1999:2, 106–110.

⁴⁵⁶ SOU 1999:2, 103.

⁴⁵⁷ SOU 1999:2, 103–4.

prövats så långt det var möjligt i svenska domstolar, och att man gått vidare senast sex månader efter utslaget.⁴⁵⁸

Eventuella möjligheter att hålla den svenska staten juridiskt ansvarig diskuterades alltså främst gällande steriliseringar som genomförts felaktigt efter ikraftträdandet av 1972 års skadeståndslag. Även om skadeståndsanspråk rent hypotetiskt hade kunnat prövas i domstol, om staten valt att bortse från att preskriptionstiden löpt ut, ansågs det i praktiken mycket svårt att få ersättning den vägen. Det bedömdes inte heller sannolikt att ett sådant anspråk skulle tas upp i Europadomstolen. I samband med att principerna för den ekonomiska ersättningens utformning presenterades, betonades därför att ”det av allt att döma inte finns laglig grund för att i dag utkräva något rättsligt ansvar av någon enskild person eller staten som skulle ge rätt till sådan ersättning”.⁴⁵⁹

Den ekonomiska gottgörelsen för ofrivillig sterilisering motiverades inte med hänvisning till ett juridiskt ansvar för staten att betala ersättning. På grund av tidsavståndet och principen om icke-retroaktivitet ansågs möjligheterna att utkräva ansvar för kränkningar av de uppräknade rättigheterna vara mycket begränsade. Gottgörelsen beskrevs därmed som ett frivilligt åtagande från statens sida, men som vi ska se grundades den på föreställningar om statligt ansvar i en vidare bemärkelse.

De tidigare steriliseringslagarna omvärderas delvis

Som motiv för att 1997 års Steriliseringsutredning skulle tillsättas anfördes i direktiven att de tidigare steriliseringslagarna ”präglades bl.a. av ett rashygieniskt synsätt och en tro på folkrening”.⁴⁶⁰ Mot bakgrund av detta ställningstagande hade man kunnat argumentera för att alla som steriliserats med stöd av dessa lagar skulle få ersättning. Denna möjlighet avrådde utredningen emellertid från.⁴⁶¹ Gottgörelsen grundades alltså i praktiken *inte* på ett generellt avståndstagande från de tidigare steriliseringslagarna. Istället framträder en mer komplex bild. Kritik riktades både mot vissa aspekter av lagarnas utformning och mot hur de tillämpats.

När det gäller själva lagstiftningen anfördes att såväl 1934 års lag som den från 1941 lämnade utrymme för att sterilisering utfördes utan sam-

---

⁴⁵⁸ SOU 1999:2, 106.

⁴⁵⁹ SOU 1999:2, 22.

⁴⁶⁰ SOU 1999:2, 188.

⁴⁶¹ SOU 1999:2, 139–141.

tycke, ifall ”den enskilde saknade rättskapacitet”.⁴⁶² Med ledning av regeringens formulering om att gottgörelse skulle ges till personer som steriliserats mot sin vilja eller på någon annans initiativ, omvärderades lagarna på denna punkt: ”Sådana steriliseringar får anses vara genomförda mot den enskildes vilja, även i de fall den enskilde enligt den tidens uppfattning saknade förmåga att lämna samtycke”.⁴⁶³ Den tidigare lagstiftningen bedömdes alltså i sig ha möjliggjort sanktionerade missgärningar.

Med hänvisning till tidigare forskning och utredningens pågående kartläggningar diskuterades också steriliseringslagarnas tillämpning. Som vi har sett i föregående kapitel var det vanligt att personer som själva under-tecknat steriliseringsansökan eller lämnat samtycke, i praktiken utsatts för påtryckningar eller tvångsliknande situationer. Det handlade enligt utredningen om en stor gräzon av steriliseringar som ”i en del fall inte varit i överensstämmelse med dåtidens lagstiftning och i vart fall i våra ögon inte varit försvarligt”.⁴⁶⁴ Sådana steriliseringar uppfattades med utgångspunkt i regeringens ställningstagande som sanktionerade missgärningar, trots att de alltså i många fall varit tillåtna enligt de tidigare lagarna.

Utredningen uppmärksammade även fall där i samtiden illegala handlingar tolererats. Särskilt framhölls att Justitieombudsmannen redan 1947 riktat kritik mot att utskrivning från olika anstalter ibland villkorades med en sterilisering: ”JO konstaterade redan då att praxisen inte hade stöd i lagtexten och inte syntes ha haft stöd ens i lagstiftningens förarbeten.”⁴⁶⁵ Genom avsaknaden av handling för att komma till rätta med denna felaktiga tillämpning, trots att missförhållanden var kända i samtiden, sanktionerades dessa ofrivilliga steriliseringar indirekt.

För att sammanfatta motiverades den ekonomiska ersättningen för ofrivillig sterilisering med hänvisning till alla tre typer av sanktionerade missgärningar som Winter identifierat. De tidigare lagarna omvärderades, på den punkten att de tillåtit sterilisering utan samtycke. Kritiken gällde också att myndighetspersoner utövat påtryckningar som innebar att vissa ansökningar inte var genuint frivilliga. Slutligen betonades att olagliga former av påtryckning hade tillåtits fortgå.

---

⁴⁶² SOU 1999:2, 121.

⁴⁶³ SOU 1999:2, 122.

⁴⁶⁴ SOU 1999:2, 125.

⁴⁶⁵ SOU 1999:2, 129.

Särskild ersättning ex gratia

I delbetänkandet föreslogs en tidsbegränsad ”Lag om ersättning till steriliserade i vissa fall”.⁴⁶⁶ Möjliga argument för respektive mot ersättning redovisades inte särskilt ingående, eftersom regeringen redan hade tagit ställning i frågan.⁴⁶⁷ Som framgått tidigare grundades ersättningsförslaget inte på någon konstaterad skyldighet för staten att betala ut skadestånd. Däremot nämndes att ersättningen var avsedd att fungera som ”det konkreta synliga beviset på en personlig upprättelse i vidare mening”, vilket behövdes i en situation där ”de drabbade har upplevt det som hände som en djup kränkning av sin personliga integritet”. Vidare skulle ersättningen signalera ”ett avståndstagande och ett beklagande”.⁴⁶⁸ Förslaget om ersättning motiverades alltså främst med hänvisning till de ofrivilligt steriliserades behov av upprättelse och erkännande.

I delbetänkandet gjordes en kortfattad jämförelse med tidigare ersättningar ex gratia, eller ”ersättning av humanitära skäl” som denna typ av kompensation även kallades. Det handlade dels om ersättningarna som redan hade betalats ut till 17 personer som steriliserats, dels om ersättningen till personer som blivit smittade av HIV genom blodtransfusioner.⁴⁶⁹ Sådana särskilda statliga ersättningar kan, som utredningen konstaterade, väcka frågor om hur olika gruppers intressen vägs mot varandra. I rapporten påpekades dock att man inte tagit ställning till frågan om ”i vad mån det är befogat att i detta hänseende särbehandla steriliserade framför andra grupper av skadade t.ex. lobotomerade”.⁴⁷⁰ Utredningen förberedde alltså snarare formerna för ersättningen än själva beslutet om ersättning.

En avgörande skillnad gentemot tidigare särskilda statliga ersättningar var att rätten till ersättning för steriliserade skulle regleras i en särskild lag. Förslaget granskades av Lagrådet, som har till uppgift att överväga om nya lagar är i enlighet med grundlagen och rättsordningen. De menade att förslaget avvek ”från grunder på vilka den svenska skadeståndsrätten vilar”, och påminde om att ”det svenska rättssamhället i utpräglad grad kännetecknas av starka krav att lika skall behandlas lika”. Lagen kunde tvärtemot intentionerna få ”viss prejudicerande effekt” och användas av

---

⁴⁶⁶ SOU 1999:2, 51–52.

⁴⁶⁷ SOU 1999:2, 10.

⁴⁶⁸ SOU 1999:2, 117.

⁴⁶⁹ SOU 1999:2, 91–92.

⁴⁷⁰ SOU 1999:2, 10.

”nya grupper som anser sig ha blivit på liknande sätt illa behandlade av myndigheterna”.⁴⁷¹ Lagrådet väckte alltså generella invändningar mot att på detta sätt lagstifta om ersättning till en viss grupp, men godtog lagen med förslag på ändringar av teknisk natur. Den enda remissinstansen som förde mer principiella diskussioner om ersättningen var Justitiekanslern, som menade att ersättningens karaktär av undantag borde betonas i den fortsatta beredningen.⁴⁷²

Sammanfattningsvis motiverades den ekonomiska ersättningen för ofrivillig sterilisering med hänvisning till de drabbades behov av upprättelse och erkännande. Förslaget vilade inte på en uppfattning om att staten hade juridisk skyldighet att gottgöra skadan, utan ersättningen jämfördes snarare med tidigare särskilda ersättningar ex gratia. Trots att rätten till ersättning skulle regleras i lag, menar jag att den kan betraktas som en ersättning ex gratia. De ofrivilligt steriliserade skulle få ersättning i egenkap av behövande, snarare än för att de ansågs ha ett anspråk på staten. Därmed tolkar jag ersättningen som ett exempel på vad Winter beskrivit som upprättande gottgörelse. Det bör dock nämnas att även möjligheten till gottgörelse genom skadeståndsprocesser hade övervägts, men att detta bedömts som en osäker väg till ersättning.

Lag om ersättning antas utan debatt

Förslaget om ersättning till steriliserade genomfördes relativt snabbt. Regeringens proposition kom den 18 mars 1999, och följde i allt väsentligt utredningens förslag. Man betonade vikten av ersättning för de drabbade, men påpekade samtidigt att den föreslagna ersättningen var ett ”avsteg från gällande skadeståndsrättsliga principer när det gäller det allmännas ansvar” och att det inte kunde ”i framtiden åberopas av andra grupper som kan komma att rikta skadestånd [sic] mot staten”.⁴⁷³ I utskottet fördes ingen debatt om huruvida ekonomisk gottgörelse skulle ges eller inte.⁴⁷⁴ När förslaget var uppe för beslut i riksdagen den 19 maj meddelade Catherine Persson (S) att utskottet varit enigt. Ingen annan ledamot

---

⁴⁷¹ Regeringens proposition 1998/99:71, ”Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall”, 18 mars 1999, 61–62.

⁴⁷² Remissyttrande från Justitiekanslern, 12 februari 1999, 1. Regeringskansliets arkiv, Socialdepartementet (S1999/412/HS).

⁴⁷³ Prop. 1998/99:71.

⁴⁷⁴ Socialutskottets betänkande 1998/99:SoU13, ”Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall”, 4 maj 1999.

begärde ordet.⁴⁷⁵ Förslaget bifölls av kammaren.⁴⁷⁶ Lag (1999:332) om ersättning till steriliserade i vissa fall skulle träda i kraft 1 juli 1999.

Kort efter riksdagsbeslutet väcktes frågor som rörde ersättningens konsekvenser för sociala rättigheter. Genom skriftliga frågor till socialministern Maj-Inger Klingvall (S) drev Ulla Hoffman (V) och Sten Lundström (V) frågan om att ersättningen skulle undantas vid behovsprövning av sociala förmåner, t ex vid beräkning av bostadsbidrag.⁴⁷⁷ Även Socialutskottet hade tagit upp detta till diskussion inför beslutet, men avvaktat med hänvisning till att lagen inte borde försenas. Både här och i andra sammanhang betonades att många väntade på ersättningen, och att det var angeläget att den gavs skyndsamt.⁴⁷⁸ Innan lagen hann träda i kraft kom en ny proposition om att ersättningsbeloppet skulle undantas inkomstprövning. Motiveringen av detta understryker ersättningens symboliska funktion:

De övergrepp som begåtts mot dem från statens sida har skett enligt lag. Med hänsyn till detta och den mycket speciella livssituation de ifrågavarande personerna befinner sig i anser regeringen det rimligt att de under återstoden av livet får undanta ersättningen vid beräkningen av förmåner, bidrag och avgifter.⁴⁷⁹

Sammanfattningsvis kan konstateras att den upprättande gottgörelsen för steriliserade genomfördes med hänvisning till det redan existerande systemet med ersättning *ex gratia*, men i en ny form. Den principiella fråga som ställts av Lagrådet, huruvida man borde betala en särskild ersättning till en viss grupp, väckte inte någon debatt i riksdagen. Trots att en sådan speciallag betraktades som ett undantag från principen om likabehandling, röstades den igenom utan reservationer.

---

⁴⁷⁵ Riksdagens protokoll 1998/99:96, 19 maj 1999, 2.

⁴⁷⁶ Riksdagens protokoll 1998/99:96, 103.

⁴⁷⁷ Fråga 1998/99:607 av Ulla Hoffmann (V) till statsrådet Maj-Inger Klingvall (S) om steriliserade och bostadsbidraget, fråga 1998/99:661 av Sten Lundström (V) till statsrådet Maj-Inger Klingvall (S) om bostadsbidrag och ersättning till steriliserade.

⁴⁷⁸ Socialutskottets betänkande 1998/99:SoU13.

⁴⁷⁹ Regeringens proposition 1998/99:139 Ändring i lagen om ersättning till steriliserade i vissa fall, m.m, 28 juni 1999.

Gottgörelse för vanvård

Det fanns i Vanvårdsutredningens direktiv ingen uttalad ambition om att ekonomisk ersättning skulle utgå, tvärtom skulle utredningen inte behandla denna fråga. Förutsättningarna var alltså annorlunda, jämfört med Steriliseringsutredningens uppdrag att snabbt förbereda ett lagförslag. Därför inleds detta avsnitt med hur olika aktörer framförde anspråk på ersättning sedan Vanvårdsutredningen påbörjat sitt arbete.

Påtryckningar om ersättning

Under 2006 gjordes fortsatta försök att få ersättning den rättsliga vägen, bland annat förberedde medlemmar i Stulen Barndom en grupptalan mot Malmö stad.⁴⁸⁰ I samband med detta väcktes också kritik mot svårigheter att få tillgång till arkivmaterial.⁴⁸¹ I Göteborg riktade föreningen sig först till kommunpolitiker, genom en skrivelse med anspråk på ersättning och en ursäkt.⁴⁸² Kommunen beklagade vad som inträffat, men meddelade att dessa skadeskåndskrav var preskriberade. Vidare hänvisade Göteborgs stad till att kommunallagens likställighetsprincip hindrade en frivillig ersättning.⁴⁸³ Inte heller den juridiska strategin nådde framgång; Svea hovrätt avslog i december ett överklagande av Stockholms tingsrätts beslut att avvisa den grupptalan som lämnats in där.⁴⁸⁴

Enskilda riksdagsledamöter utövade påtryckningar för gottgörelse. Anita Brodén (FP) efterfrågade en ursäkt eller en ekonomisk ersättning, vilket skulle visa ”att samhället rätteligen tar på sig skuldbördan”.⁴⁸⁵ Även Vänsterpartiets ledare Lars Ohly instämde i kraven på kompensation.⁴⁸⁶

---

⁴⁸⁰ Kinga Sandén, ”Fosterbarn kräver miljoner”, *Sydsvenskan*, 25 april 2006. Se även Ingrid Arinell, ”Kränkta och misshandlade”, *Kvällsposten*, 21 maj 2006.

⁴⁸¹ Björn Sjö, ”Fosterbarn JO-anmäler Malmö för försvunna papper”, *Sydsvenskan*, 2 september 2006.

⁴⁸² ”Fosterbarn kräver skadestånd av Göteborgs stad”, *TT*, 19 oktober 2006. Mediearkivet. Artikeln infördes bland annat i *Dagens Nyheter*, *Sydsvenskan*, *Nerikes Allehanda*, *Borås Tidning* och *Nya Dagen* den 20 oktober 2006.

⁴⁸³ ”Krav från fosterhemsbarn avvisas”, *TT*, 8 november 2006. Mediearkivet.

⁴⁸⁴ ”Nytt bakslag för Stulen barndom”, *Sydsvenskan*, 14 december 2006.

⁴⁸⁵ Motion 2006/07:So293 ”Institutionsplacerade” av Anita Brodén (FP), 27 oktober 2006.

⁴⁸⁶ Motion 2006/07:So332 ”Socialpolitik”, av Lars Ohly (V) m fl vänsterpartister, 29 oktober 2006.

Kristdemokraten Irene Oskarsson lyfte i en motion fram Stulen Barndoms arbete för upprättelse och föreslog att denna och liknande föreningar skulle få stöd för att driva sin verksamhet.⁴⁸⁷ Dessa motioner avslogs, med hänvisning till den redan pågående utredningen.⁴⁸⁸

Frågan om kompensation uppmärksammades på nytt av medierna med anledning av Vanvårdsutredningens första delrapport i augusti 2007.⁴⁸⁹ Bland annat förekom rapportering om ytterligare stämningar mot kommuner.⁴⁹⁰ I riksdagen upprepade Anita Brodén (FP) sitt förslag om upprättelse för personer som varit placerade från 1940-talet till 1970-talet.⁴⁹¹ Sedan ingen framgång nåtts i Sverige riktade Stulen Barndom sina anspråk till Europadomstolen, och i en intervju apropå detta sade Sara Moen, 87 år: ”Jag vill ha skadestånd nu, inte när jag är död.” Karl-Eric Berg, ordförande i Stulen Barndom menade att de gått vidare juridiskt på grund av att politiska initiativ uteblivit.⁴⁹² Föreningen Samhällets styvbarn valde istället en politisk strategi och satsade på att utöka sin verksamhet.⁴⁹³ Agneta Berliner (FP) föreslog ”att staten skyndsamt bör ta fram ett förslag till kompensationsmodell för de drabbade”.⁴⁹⁴

---

⁴⁸⁷ Motion 2006/07:So361 ”Stulen barndom” av Irene Oskarsson (KD), 30 oktober 2006.

⁴⁸⁸ Betänkande 2006/07:SoU7 ”Socialtjänstfrågor”, 13 februari 2007.

⁴⁸⁹ *Delrapport 1 från Utredningen om vanvård i den sociala barnvården*, 2007. ”Stulen Barndom kräver skadestånd”, *Dagens Nyheter*, 21 augusti 2007.

⁴⁹⁰ T ex krävde tre syskon som omhändertagits 1993 drygt 15 miljoner från Söderhamns kommun. ”Fosterbarn stämmer kommunen”, *TT*, 27 augusti 2007. Mediearkivet. Se också Anders Johansson, ”Johan: Jag levde som deras boskap”, *Aftonbladet*, 9 december 2007.

⁴⁹¹ Motion 2007/08:So555 ”Stulen barndom” av Anita Brodén (FP), Agneta Berliner (FP), Jan Ertsborn (FP), 1 oktober 2007.

⁴⁹² ”Sara Moen till Europadomstolen”, *Borlänge tidning*, 19 mars 2008. Europadomstolen tog ej upp denna grupptalan.

⁴⁹³ Samhällets Styvbarn, Benny Jacobsson ”Planen för ett riksförbund”, http://styvbarn.se/download/kunskapsbanken/foreningshistoria/plan_riksforbund_mars_2008.pdf, 25 mars 2008. (Hämtad 2015-11-30). Föreningen blev ett riksförbund vid årsmötet i februari 2009. ”Styvbarnen informerar”, nr 1 2009, 1. <http://styvbarn.se/> (Hämtad 2015-12-18).

⁴⁹⁴ Motion 2008/09:So531 ”Vanvård i den sociala barnvården”, Agneta Berliner (FP), 7 oktober 2008.

I samband med sista dagen att anmäla sig till Vanvårdsutredningen, den 1 mars 2009, aktualiserades diskussionen om upprättelse igen. Rapporteringen handlade nu framför allt om att frågan dragit ut på tiden. Barn- och äldreminister Maria Larsson (KD) meddelade dock att hon ville invänta utredningen innan hon tog ställning till ursäkt och skadestånd. Lennart Falk, kontaktperson för Stulen Barndom Stockholm, varnade för att "människor hinner dö innan de får upprättelse". Linda Styf, ordförande för Samhällets Styvbarn, kritiserade att Vanvårdsutredningen pågått i mer än två år utan att riksdagen eller statsministern bett om ursäkt.⁴⁹⁵

Att det var bråttom betonades också i motioner och frågor till ministern. Christer Engelhardt (S) menade att många av dem som intervjuades av Vanvårdsutredningen var gamla och sjuka, processen borde därför skyndas på "för de drabbades skull och för det svenska samhällets skull".⁴⁹⁶ De folkpartister som sedan tidigare var engagerade i frågan menade att redan den första delrapporten visat att "samhället grovt brustit i rollen som föräldrarnas ställföreträdare för de omhändertagna barnen – att barnen blivit offer för samhällets brist på tillsyn".⁴⁹⁷ Eva Olofsson (V) hänvisade till erfarenheterna från Norge, och att man där börjat betala ut ersättning till de drabbade. Hon menade att Vanvårdsutredningen borde få tilläggsdirektiv om att förbereda "upprättelse och ekonomisk ersättning åt de drabbade".⁴⁹⁸ Maria Larsson hänvisade till att Vanvårdsutredningens delbetänkande skulle komma den 14 januari 2010 och ville avvakta till dess.⁴⁹⁹

Kritik mot bristande tillsyn

Eftersom förutsättningarna var annorlunda än i steriliseringsfrågan blir dispositionen här en annan. Först diskuteras hur idén om en ersättning

---

⁴⁹⁵ Karin Arbsjö, "Vanvårdade barn måste vänta på upprättelse", *Sydsvenskan*, 2 mars 2009.

⁴⁹⁶ Fråga 2008/09:972, "Tidigare missförhållanden i den sociala barn- och ungdomsvården" av Christer Engelhardt (S) till Maria Larsson (KD), 20 maj 2009.

⁴⁹⁷ Motion 2009/10:So524 Vanvård inom den sociala barnvården av Agneta Berliner (FP), Anita Brodén (FP), Jan Ertsborn (FP), 4 oktober 2009.

⁴⁹⁸ Motion 2009/10:So512 "En politik för barnets bästa" av Eva Olofsson (V) m fl, 5 oktober 2009. Se även Fråga 2009/10:287 Upprättelse för vanvårdade från Eva Olofsson (V), till Maria Larsson (KD), 4 december 2009.

⁴⁹⁹ Svar på fråga 2009/10:287 "Upprättelse för vanvårdade", Maria Larsson (KD), 15 december 2009.

motiverades i Vanvårdsutredningens delbetänkande, sedan behandlas Upprättelseutredningens ställningstaganden vad gäller ansvarfrågan.

Vanvårdsutredningens uppdrag hade avgränsats genom att kartläggningen endast skulle gälla vanvård av personer som varit placerade enligt ”barnavårdslagen (1924:361, 1960:97), socialtjänstlagen (1980:620, 2001:453) eller lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga”.⁵⁰⁰ De två sistnämnda lagarna var fortfarande i kraft. Utredningens tillsättande kan därmed inte tolkas som en generell omprövning av tidigare barnavårdslagar.

Granskningen gällde en lång tidsperiod. I delbetänkandet konstaterades att de missgärningar som intervjupersonerna utsatts för, beroende på tidpunkten, har varit ”brottsliga handlingar, oacceptabla handlingar och slutligen sanktionerade handlingar som hade stöd i den allmänna rättsuppfattningen”.⁵⁰¹ En genomgång av regler och föreskrifter för behandling av omhändertagna barn i olika vårdformer utmynnade i slutsatsen att mycket av det som intervjupersonerna utsatts för antingen varit förbjudet eller åtminstone inte haft stöd i Socialstyrelsens rekommendationer.⁵⁰² Som tidigare nämnts var det dock inte denna genomgång som utgjorde utredningens normativa grund, utan Barnkonventionens artiklar.

Att vanvård och försummelse kunnat fortgå förklarades framför allt med bristande tillsyn från stat och kommun. En genomgång gjordes dels av vilken tillsyn som skulle ha skett enligt gällande lagar och handböcker, dels huruvida de intervjuade kunde minnas att tillsynsbesök skett och i så fall hur ofta. Dessutom genomfördes en fördjupad studie av i vilken utsträckning tillsyn hade dokumenterats för 29 av de personer som lämnat vittnesmål till utredningen.⁵⁰³ Sammanfattningsvis konstaterade utredaren att ”den sociala barnavården har brustit i sitt tillsynsansvar”.⁵⁰⁴ Eftersom uppföljningen varit bristfällig hade problemen inte upptäckts. Utredaren nämnde också exempel, både utifrån vittnesmål och det sociala aktmaterialet, på att missförhållanden faktiskt uppmärksammats men sedan inte

---

⁵⁰⁰ Dir. 2006:75.

⁵⁰¹ SOU 2009:99, 99.

⁵⁰² SOU 2009:99, 114.

⁵⁰³ SOU 2009:99, 277–294.

⁵⁰⁴ SOU 2009:99, 306.

följts upp.⁵⁰⁵ I delbetänkandet riktades kritik mot barn som omhändertagits för att få en bättre uppväxt istället blivit utsatta för övergrepp:

Samhället, i meningen kommunernas barnavårdsnämnder eller motsvarande, tog hand om barnen för att de skulle skyddas. Det gjordes med stöd av lagar som reglerade den sociala barnvården. Det har varit praktiken som brustit, inte lagar, förordningar eller handböcker. [...] Det innebär att *de här barnen fick utstå övergrepp och försummelse i samhällets regi*. Just detta är den etiskt/moraliska skillnaden jämfört med brott som begåtts mot enskilda personer.⁵⁰⁶

Med samhället avsågs här alla administrativa nivåer: kommunerna eftersom dessa varit ansvariga för att placera barn i fosterhem och på egna eller andras institutioner, landstingen för att de drivit sådana institutioner och staten som utförare av viss ungdomsvård, men framför allt i egenskap av lagstiftare med övergripande ansvar för tillsyn av vården. Eftersom en del av de övergrepp som Vanvårdsutredningen påvisat var brottsliga när de utfördes, låg frågan om enskilda förövares ansvar närmare till hands än vid lagenliga steriliseringar. Vanvårdsutredningen skulle dock enligt direktiven inte ”överväga eventuella ansvarsfrågor i det enskilda fallet”.⁵⁰⁷

Sammanfattningsvis riktades framför allt kritik mot att lagar och föreskrifter om den sociala barnvården inte hade följts. Det var alltså inte lagstiftningen i sig som ansågs utgöra problemet, utan att missförhållandena kunnat fortgå på grund av bristande uppföljning och tillsyn från ansvariga myndigheter. Brottsliga handlingar och behandling som saknat stöd i lagstiftning och/eller föreskrifter ansågs alltså utgöra sanktionerade missgärningar därför att de i praktiken tolererats.

Statens moraliska ansvar

Upprättelseutredningen fick kort efter Vanvårdsutredningens delbetänkande i uppdrag att förbereda olika former av gottgörelse, bland annat ekonomisk ersättning. Utgångspunkten för detta arbete var att ett ”gemensamt ansvar” för vad som hänt vilar på ”samhället i vid mening”.⁵⁰⁸ Enskilda förövare hade visserligen ansvar för sina handlingar, men även personer som känt till missförhållanden utan att agera bar enligt utred-

---

⁵⁰⁵ SOU 2009:99, 307–308.

⁵⁰⁶ SOU 2009:99, 37–38. Kursiv i original.

⁵⁰⁷ Dir. 2006:75.

⁵⁰⁸ SOU 2011:9, 58.

ningen ett visst ansvar. Utredaren slog dock fast att ”det yttersta ansvaret för upprättelseprocessen vilar på staten och den högsta politiska makten som företrädare och symbol för helheten och samhällskollektivet”.⁵⁰⁹ I betänkandet gjordes ingen närmare bestämning kring vilken form av ansvar som här åsyftades. Jag tolkar detta som argumentation för vikten av gottgörelse, snarare än som ett ställningstagande rörande ansvar i juridisk mening.

Mänskliga rättigheter antogs av Upprättelseutredningen som en central utgångspunkt, och i detta sammanhang nämndes statens roll som skyldighetsbärare.⁵¹⁰ Särskild uppmärksamhet ägnades åt utvecklingen vad gäller barns rättigheter, från tidigare icke-bindande åtaganden till den nu gällande FN-konventionen om barnets rättigheter som antogs 1989 och ratificerades året därpå. Relevanta artiklar i Barnkonventionen återgavs, och särskilt ingående diskuterades artiklar av betydelse för samhällsvårdade barn, till exempel artikel 20 som uttrycker att barn som omhändertagits har särskild rätt till skydd.⁵¹¹ Utifrån vad som framkommit genom Vanvårdsutredningen var det enligt Upprättelseutredningen ”uppenbart” att det som människor berättat om stred mot såväl Barnkonventionen som Europakonventionen. Det konstaterades dock att dessa konventioner inte kunde tillämpas retroaktivt, och att utredningen enligt direktiven endast skulle uttala sig om upprättelse för åren 1920–1980. Mot bakgrund av detta drogs följande slutsats:

Det sagda innebär att det i många fall torde vara svårt att i dag utkräva *juridiskt ansvar* av staten på den grunden att ett barn blivit utsatt för en kränkning av sina mänskliga rättigheter långt tillbaka i tiden. Men även om staten enligt konventionsrätten inte kan åläggas något juridiskt ansvar för händelser som inträffat innan de aktuella konventionerna trädde i kraft, så finns det, enligt utredningens mening, skäl att här resonera kring ett *moraliskt ansvar* för staten.⁵¹²

Förslaget om gottgörelse till personer som vanvårdats utgick alltså från ett rättighetstänkande, men grundade sig formellt sett inte på uppfattningen att de drabbade – på grund av en kränkning av deras rättigheter – hade ett anspråk på ersättning från staten.

---

⁵⁰⁹ SOU 2011:9, 58.

⁵¹⁰ SOU 2011:9, 61.

⁵¹¹ SOU 2011:9, 65.

⁵¹² SOU 2011:9, 104. Min kursivering.

Upprättelseutredningen behandlade också möjligheter till ansvarsutkrävande genom en skadeståndsprcess. På grund av preskriptionstider ansågs det svårt att få skadestånd för eventuella brottsliga handlingar.⁵¹³ Utredningen diskuterade den ovan nämnda utvidgningen av det allmännas ansvar vid myndighetsutövning i och med skadeståndslagen 1972, och menade att det i vissa fall hade kunnat finnas möjligheter att därigenom få rätt till ersättning för vanvård. En rad hinder nämndes dock för sådana processer, framför allt att ”skam och självanklagelser” var vanligt bland personer som utsatts för övergrepp och att många hade svårt att berätta om vad de varit med om. Slutsatsen blev att ”den som utsatts för vanvård långt tillbaka i tiden har mycket små möjligheter att vinna framgång med ett skadeståndsanspråk enligt gällande regler”.⁵¹⁴ Upprättelseutredningen föreslog därför ersättning i form av en tillfällig lag.⁵¹⁵ Även i detta fall betraktades alltså ersättningen som ett frivilligt åtagande från statens sida.

Det mest framträdande argumentet för denna och övriga föreslagna former av gottgörelse, såsom en offentlig ursäkt, var de tidigare omhändertagnas behov och önskemål. Utredningen hänvisade till de krav som ställts på ekonomisk ersättning, både från enskilda och från de organisationer som vuxit fram.⁵¹⁶ Man menade att staten hade ett ”allmänt moraliskt ansvar att erbjuda någon form av erkännande eller gottgörelse i förhållande till de medborgare som blivit behandlade på sådant sätt att deras mänskliga rättigheter blivit kränkta”. Som stöd för detta citerades bland annat en FN-rapport om vikten av att uppmärksamma offer och inte bara förövare i konfliktdrabbade länder.⁵¹⁷ Här märks alltså ett inflytande av internationella normer som utvecklats inom initiativ för övergångsrättvisa.

Utredningen motiverade också förslaget om ersättning med att det skulle vara ett uttryck för att staten tar ansvar för sina medborgare. I detta sammanhang framhölls att socialtjänsten är beroende av en viss legitimitet för att kunna fungera, och att denna kan stärkas om man visar allvar med att gottgöra missförhållanden. I enlighet med detta resonemang menade utredaren att den föreslagna ersättningen även hade syftet att ”bibehålla allmänhetens förtroende för staten inom de samhällsområden där över-

---

⁵¹³ SOU 2011:9, 108.

⁵¹⁴ SOU 2011:9, 108–109.

⁵¹⁵ SOU 2011:9, 119.

⁵¹⁶ SOU 2011:9, 101.

⁵¹⁷ SOU 2011:9, 104.

greppen inträffat”.⁵¹⁸ Den ekonomiska gottgörelsen rättfärdigades alltså även med hänvisning till ett behov av att stärka statens legitimitet.

Ytterligare ett motiv för ekonomisk gottgörelse var enligt utredningen att ersättning för vanvård utbetalats i flera andra länder. Även de tidigare ersättningar ex gratia till olika grupper som togs upp av Steriliseringsutredningen anfördes som argument för förslaget om ersättning. Särskilt påpekades likheterna med steriliseringsersättningen, vilken i sig användes som argument för ersättning även i detta fall.⁵¹⁹

Utredningen behandlade även motargument, såsom gränsdragningsproblem och risk för besvikelse hos personer som får avslag. Det påpekades också att den föreslagna ersättningen kunde komma att missbrukas.⁵²⁰ Dessa invändningar ansågs dock inte tillräckligt allvarliga för att avråda från införandet av en ersättning. I rapporten diskuterades något mer utförligt att andra grupper skulle kunna kräva liknande ersättning, men man hänvisade till att detta rörde sig om en ”extraordinär situation” och att en särbehandling av denna grupp därför var motiverad.⁵²¹ Dessutom framhölls att upprättelseprocessen redan pågått under en lång tid, och att de berörda därmed hunnit bygga upp förväntningar om ersättning – därför vore det ”ännu ett svek” att inte betala ut någon sådan.⁵²² Många av remissinstanserna hade invändningar mot den föreslagna lagens utformning, vilket kommer att beröras i nästa kapitel. Mer principiell kritik mot att införa en särskild ersättning väcktes i betydligt färre yttranden. Göta hovrätt ifrågasatte förfarandet, men godtog ändå lagförslaget med hänvisning till att detta i grunden var en ”politisk fråga”.⁵²³

Ersättningsfrågan debatteras

I och med förslaget om en särskild ersättningslag öppnades en möjlighet att få ersättning, motiverad av statens moraliska ansvar att gottgöra de drabbade. Detta ansvar avgränsades dock tidsmässigt. Regeringen hade i Upprättelseutredningens direktiv fastslagit att den ekonomiska ersättning-

---

⁵¹⁸ SOU 2011:9, 107.

⁵¹⁹ SOU 2011:9, 110.

⁵²⁰ SOU 2011:9, 111–113.

⁵²¹ SOU 2011:9, 114.

⁵²² SOU 2011:9, 116–117.

⁵²³ Remissyttrande från Göta Hovrätt, 13 maj 2011. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

en skulle gälla personer som vanvårdats mellan 1920 och 1980.⁵²⁴ Valet av dessa årtal kommenterades inte närmare. Eftersom tidsgränsen redan var given, diskuterades frågan endast kortfattat i Upprättelseutredningens betänkande. Utredaren påpekade dock att denna period skilde sig från Vanvårdsutredningens flexibla tidsgränser, och att vanvård som nu var preskriberad kunde ha förekommit även efter 1980.⁵²⁵

Grunderna för avgränsningen i tid diskuterades av flera remissinstanser. Socialstyrelsen ansåg det ”olyckligt att kommittédirektivet utan motivering begränsar rätten till ersättning till perioden 1920–1980”.⁵²⁶ Föreningen Samhällets styvbarn betecknade det hela som ett misstag: ”Som vi förstår det, så sattes detta årtal slentrianmässigt på grundval av de år Socialstyrelsens pilotundersökning 2006 omfattade.”⁵²⁷ Advokatsamfundet framförde en mer praktisk invändning, nämligen att det kunde uppstå ”problem i gränsdragning för händelser inträffade innan och efter årsskiftet 1980”.⁵²⁸ Juridiska fakulteten vid Lunds universitet menade att tidsgränsen möjligtvis kunde flyttas fram något, men att händelser som låg nära i tiden skulle ”avgöras inom ramen för gällande straffrättsliga och skadeståndsrättsliga regler”.⁵²⁹ I dessa yttranden ifrågasattes alltså inte att en avgränsning gjorts, utan snarare på vilka grunder just gränsen 1980 valts.

Flera organisationer som arbetar för barns rättigheter riktade kritik mot den främre tidsgränsen. Skarpast i sin kritik var föreningar som företrädde de drabbade, som nu var fler till antalet. Riksföreningen Stulen Barndom påpekade att: ”vanvård av barn har fortsatt efter 1980 och är fortfarande pågående”.⁵³⁰ Föreningen Vanvårdad och Bortglömd skrev: ”Det är också

---

⁵²⁴ Dir. 2010:15.

⁵²⁵ SOU 2011:9, 148–149.

⁵²⁶ Remissyttrande från Socialstyrelsen, 10 maj 2011, 2. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁵²⁷ Remissyttrande från Samhällets Styvbarn, 11 maj 2011. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁵²⁸ Remissyttrande från Advokatsamfundet, 9 maj 2011, 1. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁵²⁹ Remissyttrande från Juridiska fakulteten, Lunds universitet, 29 maj 2011, 1. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁵³⁰ Remissyttrande från Riksföreningen Stulen Barndom, 9 maj 2011, 1. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

viktigt att göra upp med oss barn från 1920–2000 [sic] som varit placerade och lidit. Mänskliga rättigheter ska väl också gälla i Sverige och efterlevas.”⁵³¹ Samhällets styvbarn föreslog en ändring i lagförslaget, så att den skulle gälla ”övergrepp eller försummelse som inträffat efter den 1 januari 1920 och preskriberats innan rätten till ersättning upphör”.⁵³² Tidsgränsen kommenterades även av flera kommuner.⁵³³ Sammantaget visar det stora antalet kommentarer om tidsgränsen, från aktörer med skilda intressen, att detta var en högst kontroversiell fråga.

Den föreslagna tidsgränsen spelade en framträdande roll i den fortsatta debatten om ersättningsförslaget. Det hela tog en oväntad vändning när den borgerliga regeringen den 10 september 2011 meddelade att ingen ersättning skulle betalas ut. Statsminister Fredrik Reinfeldt (M) motiverade beslutet med svårigheter att hitta en rättvis och rättssäker process för att betala ut sådana ersättningar. Tanken på att staten hade ett moraliskt ansvar att gottgöra ifrågasattes alltså inte explicit. De argument som nu framfördes mot ersättning handlade istället om den föreslagna ersättningens utformning, avgränsningar, och handläggningens konsekvenser.⁵³⁴ Däremot försvarade barn- och äldreminister Maria Larsson (KD) regeringens nya position med argumentet att politikerns viktigaste uppgift är att förhindra framtida missförhållanden, och redovisade i en debattartikel pågående insatser för att förbättra samhällsvården för barn.⁵³⁵

Att regeringen på detta sätt gick emot utredningens förslag uppmärksammades stort i medierna. Kerstin Wigzell, som hade lett Upprättelseutredningen, kritiserade att beskedet kommit så sent i processen:

Om regeringen av principiella skäl inte vill betala ut en ekonomisk ersättning till människor som drabbats av vanvård så borde man gjort klart detta

---

⁵³¹ Remissyttrande från Vanvårdad och Bortglömd, 6 maj 2011, 1. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁵³² Remissyttrande från Samhällets Styvbarn, 11 maj 2011. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁵³³ I remissyttrandet från Karlskrona kommunstyrelse och Malmö stad föreslogs en utvidgning, Växjö kommun instämde däremot i avgränsningen. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁵³⁴ Tomas Ramberg, ”Fredrik Reinfeldt mot oviss höst”. *Ekots lördagsintervju*, 10 september 2011. <http://sverigesradio.se/>.

⁵³⁵ Maria Larsson, ”500 miljoner satsas för att skydda barn i socialvården”. *DN.SE*, 13 september 2011. <http://www.dn.se/debatt/500-miljoner-satsas-for-att-skydda-barn-i-socialvarden/>.

långt tidigare. Inte först efter drygt fem års utredande och en påfrestande väntan för alla drabbade. Människor som redan svikits av samhället förtjänar en mer respektfull behandling.⁵³⁶

Flera av föreningarna riktade skarp kritik mot denna helomvändning.⁵³⁷ Riksförbundet Samhällets styvbarn ifrågasatte logiken i att tidsgränsen 1980, som regeringen angett redan i Upprättelseutredningens direktiv, nu användes som argument för att ersättningen skulle innebära en orättvisa gentemot dem som vanvårdats efter 1980. Samtidigt manade organisationssekreteraren Benny Jacobsson till besinning:

Upprördheten hos alla samhällets styvbarn är nu stor – och med rätta. Upprördheten är stor även hos många politiker och bland media och samhällsorganisationer. Men vi vinner inte en fullständig upprättelse med enbart upprördhet. Vi ska nu agera klokt och inte i vår upprördhet stöta bort dem som sympatiserar med oss.⁵³⁸

Detta citat understryker att ersättning *ex gratia*, av nåd, innebär en svag förhandlingsposition för de drabbade.

Under veckorna som följde fördes en intensiv debatt kring frågan om ersättning. Personer som själva blivit utsatta berättade om sina erfarenheter i TV och tidningar. Många uttryckte sin ilska och besvikelse, och menade att den föreslagna ursäkten inte var mycket värd när ersättningen inte blev av. Regeringens besked ledde också till en mer principiell debatt: fler röster ifrågasatte den föreslagna ekonomiska gottgörelsen. Exempelvis frågade den politiska kommentatorn Malin Siwe retoriskt vilken grupp som skulle kräva ersättning härnäst.⁵³⁹ Det förekom också att personer som själva drabbats av vanvård efterfrågade andra former av gottgörelse: exempelvis att de ville ha en ursäkt från kommunen, eller den enskilde

---

⁵³⁶ Wigzell, Kerstin. ”De svikna förtjänar att behandlas med respekt”. *DN.SE*, 13 september 2011. <http://www.dn.se/debatt/de-svikna-fortjanar-att-behandlas-med-respekt/>.

⁵³⁷ Se t ex ”Ingen ersättning till vanvårdade”, *SvD.se*, <http://www.svd.se/ingen-ersattning-till-vanvardade>, 10 september 2011 (Hämtad 2014-08-14).

⁵³⁸ Samhällets Styvbarn, ”Regeringens besked är inte sista ordet”, *Mynewsdesk*, <http://www.mynewsdesk.com/se/view/pressrelease/regeringens-besked-aer-inte-sista-ordet-680088>, 11 september 2011 (Hämtad 2014-08-13).

⁵³⁹ Malin Siwe, ”Betala inte offren”, *Fokus*, <http://www.fokus.se/2011/09/betala-inte-offren/>, 16 september, 2011 (Hämtad 2014-08-12).

tjänstemannen som beslutat om deras placering.⁵⁴⁰ Om den politiska behandlingen av frågan tidigare hade präglats av en viss konsensus, framträdde konfliktpunkterna nu desto synligare.

Efter att regeringen meddelat att det inte skulle bli någon ersättning agerade de rödgröna partierna för att detta beslut skulle omprövas. Med passivt stöd från Sverigedemokraterna kunde oppositionen få minoritetsregeringen till förhandlingsbordet. Samtliga riksdagens partier förutom Sverigedemokraterna träffade en ramöverenskommelse om att ersättning skulle betalas ut. Detta meddelades den 28 september 2011, kvällen innan Vanvårdsutredningens slutrapport skulle presenteras.⁵⁴¹

Ramöverenskommelsen gällde det liggande förslaget, och tidsgränsen 1980 behölls därmed. I regeringens remiss till Lagrådet kommenterades tidsgränsen relativt kortfattat. Man menade dels att den sociala barn- och ungdomsvården förändrats sedan 1980, och att vanvård därmed troligen inte längre förekom i samma utsträckning, dels att det var ”oundvikligt” att dra en tidsgräns.⁵⁴² Några argument för varför just 31 december 1980 var en lämplig tidsgräns gavs däremot inte. Lagrådet uppmärksammade också att avgränsningen inte hade motiverats, annat än med ”ett inte helt lättbegripligt resonemang om vikten av att undvika att systemet kan tillämpas jämsides med gällande civil- och straffrättsliga regler”.⁵⁴³ En sådan avgränsning skulle enligt Lagrådet innebära att personer som blivit utsatta efter 1980 inte kunde få möjlighet till ersättning, även om deras fall var preskriberade och därmed inte heller kunde drivas i domstol.⁵⁴⁴

Dessa invändningar ledde inte till någon omprövning. Regeringen stod fast vid den ursprungliga tidsgränsen, och oppositionspartierna hade i och med ramöverenskommelsen godtagit den. Frågan väcktes dock i riksdagsdebatten om lagförslaget av Margareta Larsson, ledamot för Sverigedemokraterna som inte var bundna av överenskommelsen. Hon såg en ”risk för

---

⁵⁴⁰ Tove Hanell, ”Samma gamla visa och trams”. *svt.se*, 12 september 2011. <http://www.svt.se/nyheter/sverige/samma-gamla-visa-och-trams>.

⁵⁴¹ Socialdepartementet, ”Överenskommelse om ersättning”, 28 september 2011, <http://www.regeringen.se/sb/d/14411/a/176629> (Hämtad 2014-08-13).

⁵⁴² Regeringens Lagrådsremiss, ”Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården”, 10 maj 2012, 12.

⁵⁴³ Lagrådets yttrande ”Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården”, 23 maj 2012, 6.

⁵⁴⁴ *Ibid.*, 7.

rättsförluster då rätt allvarliga brott som skett mellan 1980 och 2002 redan kan vara preskriberade. De som utsatts för dessa brott får enligt det nuvarande förslaget varken skadestånd eller ersättning.”⁵⁴⁵ Vänsterpartiets företrädare ställde sig bakom förslaget, men betonade att det var resultatet av en kompromiss och aviserade fortsatt arbete ”för att också de som drabbats efter 1980 ska få möjlighet till den upprättelse som ersättningen innebär”.⁵⁴⁶ Övriga partier försvarade tidsgränsen 1920–1980, och den behölls i den slutgiltiga lagtexten.

Förändrad syn på statens ansvar

Under beredningen gjordes vissa nya ställningstaganden när det gäller frågan om vilka sanktionerade missgärningar som skulle gottgöras. Regeringens Lagrådsremiss innehöll, liksom de båda utredningarnas rapporter, formuleringar om att samhället hade ett särskilt ansvar för placerade barn:

Den omständigheten att övergreppen och försummelserna har skett mot barn och unga då de varit omhändertagna av sociala myndigheter, då samhället tagit över ansvaret för barnet och därmed åtagit sig att göra sitt yttersta för att skydda barnet och skapa så goda uppväxtvillkor som möjligt, gör det särskilt angeläget med upprättelse för de drabbade.⁵⁴⁷

Som påpekats tidigare kartlade Vanvårdsutredningen inte varför de intervjuade omhändertagits, utan endast vad som skett därefter. Som grund för slutsatsen att vanvården skett i samhällets regi anförde utredaren, som tidigare nämnts, att det var stat, kommun och landsting som anordnade vården och/eller ansvarade för uppföljning och tillsyn. I Lagrådsremissen argumenterade regeringen dock för att det fanns gradskillnader i ansvaret beroende på vilken *typ* av placering det gällde: ”Samhällets ansvar framstår som störst då samhället med tvång omhändertagit barnet.”⁵⁴⁸ Man ifrågasatte även att personer som omhändertagits med föräldrarnas samtycke skulle omfattas, vilket dock föreslogs trots dessa invändningar. Där-
emot uteslöts helt ersättning vid så kallade privatplaceringar:

---

⁵⁴⁵ Riksdagens protokoll 2012/13:20, 7 november 2012, § 6, anförande nr 6. av Margareta Larsson (SD).

⁵⁴⁶ Riksdagens protokoll 2012/13:20, 7 november 2012, § 6, anförande nr 16 av Eva Olofsson (V).

⁵⁴⁷ Regeringens Lagrådsremiss, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården, 10 maj 2012, 8–9.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, 13.

När vårdnadshavarna själva lämnat sitt barn i någon annans vård har inte samhället kringskurit föräldraansvaret eller tagit på sig ett så långtgående ansvar för att skydda barnet och förbättra dess förhållande som vid ett omhändertagande.⁵⁴⁹

Nu fördes alltså resonemanget om ansvar framför allt i relation till omständigheterna vid omhändertagandet, något som de förberedande utredningarna inte tagit ställning till. Det var alltså fortfarande inte själva omhändertagandet (tvång/frivillighet) som skulle ligga till grund för ersättningen, däremot framhölls tvångsomhändertagande som en anledning till att vanvården bedömdes som extra allvarlig.

Även uppfattningen om statens moraliska ansvar att frivilligt gottgöra ifrågasattes. Lagrådet menade att regeringens rätt att bevilja ersättning *ex gratia* inte borde användas i alltför hög utsträckning.⁵⁵⁰ I detta sammanhang gjordes en jämförelse med andra tillfällen då *ex gratia*-ersättning getts till grupper, och då framför allt steriliseringsersättningen. Lagrådet menade att flera avgörande skillnader förelåg i detta fall. Till att börja med anfördes att denna ersättning inte i samma utsträckning grundades i en omvärdering av tidigare lagstiftning. Vidare påpekades att det rädde en större oklarhet kring den drabbade gruppens storlek. Man noterade också att ”skadan” i detta fall var svårare att definiera och avgränsa: dels hade de nu berörda varit utsatta för vanvård av olika slag och i olika utsträckning, dels kunde man tänka sig att andra grupper varit med om liknande missförhållanden.⁵⁵¹ Lagrådet menade därför att ”den nu föreslagna ersättningen framstår som i väsentligt mindre grad förbunden med sådana särskilda förhållanden som i sig kan motivera ’undantag från den normala rättsordningen’”.⁵⁵² I yttrandet nämndes dock även skäl som talade för ersättningen. Framför allt hänvisades till att det rädde politisk enighet kring frågan. Trots flera invändningar av principiell karaktär godtogs alltså lagförslaget. Lagrådets ledamöter verkar dock inte ha varit helt övertygade, vilket bland annat framgår i följande formulering:

---

⁵⁴⁹ *Ibid.*, 14.

⁵⁵⁰ Lagrådets yttrande ”Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelse i samhällsvården”, 23 maj 2012, 3.

⁵⁵¹ *Ibid.*, 5–6.

⁵⁵² *Ibid.*, 7.

Det får, även om det inte återspeglas i remissen, antas att det finns seriösa överväganden beträffande problem av det slag som Lagrådet nu pekat på bakom den 'ramöverenskommelse' som remissen sägs bygga på.⁵⁵³

Lagrådet avrådde från att låta den här typen av särskilda ersättningar bli alltför vanligt förekommande. Denna möjlighet skulle endast användas vid extrema undantagsfall.⁵⁵⁴

Socialutskottets betänkande följde propositionen, och avlog därmed motioner om förändringar i ersättningens utformning.⁵⁵⁵ När lagförslaget togs upp till debatt i plenum var det ingen ledamot som ifrågasatte att ekonomisk gottgörelse skulle ges. Den 7 november 2012 röstades ersättningslagen igenom med stor majoritet.⁵⁵⁶ ”Lag (2012:663) om ersättning på grund av övergrepp eller försummelser i samhällsvården av barn och unga i vissa fall” skulle vara giltig mellan 1 januari 2013 och 31 december 2014.

Jämförande analys

Båda ersättningarna utgick från en omvärdering av tidigare handlingar eller praktiker. Jag har här utgått från begreppet sanktionerade missgärningar för att undersöka på vilket sätt de missförhållanden som uppmärksammas har kopplats till statlig maktutövning. När det gällde ofrivilliga steriliseringar hade de dels blivit möjliga genom att lagstiftningen tillät sterilisering utan samtycke i vissa fall, dels genom en tillämpning som inneburit otillbörlig påverkan. Vad gäller vanvården så var en förutsättning för diskussionen olika lagar om omhändertagande av barn, men det var inte lagarnas utformning som kritiserades. Vad som betonades var att tillsynen brustit, både från kommuner som placerade och från staten. De enskilda förövarnas ansvar för sina handlingar var inte i fokus.

Begreppet sanktionerade missgärningar kan alltså fungera som ett sätt att diskutera föreställningar om ansvar i konkreta fall där gottgörelse föreslagits. Samtidigt fångar detta analytiska redskap bara vissa aspekter av

---

⁵⁵³ Ibid., 7.

⁵⁵⁴ Ibid., 7–8.

⁵⁵⁵ Socialutskottet betänkande 2012/13:SoU3 Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården, 24 oktober 2012.

⁵⁵⁶ Riksdagens protokoll 2012/13:20, 7 november 2012. Vid voteringen röstade 280 riksdagsledamöter för utskottets förslag, 20 för SD:s reservation medan 49 var frånvarande.

ansvarsutkrävande. Upprättelseutredningen resonerade exempelvis även om ett samhälleligt ansvar i vidare mening.

Vid diskussionen av de föreslagna gottgörelserna har jag utgått från Winters distinktion mellan korrigerande och upprättande gottgörelse. Korrigerande gottgörelse bygger på uppfattningen om att den drabbade har ett rättmätigt anspråk på staten. Denna fråga prövades både av Steriliseringsutredningen och Upprättelseutredningen. Man diskuterade eventuella möjligheter att kräva ersättning gällande svensk skadeståndsrätt, men kom fram till att möjligheterna var starkt begränsade. Detta handlade i första hand om preskriptionstider, men i båda utredningarna betonades också att processen i sig skulle vara krävande för de drabbade. Man diskuterade också möjligheten att staten skulle vara juridiskt ansvarig i relation till internationella överenskommelser om mänskliga rättigheter. Denna typ av resonemang var särskilt framträdande i Upprättelseutredningens rapport, där statens roll som skyldighetsbärare nämndes explicit. Man konstaterade dock att en del av de nämnda överenskommelserna inte var juridiskt bindande, och att de inte gäller retroaktivt. Trots att det alltså fördes omfattande diskussioner om på vilka sätt rättigheter kränkts, var det rent formellt inte detta som ersättningslagarna grundade sig på. Jag ser dem därför inte som uttryck för korrigerande gottgörelse.

Mest framträdande i argumentationen för ersättning är de drabbades behov av upprättelse och erkännande. Båda utredningarna hänvisade till framförda önskemål gällande gottgörelse. I rapporterna betonades att de drabbade behövde få upprättelse snabbt och smidigt. Gottgörelsen motive- rades med statens moraliska ansvar att ersätta personer som råkat illa ut. Staten påtar sig därmed ett nytt ansvar, som kan bidra till att stärka dess legitimitet. Som Winter har påpekat öppnar upprättande gottgörelse dock även för nya former av kritik. I Upprättelseutredningen hänvisades till att en utebliven ersättning skulle uppfattas som ett svek, med anledning av att processen redan var igång och att ersättning betalats ut i andra länder.

I båda fallen ansågs ersättningen vara ett frivilligt åtagande. Ersättnings- arna skulle ges enligt särskilda, tillfälliga ersättningslagar. Jag har här argumenterat för att de kan ses som *ex gratia*-ersättning. De är ett uttryck för en ny användning av regeringens sedan länge etablerade möjlighet att besluta om ersättning av nåd vid särskilda omständigheter. Att staten på detta sätt tagit på sig ett ansvar för att gottgöra kan tyckas självklart när man tar del av vad de drabbade varit med om. Vid beredningen av steriliseringsersättningen framhölls dock att denna skulle ses som ett undantag.

När det gällde vanvårdsersättningen riktade juridiska experter invändningar mot att använda möjligheten att ge ersättning *ex gratia* på detta sätt, men man godtog förslaget med hänvisning till att det fanns politisk enighet. Detta visar att pragmatiska lösningar är möjliga, trots en rad möjliga principiella invändningar mot att omvärdera tidigare politik i efterhand – om den politiska viljan finns.

Steriliseringserättningen genomfördes relativt snabbt. Det stod redan från början klart att ekonomisk ersättning skulle ges, frågan prioriterades och lagen trädde trädde i kraft mindre än två år efter att utredningen hade tillsatts. När det gäller vanvårdsersättningen började frågan om ersättning att beredas av Upprättelseutredningen först efter att Vanvårdsutredningen samlat intervjuer i fyra år. När förslaget väl presenterats, meddelade den borgerliga regeringen att ingen ersättning skulle ges för att den inte kunde göras rättvis och rättssäker. En politisk kompromiss nåddes, men detaljerna var då inte klara. Under den fortsatta beredningen skedde förändrade ställningstaganden vad gäller ansvarsfrågan.

Genom denna form av gottgörelse skapas ett undantag för en grupp medborgare som anses vara i behov av upprättelse. Som Winter har påpekat innebär detta att man politiskt kan komma till rätta med systematiska missförhållanden, och därmed möjliggörs gottgörelse för historiska orättvisor som det annars vore svårt att utkräva ansvar för. Till skillnad från vid korrigerande gottgörelse, får de drabbade dock en relativt svag förhandlingsposition. Eftersom upprättelse i gottgörande syfte bygger på sympati för de drabbade är detta en bräcklig grund för historisk rättvisa. Men i båda dessa fall antogs alltså ersättningslagar, vilket innebar en ny möjlighet till ekonomisk gottgörelse. Samtidigt begränsades rätten till ersättning genom en rad kriterier. I nästa kapitel ska lagarnas konkreta utformning undersökas närmare.

8. Ersättningen implementeras

Steget från en generell uppfattning om att en grupp drabbats av sanktionerade missgärningar, till att betala ut individuella ersättningar, förutsätter ett sätt att identifiera värdiga mottagare. Skadan måste då definieras på något sätt – vilka förhållanden ska ge rätt till ersättning? Ekonomisk gottgörelse innebär också en monetarisering, det vill säga att skadan värderas och prissätts. Hur gjordes denna avvägning i de aktuella fallen? Ersättningarna för ofrivillig sterilisering och vanvård i den sociala barnvården gavs enligt särskilda lagar, som motiverades med de utsattas behov av upprättelse och erkännande. Samtidigt skulle ansökningarna om ersättning bedömas – vilka var förutsättningarna för denna prövning? Svaret på dessa frågor beror i hög grad av ersättningens utformning, och därför undersöks även denna. Kapitlet bygger framför allt på utredningarnas överväganden och remissinstansernas synpunkter.

Sterilisering

Ersättning för ofrivillig sterilisering

Cirka 63 000 personer steriliserades enligt de gamla steriliseringslagarna, men som tidigare noterats innebar lagförslaget inte att alla som steriliserats mellan 1935 och 1975 skulle få ersättning. Sådan skulle bara utgå ”till dem som steriliserats *mot sin vilja eller på någon annans initiativ*”.⁵⁵⁷ Vem detta gällde definierades närmare av 1997 års Steriliseringsutredning, som menade att det inte skulle bli några större svårigheter att utröna huruvida en sökande hade blivit steriliserad. Om det i undantagsfall inte gick att hitta stöd i arkivmaterial kunde en läkarundersökning avgöra ifall den sökande steriliserats eller inte, även om lång tid gått sedan ingreppet genomfördes.⁵⁵⁸ Däremot fördes ingående resonemang om när en sterilisering kunde anses ha skett ofrivilligt. Som nämnts ovan förekom det att steriliseringar som formellt sett genomförts efter samtycke eller egen ansökan i själva verket var resultatet av tvång eller övertalning.⁵⁵⁹ Å andra sidan, resonerade man, hade det under den aktuella perioden också före-

---

⁵⁵⁷ SOU 1999:2, 118. Kursiv i original.

⁵⁵⁸ SOU 1999:2, 122.

⁵⁵⁹ SOU 1999:2, 125.

kommit steriliseringar utan sådana påtryckningar.⁵⁶⁰ Istället för att ge en generell definition av skadan beskrev utredningen olika situationer som skulle ge rätt till ersättning.

Utredningens diskussion om när kompensation borde utgå visar på en strävan efter att prövningen av rätten till ersättning så långt möjligt skulle utformas så att den inte motverkade gottgörelsens syfte. Man ville ”undvika subjektiva bedömningar” i enskilda fall, och istället identifiera värddiga mottagare genom att urskilja ”typsituationer” som kunde fastställas objektivt.⁵⁶¹ Fyra av dessa typsituationer ansågs relativt enkla att bedöma. Ersättning skulle enligt förslaget ges till den som ”varken undertecknat ansökan om sterilisering eller skriftligen samtyckt till steriliseringsåtgärden”.⁵⁶² Detta gällde alla som steriliserats enligt 1934 års steriliseringslag, eftersom endast berörde personer som ansågs rättsinkapabla. Dessa steriliseringar genomfördes enligt betänkandet ”definitionsmissigt utan samtycke”. Även enligt 1941 års lag kunde sterilisering i vissa fall genomföras på någon annans initiativ och utan den berörda personens samtycke.⁵⁶³ Vidare föreslogs att alla som var omyndiga eller underåriga när steriliseringsansökan gjordes skulle få ersättning. Personer som befunnit sig på olika former av anstalter och institutioner bedömdes också ha varit i en ”tvångsliknande situation” när sterilisering ställdes som villkor för utskrivning eller kopplades till förmåner under vistelsen. Man ansåg även att personer som steriliserats på grund av att de blivit diagnosticerade som sinnesslöa, sinnessjuka eller epileptiker hade rätt till ersättning.⁵⁶⁴ Sammantaget handlade detta alltså om omständigheter som inte krävde någon bedömning av den sökandes trovärdighet.

De två sista typsituationerna aktualiserade svårare gränsdragningar. Ersättning föreslogs utgå när sterilisering hade angetts som villkor för andra myndighetsbeslut. Detta kunde gälla abort, bidrag (framför allt mödrhjälpen) eller dispens från äktenskapshinder. Svårigheten var att bedöma om villkoren ställts uttryckligen eller inte. Som en möjlighet att fånga upp dessa och andra mer svårbedömda situationer föreslogs ersättning även utgå när den berörde ”får antas ha samtyckt till steriliseringen på grund av

---

⁵⁶⁰ SOU 1999:2, 119.

⁵⁶¹ SOU 1999:2, 125.

⁵⁶² SOU 1999:2, 51.

⁵⁶³ SOU 1999:2, 121–122, citat s. 121.

⁵⁶⁴ SOU 1999:2, 127–132, citat s. 130.

otillbörlig påverkan eller försumlighet av myndighet”.⁵⁶⁵ Hit räknade utredningen steriliseringar som skett efter övertalning i samband med abort och de fall när steriliseringen utförts i samband med förlossning genom kejsarsnitt. Till denna kategori hörde också situationer som inneburit ”tvångsval”, till exempel när sterilisering varit alternativet till ”tvångsomhändertaganden av den enskilde själv eller hans eller hennes barn”.⁵⁶⁶ Utredningen påpekade flera gånger att det kunde bli svårt att avgöra om steriliseringen skett ofrivilligt, men då anfördes ersättningens övergripande syfte – att ge en personlig upprättelse – som argument för en generös bedömning. Denna vilja till en inkluderande definition av skadan framträder i följande citat:

Utredningen är medveten om att ersättning i något enstaka fall enligt de punkterna kan komma att ges till en person som frivilligt låtit sterilisera sig eller där det förelegat sådana starka medicinska skäl. Utredningen anser att det är en liten kostnad för att bespara huvuddelen av dem som steriliserats mot sin vilja obehaget att åter tvingas argumentera för sin sak.⁵⁶⁷

Vid remissbehandlingen godtogs de principer för bedömning som utredningen föreslagit. I den mån kommentarer förekom var de av praktisk natur.⁵⁶⁸ Lagrådet hade inga invändningar i sak på denna punkt. Varken regeringen eller Socialutskottet tog initiativ till några förändringar. I den slutgiltiga lagtexten uppställdes därför samma villkor som i utredningens förslag.⁵⁶⁹

Symbolisk ersättning för sterilitet och kränkning

Steriliseringsutredningen motiverade sitt förslag om ersättning med att många upplevt steriliseringen som en kränkning av deras ”personliga integritet”. Ersättningen var därför avsedd att fungera som en ”personlig upprättelse”.⁵⁷⁰ I betänkandet konstateras vidare att ekonomisk gottgörelse ”aldrig till fullo kan ersätta den enskildes lidande”, och att ersätt-

---

⁵⁶⁵ SOU 1999:2, 51.

⁵⁶⁶ SOU 1999:2, 132–134.

⁵⁶⁷ SOU 1999:2, 126. Se också s. 133–4 och 138.

⁵⁶⁸ Se till exempel yttrande från Personskadereglering AB (PSR), som skulle handlägga ansökningsärendena, 2. Regeringskansliets arkiv, Socialdepartementet (S1999/412/HS).

⁵⁶⁹ SFS 1999:332. *Lag om ersättning till steriliserade i vissa fall.*

⁵⁷⁰ SOU 1999:2, 117.

ningen främst var symbolisk.⁵⁷¹ I resonemangen om ersättningens nivå hänvisades dock både till den fysiska skadan – sterilitet – och till integritetskränkningen. Sterilitet kunde, vid jämförelse med försäkringsärenden, bedömas som 30 procents invaliditet.⁵⁷² Även om utredningen konstaterat att skadestånd inte kunde bli aktuellt i de flesta fall, tog man ändå hänsyn till principer som tillämpas vid olika former av skadestånd.⁵⁷³ Hur integritetskränkningen skulle värderas diskuterades utifrån praxis vid ersättning till brottsoffer, till exempel vid våldtäkt och grova sexuella övergrepp mot barn.⁵⁷⁴ Trots att skadan alltså inte ansågs kunna ersättas fullt ut, gjordes försök att värdera den genom jämförelser.

Förutom skadeståndspraxis diskuterades även tidigare, liknande ersättningar i Sverige. Här behandlades *ex gratia*-ersättningarna till steriliserade och ersättningar till andra grupper, såsom Neurosedyn-skadade och HIV-smittade.⁵⁷⁵ I betänkandet redovisades också några internationella jämförelser. Bland annat nämndes att norska staten ersatt personer som lobotomerats med 100 000 kronor, och att en person som steriliserats mot sin vilja i Danmark fått samma summa i ersättning efter en rättsprocess. Vidare återgavs att en enskild person som steriliserats i Alberta, Kanada fått sammanlagt 750 000 kanadensiska dollar, varav cirka 375 000 för själva steriliseringen.⁵⁷⁶ Med hänvisning till direktivens uppmaning att utredningen skulle ta hänsyn till svenska förhållanden, menade man dock att sådana höga nivåer borde undvikas. Den föreslagna ersättningen ansågs ligga mer i linje med ”skandinavisk rättstradition”.⁵⁷⁷ Som vi tidigare sett beskrevs ersättningen som ett undantag, samtidigt skulle alltså ersättningsbeloppet sättas så att det inte skulle avvika alltför mycket från praxis.

Sammantaget rekommenderade utredningen en ersättning om 175 000 kronor. Beloppet var delvis baserat på en ersättning om 110 000 kronor för själva steriliteten. Detta var vad en person i åldern 16–24 år som blev

---

⁵⁷¹ SOU 1999:2, 147.

⁵⁷² SOU 1999:2, 87.

⁵⁷³ SOU 1999:2, 143.

⁵⁷⁴ SOU 1999:2, 89.

⁵⁷⁵ SOU 1999:2, 91–92.

⁵⁷⁶ SOU 1999:2, 93–101.

⁵⁷⁷ SOU 1999:2, 147.

steril genom en olycka eller ett brott normalt fick.⁵⁷⁸ Kränkningen kunde enligt utredningen närmast jämföras med ”en ’normal’ kränkningsersättning i brottmål för våldtäkt dvs. 50.000 kr men bör sättas något högre”.⁵⁷⁹ Ersättningen beräknades alltså både utifrån själva steriliteten, den kränkning som en ofrivillig sterilisering innebär och en sorts symboliskt påslag som inte motiverades närmare.

Den föreslagna ersättningsnivån diskuterades i relation till de steriliserades egna förväntningar. Även om gruppen inte var formellt representerad i kommittén hade människor som blivit steriliserade hört av sig på eget initiativ, både till utredningen och till regeringen. Enligt rapporten hade berörda personer gjort anspråk på mellan 50 000 och 200 000, men ibland upp till ”ett par miljoner kr”.⁵⁸⁰ Med anledning av detta förutsågs en risk för att det föreslagna ersättningsbeloppet kunde väcka besvikelse.

Utredningen är medveten om att inte ens en ersättning i den storleksordning som utredningen nu föreslår av alla kommer att uppfattas som en rimlig kompensation för den kränkning och det lidande som många utsatts för. Men vid en avvägning mellan det enskilda lidandet och de ersättningsprinciper som tillämpas i bl.a. skadeståndsfall i såväl Sverige som andra nordiska länder hoppas och tror utredningen att det föreslagna ersättningsbeloppet – generellt sett – ter sig acceptabelt.⁵⁸¹

Citatet synliggör den spänning som en monetarisering av gottgörelsen innebär. Å ena sidan kan ekonomisk ersättning understryka viljan att ge erkännande och upprättelse. Å den andra sidan kan sådan ersättning inte ges utan att skadan värderas och prissätts i pengar, vilket riskerar att undergräva den symboliska funktionen.

Att ersättningen främst skulle ses som symbolisk anfördes som argument för att beloppet skulle vara lika för alla. Steriliseringsutredningen övervägde möjligheten att införa en differentierad ersättning, exempelvis utifrån med vilken grad av tvång som steriliseringen genomförts eller vid vilken ålder ingreppet gjorts. Detta avstyrktes dock, med hänvisning till att ”de som steriliserats kommer känna sig orättvist behandlade om en myndighet idag skall göra en individuell bedömning av deras lidande”.⁵⁸² Vid

---

⁵⁷⁸ SOU 1999:2, 147.

⁵⁷⁹ SOU 1999:2, 148.

⁵⁸⁰ SOU 1999:2, 148.

⁵⁸¹ SOU 1999:2, 148–9.

⁵⁸² SOU 1999:2, 146.

ersättningens utformning togs alltså hänsyn till att inte bara själva beloppet, utan även processen för att få ersättning, kunde påverka den ekonomiska gottgörelsens funktion av upprättelse.

I remissvaren framkom ytterligare aspekter på ersättningens nivå. Riksförbundet För barn, unga och vuxna med utvecklingsstörning (FUB) menade att det fanns ännu en grund för gottgörelsen, nämligen att stödet för personer med funktionshinder inte hade varit tillräckligt under den aktuella perioden. Även om ”inte heller denna brist kan ersättas med pengar”, ansåg förbundet att detta ”genom ett visst belopp ska markeras i ersättningens storlek”. Därför föreslogs att den istället skulle uppgå till 200 000 kronor.⁵⁸³ Handikappförbundens Samarbetsorgan menade att summan var ”låg med tanke på kränkningen som de tvångssteriliserade fått utstå”.⁵⁸⁴ De övriga remissinstanserna godtog ersättningsbeloppet. Lagrådet menade att det var ovanligt med ett fastställt belopp vid ersättning av ideell skada, men att flera skäl talade för att göra så: ”skadan är densamma, konsekvenserna ligger långt tillbaka i tiden och är svåra att utreda och ett lidande av denna art kan egentligen inte värderas annat än schablonmässigt”.⁵⁸⁵

Sammantaget accepterades principen om en enhetlig ersättning av remissinstanserna. Organisationer som företrädde personer som blivit steriliserade önskade visserligen en högre nivå, men ifrågasatte inte i grunden hur ersättningen beräknats. Regeringen gick på utredningens linje.⁵⁸⁶ I Socialutskottet väcktes inga invändningar.⁵⁸⁷ Ersättningsbeloppet debatterades inte heller i riksdagen. Eftersom politisk konsensus förelåg proble-

---

⁵⁸³ Remissyttrande från Riksförbundet FUB (För Utvecklingsstörda Barn, Ungdomar och Vuxna), 19 februari 1999, 2. Regeringskansliets arkiv, Socialdepartementet (S1999/412/HS).

⁵⁸⁴ Remissyttrande från Handikappförbundens Samarbetsorgan, 17 februari 1999, 1. Regeringskansliets arkiv, Socialdepartementet (S1999/412/HS).

⁵⁸⁵ Lagrådets yttrande, 11 mars 1999. Citerat från Prop. 1998/99:71. Ideell skada definieras i *Nationalencyklopedin* som ”sammanfattande beteckning på skada av sådant slag som inte går att ekonomiskt värdera”. Gränsdragning mellan ideella och ekonomiska skador kan dock vara svårt, se Jan Hellner och Marcus Radetzki, *Skadeståndsrätt*, 9., [rev.] uppl. (Stockholm: Norstedts Juridik, 2014), 342–343.

⁵⁸⁶ Prop. 1998/99:71.

⁵⁸⁷ Socialutskottets betänkande 1998/99:SoU13 Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall.

matiserades inte de antaganden och jämförelser som låg till grund för ersättningen.

En domstolsliknande prövning

Det faktum att ersättningen reglerades i en särskild lag innebar ett förrättsligande av gottgörelsen. Högre krav ställdes på formerna för prövning än när beslut fattas om ersättning ex gratia i enskilda fall. Steriliseringsutredningen menade att ersättningen skulle anses som en civil rättighet, och att Europakonventionens artikel 6.1 om tillgång till ”rättvis och offentlig förhandling inom skälig tid och inför en oavhängig och opartisk domstol” därför var aktuell.⁵⁸⁸ I betänkandet förordades att en särskild nämnd skulle fatta beslut om ersättning. Ordförande och vice ordförande skulle vara eller ha varit domare.⁵⁸⁹ Nämnden skulle också ha medicinsk och socialpsykiatrisk expertis. Handläggningen skulle skötas av Personskadereglering AB (PSR). Ansökan skulle ske skriftligt, men lagförslaget gav också utrymme för muntlig förhandling. Sökande skulle få hjälp med eftersökningar i arkiv, så att förhållandena vid steriliseringen så långt möjligt skulle framgå.⁵⁹⁰ Man försökte alltså möta kraven på att rätten till ersättning skulle prövas i domstol, men samtidigt anpassa prövningen till ersättningens karaktär av upprättelse t ex genom hjälp att förbereda ansökningarna.

Att ersättningen var avsedd som en upprättelse återspeglas också i betänkandets resonemang kring beviskrav. Trots att man sökt underlätta bedömningen genom typsituationer nämns att gränfall kunde uppkomma, särskilt när det gällde den sista kategorin om myndigheters påverkan. Därför föreslogs ett lågt beviskrav, att det kunde *antas* att påverkan skett. Man betonade också vikten av att lyssna till den sökandes egen berättelse.⁵⁹¹

Den steriliserades upplevelser måste [...] ges ett betydande tolkningsföreträde. Den myndighet som skall handlägga ersättningsfrågan bör således i tveksamma fall där underlagsmaterialet är sparsamt och/eller svårtolkat hellre ge ersättning än avslå en begäran.⁵⁹²

---

⁵⁸⁸ SOU 1999:2, 156.

⁵⁸⁹ SOU 1999:2, 157.

⁵⁹⁰ SOU 1999:2, 163.

⁵⁹¹ SOU 1999:2, 136–138.

⁵⁹² SOU 1999:2, 19.

Denna inställning tycks ha väckt debatt inom kommittén. Som bilaga till betänkandet finns två särskilda yttranden. Bertil Bengtsson (sakkunnig jurist) vände sig mot att ersättning kunde komma att utgå ”även vid steriliseringar som varit medicinskt motiverade och ibland också nödvändiga t.o.m. med dagens synsätt”. Han menade också att beviskraven var för lågt ställda. Mattias Tydén (historiker, anlitad som expert) ansåg tvärtom att alltför höga krav ställdes på de sökande. Även om de flesta kunde antas få ersättningen enligt något av typfallen varnade han för att det skulle finnas gränfall som var svårbedömda. Den lösning som föreslagits var att göra generösa bedömningar, men han tyckte att det grundläggande problemet kvarstod: ”Det finns en glidande skala från tvång till frivillighet, och i gränslandet kan endast den enskildes subjektiva upplevelse av tvång avgöra frågan.”⁵⁹³

Gottgörelsens syfte – att ge personlig upprättelse – präglade också diskussionerna om hur ansökan skulle ske och behandlas. Utredningen betonade att förfarandet inte fick innebära en ytterligare kränkning. Exempelvis rekommenderades att ansökan endast kunde göras på eget initiativ, och om den gjordes via ombud skulle det klart framgå att personen ifråga själv ville det. Informationsinsatser skulle vara generellt formulerade för att inte peka ut någon viss grupp.⁵⁹⁴ Vid flera tillfällen betonades att lagförslaget borde behandlas snabbt och att nämndens arbete måste skötas effektivt, eftersom majoriteten av de sökande var äldre.⁵⁹⁵ Detta ser jag som ytterligare uttryck för att man vid genomförandet av denna statliga gottgörelse strävade efter att tillgodose de drabbades behov. En sådan inriktning visade sig dock inte helt lättförenlig med gottgörelsens förrättsligande.

Flera undantag gjordes för att den rättsliga prövningen inte skulle motverka ersättningens syfte. Som grundprincip är domstolars beslut offentliga, men med hänvisning till att det här handlade om ärenden av ”känslig personlig karaktär”, och att de drabbade uttryckt farhågor om att en ansökan kunde innebära att deras identitet röjdes, föreslogs istället ”största möjliga sekretess”. Förutom själva ersättningslagen lämnade Steriliseringsutredningen förslag om flera ändringar i sekretesslagen. Såväl nämndens beslut som underlaget för detta skulle sekretessbeläggas, dessutom

---

⁵⁹³ SOU 1999:2, 181–183.

⁵⁹⁴ SOU 1999:2, 160–161

⁵⁹⁵ SOU 1999:2, 152, 155–156 och 167.

skulle personalens meddelarfrihet inskränkas.⁵⁹⁶ Dessa undantag var alltså främst till för att skydda de sökande. Ett annat undantag var att besluten om ersättning, till skillnad från vanliga domstolars beslut, inte skulle gå att överklaga. Istället hänvisades till att man kunde lämna in en ny ansökan om fler uppgifter tillkom. Detta motiverades också med att ersättningen ”utgörs av ett frivilligt åtagande från statens sida”.⁵⁹⁷ Detta resonemang visar på att den ekonomiska gottgörelsen, trots att rätten till ersättning reglerats i en särskild lag och prövades av juridiska experter, fortfarande hade vissa drag av *ex gratia*-ersättning.

Vid remissbehandlingen instämde Riksförbundet FUB i att de sökandes integritet skulle respekteras, men framhöll samtidigt att frågan var mer komplicerad för personer som inte kunde föra sin egen talan. Därför efterfrågades ”rättssäkra former för att enskilda personer med utvecklingsstörning genom ombudsförfarande, gode män/förvaltare, närstående skall kunna biträdas i att göra sin röst hörd.”⁵⁹⁸ Behovet av en stark sekretess ifrågasattes inte, men Justitiekanslern påpekade att känsliga uppgifter även skulle behandlas av handläggare vid ett privat bolag och att frågan om tystnadsplikt därmed komplicerades ytterligare.⁵⁹⁹ Lagrådet diskuterade inte frågorna om sekretess, utan resonerade framförallt om huruvida nämnden skulle ”godtas som en domstol i Europakonventionens mening”. De ansåg detta som ”ett rimligt antagande”, men menade att det inte var helt självklart.⁶⁰⁰ Förslaget om att gottgörelsen skulle implementeras genom en domstolsliknande nämnd, vars verksamhet omgärdades av vissa undantag, väckte alltså inga generella invändningar. Efter att en ny särskild utredare förberett frågan inrättades Steriliseringsersättningsnämnden.⁶⁰¹

---

⁵⁹⁶ SOU 1999:2, 158–159.

⁵⁹⁷ SOU 1999:2, 158.

⁵⁹⁸ Remissyttrande från Riksförbundet FUB (För Utvecklingsstörda Barn, Ungdomar och Vuxna), 19 februari 1999, 3. Regeringskansliets arkiv, Socialdepartementet (S1999/412/HS).

⁵⁹⁹ Remissyttrande från Justitiekanslern, 12 februari 1999, 1. Regeringskansliets arkiv, Socialdepartementet (S1999/412/HS), 1.

⁶⁰⁰ Regeringens proposition 1998/99:71 Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall, 18 mars 1999, 49.

⁶⁰¹ Regeringens skrivelse 2000/01:73, Redogörelse för steriliseringsfrågan i Sverige åren 1935–1975 och regeringens åtgärder, 15 mars 2001, 6.

Vanvård

Ersättning för allvarlig vanvård i den sociala barnvården

Det finns ingen exakt siffra på hur många barn och unga som varit omhändertagna under 1900-talet. Eftersom Vanvårdsutredningen inte genomförde kvantitativa undersökningar, började Upprättelseutredningen sitt uppdrag med endast grova uppskattningar av hur många som blivit utsatta för olika former av övergrepp medan de var placerade. I rapporten *Barnen som samhället svek* påpekades att ersättningen innebar ”svåra gränsdragningsfrågor”. Vid kontakter med personer som själva var berörda, såväl organiserade som utan koppling till föreningarna, hade utredningen fått förslaget att alla som varit omhändertagna som barn skulle få ersättning. Mot detta anfördes att ersättningen i så fall inte skulle utgöra ”en upprättelse för dem som utsatts för en verklig kränkning från myndigheternas sida”.⁶⁰² Vem som var en värdig mottagare av ersättningen identifierades i flera steg. Det första handlade om att definiera skadan, och då gjordes två avgränsningar som här ska diskuteras närmare.

Allvarlig art

Upprättelseutredningen deklarerade att den ställde sig bakom Vanvårdsutredningens definitioner utifrån Barnkonventionen. Samtidigt utgick arbetet från att alla som lämnat vittnesmål till Vanvårdsutredningen inte skulle komma ifråga för ersättning. Man betonade att det nu inte handlade om att definiera vanvård, utan om att ”formulera *kriterierna för en rätt till ekonomisk ersättning*”.⁶⁰³ Här märks skillnaden mellan uppgiften att dokumentera en historisk orättvisa som drabbat en grupp, och att betala ut ersättning till individer. Upprättelseutredningen menade att fysiska övergrepp, psykiska övergrepp och sexuella övergrepp kunde utgöra grund för ersättning, men man diskuterade även vissa typer av försummelse, såsom isolering och dålig mat. Genomgående betonades barnperspektivet: utredningen menade att det ”i princip saknar betydelse om gärningen kan klassificeras som en brottslig handling”, istället var det ”övergreppet mot det enskilda barnet” som skulle bedömas.⁶⁰⁴ Generellt sett märks här en strävan efter att definiera skadan utifrån konsekvenserna för den drabbade.

---

⁶⁰² SOU 2011:9, 111–112.

⁶⁰³ SOU 2011:9, 140. Kursiv i original.

⁶⁰⁴ SOU 2011:9, 140–141.

Trots denna relativt breda förståelse av skadan, menade utredningen att ersättning endast skulle betalas till personer som varit utsatta för vanvård eller försummelse av ”allvarlig art”. Detta motiverades delvis med hänsyn till synpunkterna om likabehandling som kommit fram vid beredningen av lagen om ersättning till steriliserade, dels med att ersättningen annars ”förlorar karaktären av upprättelse för den målgrupp som främst avses”.⁶⁰⁵ I detta sammanhang anfördes alltså behovet av upprättelse som ett argument för avgränsningar i relation till grupper med liknande anspråk.

I Upprättelseutredningens betänkande lämnades inte särskilt mycket ledning för att bedöma vad som skulle betraktas som vanvård av allvarlig art, vilket beskrevs som ett medvetet val: ”En kränkning är normalt sett inte en isolerad händelse som kan bedömas för sig. Verkligheten låter sig inte definieras på det sättet.”⁶⁰⁶ Endast några få exempel gavs, vilka snarare handlade om vad som *inte* skulle räknas som vanvård av allvarlig art (t ex ringa misshandel utan bestående men).⁶⁰⁷ Istället föreslogs att bedömningen skulle göras från fall till fall. Vid bedömningen skulle särskild hänsyn tas till om behandlingen utgjort en ”påtaglig risk för att den unges hälsa eller utveckling allvarligt skadas”.⁶⁰⁸ I samband med detta betonades att man skulle ta hänsyn till ”barnperspektivet och risken för allvarlig skada hos barnet [...] inte vilka handlingar som vid tillfället var tillåtna”.⁶⁰⁹ Däremot fördes ett kortare resonemang om att man skulle väga in ”samtliga omständigheter vid tidpunkten för händelsen”, vilket förutsatte en medvetenhet om förändringar exempelvis vad gäller synen på barnarbete, ekonomisk tillväxt och tillgång till sjukvård.⁶¹⁰ Vad som presenterades var alltså snarare principer för bedömningen, än tydliga definitioner av den skada som skulle ersättas.

Förslaget om att ersättning skulle ges för vanvård av ”allvarlig art” väckte många invändningar hos remissinstanserna. På ett mer principiellt plan ifrågasattes argumentet om att en alltför generös gottgörelse riskerade urholka dess symbolvärde. Socialförvaltningen i Botkyrka kommun skrev: ”Vi anser inte att ersättningens betydelse som upprättelse förmins-

---

⁶⁰⁵ SOU 2011:9, 143.

⁶⁰⁶ SOU 2011:9, 143.

⁶⁰⁷ SOU 2011:9, 144.

⁶⁰⁸ SOU 2011:9, 143.

⁶⁰⁹ SOU 2011:9, 145.

⁶¹⁰ SOU 2011:9, 138.

kas för att en relativt stor grupp kan få del av den.”⁶¹¹ De allra flesta kommentarerna handlade dock om förslagets genomförbarhet. Göta hovrätt menade att ”de angivna kriterierna är mycket allmänt hållna och oundvikligen kommer att ge upphov till stora tillämpningssvårigheter”, men medgav samtidigt att ”det synes svårt att formulera mer precisa kriterier”.⁶¹² Juridiska fakulteten vid Stockholms universitet såg ”en risk för otydlighet i begreppsbildningen”, och efterfrågade större tydlighet så att potentiella sökanden kunde bilda sig en rimlig uppfattning om sina chanser att få ersättning.⁶¹³ Uppsala tingsrätt efterfrågade också tydlighet, men med hänvisning till att ersättningen var ett undantag och att detta borde betonas. Frågan diskuterades alltså främst ur juridisk synvinkel, men svårigheter vid bedömningen förutsågs också av andra remissinstanser.

Utifrån dessa synpunkter fördes i regeringens Lagrådsremiss en mer omfattande diskussion om begreppet ”allvarlig art”. Till skillnad från i Vanvårdsutredningens delbetänkande betonades här att omfattande *förändringar* skett vad gäller barns rättigheter.⁶¹⁴ Upprättelseutredningens formulering om att man vid bedömningen skulle ta hänsyn till samtliga omständigheter vid tidpunkten förstärktes: ”bedömningen ska göras utifrån dåtida förhållanden, inte dagens värderingar”. Detta underbyggdes med resonemang om likabehandling – ett sådant förhållningssätt ansågs vara ”det enda rimliga i förhållande till de barn som inte var omhändertagna för samhällsvård”.⁶¹⁵ Det bör i detta sammanhang påpekas att ersättningslagen i sig var ett undantag, en särskild möjlighet till gottgörelse för en viss grupp på grund av en omvärdering av tidigare lagstiftning och praxis. Som helhet var lagförslaget alltså ett avsteg från principen om likabehandling, vilket gör att resonemangen om rimlighet i förhållande till personer som inte var omhändertagna framstår som något motsägelsefulla. I Lagrådsremissen nämns framför allt omständigheter som *inte* borde berättiga till

---

⁶¹¹ Remissyttrande från Socialförvaltningen i Botkyrka kommun, 4 april 2011, 1. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶¹² Socialdepartementet, S2011/1550/FST. Remissyttrande från Göta Hovrätt, 13 maj 2011, 3. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶¹³ Remissyttrande från Juridiska fakulteten, Stockholms universitet, 3. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶¹⁴ Regeringens Lagrådsremiss, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården, 10 maj 2012, 18.

⁶¹⁵ *Ibid.*, 19.

ersättning, exempelvis uttryck för en sträng uppfostran såsom att ”få lägga sig utan kvällsmat eller duscha i kallt vatten för att man har varit för livlig” eftersom sådana bestraffningar ”får i många fall anses överensstämma med värderingarna i samhället vid tiden”.⁶¹⁶ Jag tolkar denna hållning som en betydande förskjutning i relation till det barnperspektiv som både Vanvårdsutredningen och Upprättelseutredningen förespråkade. I regeringens Lagrådsremiss ges en betydligt snävare definition av vilka övergrepp och försummelse som skulle anses vara av allvarlig art:

Därmed avses grova kränkningar och upprepade övergrepp eller försummelse ägnade att allvarligt skada barnets självkänsla där kränkningarna närmast kan ses som en pågående process och ingående i ett mönster som gör att barnet bryts ned.⁶¹⁷

Som vanvård av allvarlig art skulle under alla omständigheter räknas ”utlatat sadistiska eller tortyrliknande förhållanden”, ”allvarliga sexuella övergrepp” och ”mycket grova fysiska övergrepp av annat slag”. I Lagrådsremissen diskuterades också andra typer av övergrepp och försummelse som, om ”de upprepats och pågått under längre tid” kunde klassificeras som allvarlig art. Vid bedömningen av detta skulle nämnden inte, som tidigare föreslagits, ta särskild hänsyn till om behandlingen utsatt barnet för risker. Detta motiverades med att prövningen ”så långt det är möjligt ska inriktas på objektiva omständigheter, dvs. vilka övergrepp eller försummelse det rört sig om”.⁶¹⁸ Även på denna punkt skedde alltså en förändring i relation till Upprättelseutredningens position. På ett mer övergripande plan framträder här skillnaden mellan att dokumentera negativa erfarenheter, utifrån en inriktning på den narrativa sanningen, och att ställa upp kriterier för en rättslig prövning av rätten till ersättning.

Den förändrade synen på vad som skulle ses som allvarlig art skapade nya gränsdragningsproblem. Skrivningarna om att större hänsyn skulle tas till den rådande tidsandan följdes av ett förtydligande om att bedömningen inte endast skulle utgå från vad som varit olagligt eller straffbart när handlingen utfördes. Som exempel på detta nämndes att barnpornografi tidigare inte varit brottsligt, och att det funnits olika bestämmelser vad gäller åga för barn som bor med sina föräldrar respektive är i samhälls-

---

⁶¹⁶ Regeringens Lagrådsremiss, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelse i samhällsvården, 10 maj 2012, 20f.

⁶¹⁷ *Ibid.*, 22.

⁶¹⁸ *Ibid.*, 22–24.

vård. ”Bedömningen ska i stället utgå från gärningen som sådan och hur allvarlig den varit samt från värderingarna från samhället i stort och hur barn normalt bemöttes och behandlades vid tiden.”⁶¹⁹ Här aktualiseras frågan om vad som var en normal barndom under en viss period, och hur man kan avgöra vilka värderingar som kan anses allmänna. I Lagrådsremissen angavs som exempel att om barn hindrats från att tala sitt modersmål och hålla kontakt med sin ursprungliga familj, så kunde det ha skett enligt en uppfattning om att detta var barnets bästa – men att sådana bedömningar berodde på vid vilken tidpunkt barnet varit omhändertaget.⁶²⁰ Eftersom såväl Vanvårdsutredningen som Upprättelseutredningen främst utgått från ett samtida barnrättsperspektiv, fanns dock inget omfattande underlag för att göra bedömningar om vad som utgjorde vanvård av allvarlig art enligt dåtida värderingar.

Under den vidare behandlingen föreslog Lagrådet endast förtydliganden genom något förändrade formuleringar. Inga betydande förändringar gjordes i regeringens proposition eller Socialutskottets betänkande. Däremot lyftes frågan om gränsdragning på nytt under riksdagsdebatten: ”Man försätter den nämndmyndighet som ska avgöra vem som ska få ersättning i en mycket svår sats då bara den värsta typen av misshandel och vanvård är ersättningsberättigad.”⁶²¹ Skrivningarna om att ersättning endast skulle beviljas vid vanvård av ”allvarlig art” kvarstod dock.

I samband med vården

Enligt Upprättelseutredningen fanns starkast skäl att ge ersättning till personer som blivit omhändertagna med tvång, men man förordade också ersättning när omhändertagandet skett med föräldrarnas samtycke. Däremot skulle personer som placerats utan myndigheternas medverkan inte omfattas av ersättningen. Den avgränsning som föreslogs i betänkandet var att barnet skulle ha varit placerat enligt någon av följande lagar: lagen (1902:67) angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn, lagen (1918:422) om fattigvården, lagen (1924:361) om

---

⁶¹⁹ Regeringens Lagrådsremiss, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården, 10 maj 2012, 19–20.

⁶²⁰ Regeringens Lagrådsremiss, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården, 10 maj 2012, 20.

⁶²¹ Riksdagens protokoll 2012/13:20, 7 november 2012, § 6, anförande nr 6. av Margareta Larsson (SD).

samhällets barnavård och ungdomsskydd eller lagen (1960:97) om samhällets vård av barn och ungdom.⁶²² Att den sökande skulle ha varit placerad enligt de lagar som reglerade samhällsvården av barn kan framstå som självklart, men Vanvårdsutredningen föreslog i sin slutrapport att ersättningen skulle gälla även så kallade privatplacerade barn, eftersom de sociala myndigheterna i många fall haft ett tillsynsansvar även för dessa.⁶²³ Uppfattningar om på vilket sätt missgärningarna varit sanktionerade är alltså avgörande för gränsdragningar kring ersättningen.

Under remissbehandlingen kommenterades denna avgränsning främst av representanter för tidigare placerade. Föreningen Maskrosbarnen påpekade att det funnits sammanhang då barn placerats ”utan att nödvändiga formaliteter iakttagits”, och att ersättning då ändå borde utgå.⁶²⁴ Stulen Barndom riktade istället en mer generell kritik mot bristande rättssäkerhet vid omhändertagande av barn, historiskt såväl som i dagens samhälle.⁶²⁵ Skarpast var kritiken från Riksförbundet Finska Krigsbarn, som krävde ”att alla finska krigsbarn som utsatts för vanvård eller grova övergrepp omfattas av möjligheten till upprättelse och kompensation”.⁶²⁶ Upprättselutredningen hade framhållit att barnen flyttats ”av olika privata hjälporganisationer”.⁶²⁷ I Vanvårdsutredningens slutrapport, som alltså kom efter att lagförslaget hade avgivits, betonades istället att ”den svenska staten var på ett mycket aktivt sätt engagerad i placeringen”.⁶²⁸ Riksförbundet redogjorde i sitt remissvar för att mottagandet under vinterkriget 1939–40 påbörjats av den privata organisationen Centrala Finlandshjälpen, men att aktionen snabbt fick bidrag av den svenska regeringen och sedan organiserades som en statlig kommitté. Vad gäller mottagandet mellan 1941 och 1947 betonades olika myndigheters inblandning vid inrättandet av särskilda barnhem för finska krigsbarn, såsom länsstyrelser

---

⁶²² SOU 2011:9, 149–151.

⁶²³ SOU 2011:61, 79.

⁶²⁴ Remissyttrande från Föreningen Maskrosbarnen, 13 maj 2011, 2. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶²⁵ Remissyttrande från Riksföreningen Stulen Barndom, 9 maj 2011. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶²⁶ Remissyttrande från Riksförbundet Finska Krigsbarn, 27 april 2011, 1. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶²⁷ SOU 2011:61, 151.

⁶²⁸ SOU 2011:61, 80–81, citat s. 81.

och kommunernas barnavårdsnämnder. Sammanfattningsvis förespråkade Riksförbundet Finska Krigsbarn en bredare definition: att ersättning skulle utgå till personer som under barndomen varit i samhällsvård.⁶²⁹

Kraven på en utvidgning avvisades av regeringen. I Lagrådsremissen konstaterades att de sociala myndigheterna haft ett visst ansvar för privat-placerade, men ansvaret ansågs ha varit ”väsentligt större” vid ett formellt omhändertagande enligt de ovan nämnda lagarna:

När vårdnadshavarna själva lämnat sitt barn i någon annans vård har inte samhället kringskurit föräldraansvaret eller tagit på sig ett så långtgående ansvar för att skydda barnet och förbättra dess förhållanden som vid ett omhändertagande.⁶³⁰

Lagrådet anlade ett annat perspektiv på frågan om vid vilken typ av vård ersättning skulle utgå. Dess ledamöter framhöll att ”övergrepp och försummelse av allvarlig art” inte endast drabbat omhändertagna i den sociala barnvården, utan även kunde ha förekommit ”i samband med en lång rad andra samhällsingripanden än de som lagen tar sikte på”.⁶³¹ Detta framfördes dock inte som stöd för en utvidgning av definitionen, utan som ett led i deras argumentation för att denna ersättning behandlade förhållanden som i jämförelse med ofrivillig sterilisering var svårare att avgränsa och därmed i mindre grad kunde motivera en särskild ersättning.

Vid sin behandling av regeringens proposition avstyrkte Socialutskottet två motioner om ersättning även till finska krigsbarn.⁶³² Frågan uppmärksammades på nytt av Pyry Niemi, en socialdemokratisk riksdagsledamot, vars båda föräldrar kommit till Sverige som krigsbarn. Föräldrarna hade blivit väl mottagna, men han framhöll att andra råkat mycket illa ut trots goda intentioner: ”Det fanns en förhoppning om att man kanske skulle få

---

⁶²⁹ Remissyttrande från Riksförbundet Finska Krigsbarn, 27 april 2011. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶³⁰ Regeringens Lagrådsremiss, ”Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelse i samhällsvården”, 10 maj 2012, 14.

⁶³¹ Lagrådets yttrande ”Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelse i samhällsvården”, 23 maj 2012, 5–6.

⁶³² Socialutskottets betänkande 2012/13:SoU3 Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelse i samhällsvården, 24 oktober 2012, 12. Se motion 2011/12:K283 ”Finska krigsbarn” av Nina Lundström (FP), 30 september 2011 och motion 2012/13:So504 ”Finska krigsbarns rätt till upprättelse” av Peter Hultqvist (S), Pyry Niemi (S), Sven-Erik Bucht (S), 1 oktober 2012.

trygghet, men så kanske man blev kränkt, slagen eller mobbad under en lång tid. Detta har satt djupa spår i de krigsbarn som finns i livet i dag.” Niemi utmanade inte ersättningslagens formulering, men efterfrågade däremot en fortsatt process för att även finska krigsbarn skulle få upprättelse.⁶³³ Den ersättningslag som trädde i kraft gällde dock endast personer varit omhändertagna enligt de tidigare uppräknade barnavårdslagarna.

Symbolisk ersättning i upprättande syfte

Som tidigare nämnts ansågs ersättningen främst ha en symbolisk funktion. Upprättelseutredningen menade att den skulle utgöra ”ett erkännande av samhällets svek mot den drabbade” och vara ”ett bevis på att man uppmärksammat den enskildes lidande och att man tror på hans eller hennes berättelse”.⁶³⁴ Därmed avvisades andra tänkbara alternativ, såsom att betrakta detta som en renodlad kränkningersättning, en ersättning grundad på de drabbades behov av vård och rehabilitering, eller att beräkna ersättning utifrån vilka skador vanvården gett upphov till.⁶³⁵ I rapporten betonades att ersättningen inte var att betrakta som ett skadestånd, och att den därför var ”oberoende av vanvårdens art eller varaktighet”. Vissa jämförelser gjordes dock med ersättning för ideella skador i skadeståndsrätten, särskilt kränkningersättningar.⁶³⁶ Utredningen menade att ersättningen omöjligt kunde ”utradera den kränkning av den personliga integriteten som många vanvårdade upplever”, men att den kunde vara ”det konkreta synliga beviset på en personlig upprättelse i vidare mening”.⁶³⁷

Upprättelseutredningen deklarerade att ”det inte går att mäta den enskildes kränkning eller lidande i pengar”.⁶³⁸ Samtidigt behövde utredningen presentera en summa, och förslaget blev en enhetlig ersättning om 250 000 kronor. Denna nivå räknades fram bland annat genom jämförelse med Brottsoffermyndighetens praxis vid kränkningersättning. Vanligast var enligt utredningen ersättningar mellan 5 000 och 15 000 kronor, medan ersättning för grova våldsbrott kunde uppgå till ca 100 000 och i vissa

---

⁶³³ Riksdagens protokoll 2012/13:20, 7 november 2012, § 6, anförande nr 18 av Pyy Niemi (S).

⁶³⁴ SOU 2011:9, 134.

⁶³⁵ SOU 2011:9, 132–133.

⁶³⁶ SOU 2011:9, 105.

⁶³⁷ SOU 2011:9, 117.

⁶³⁸ SOU 2011:9, 134.

fall högre. Framför allt redovisades ersättningar vid våld i nära relationer riktat mot barn, och här citerades fallbeskrivningar som resulterat i ersättning om 25 000 till 100 000 kronor.⁶³⁹ Det angavs att omhändertagna barn befunnit sig i en ”särskilt utsatt situation” vilket enligt utredningen motiverade ”ett högt belopp”.⁶⁴⁰ Ersättningen skulle alltså inte ses som ett skadestånd, men det kan konstateras att skadan prissattes med utgångspunkt i ersättningsnivåer vid jämförbara våldsbrott. För att anses tillräckligt högt för att fungera som en symbolisk upprättelse måste beloppet sättas i relation till något.

Företrädare för vanvårdade hade enligt utredningen gjort jämförelser med tidigare ersättningar för felaktigt frihetsberövande, handlagda av Justitiekanslern. Därför redovisades principer och belopp i sådana fall – men dessa ansågs irrelevanta eftersom det inte var själva omhändertagandet av barnen som skulle ligga till grund för ersättningen.⁶⁴¹ Man redovisade också att anspråk framförts på att ersättningen borde motsvara vad som betalats ut i andra länder. Här nämndes särskilt beloppen för ersättning i Norge, där taket i de kommunala ersättningsordningarna varierade mellan 100 000 och 750 000 norska kronor medan man genom statligt ”rettferdsvederlag” kunde få upp till 300 000 kronor. En redovisning gjordes också av ersättningarna på Irland, som hade fem nivåer och där beloppen varierade mellan 50 000 och 300 000 euro. Med hänvisning till att ”det enbart är de förhållandevis svåra fallen av vanvård som kommer att ersättas” argumenterades för ett relativt högt belopp.⁶⁴² Samtidigt påpekades att utredningen hade i uppdrag att följa svensk praxis.

Tidigare särskilda statliga ersättningar i Sverige användes också som jämförelse, och då framför allt ersättningen till steriliserade. I båda grupperna förekom enligt utredningen variationer när det gäller vilka konsekvenser steriliseringen respektive vanvården hade haft för den enskilde. Men i båda fallen, argumenterade man, gällde gottgörelsen ”angrepp på individens rättigheter som samhällsmedborgare och människa”. Betoningen lades alltså här på själva integritetskränkningen, inte på fysiska skador eller liknande. Mot bakgrund av dessa jämförelser menade utredningen att en ersättning på ”omkring 250 000 kronor framstår som väl avvägt”.

---

⁶³⁹ SOU 2011:9, 155–7.

⁶⁴⁰ SOU 2011:9, 160.

⁶⁴¹ SOU 2011:9, 158.

⁶⁴² SOU 2011:9, 162.

Några närmare skäl till varför just denna summa skulle betalas ut redovisades inte. I en avslutande kommentar betonades återigen att lidandet ”inte kan mätas i pengar” och att ”[i]nget belopp – hur högt det än är – kan göra det som hänt ogjort”.⁶⁴³ Det fanns alltså en tveksamhet att prissätta vanvården, men en summa räknades ändå fram genom jämförelser.

Bland föreningarna som företräder före detta barnhems- och fosterhemsbarn gick åsikterna isär. Riksföreningen Stulen Barndom tyckte visserligen att beloppet var för lågt, men accepterade förslaget.⁶⁴⁴ Samhällets Styvbarn förespråkade egentligen ersättning i olika nivåer, men godtog liggande förslag med hänvisning till att beslutet inte borde dra ut på tiden ytterligare.⁶⁴⁵ Stulen Barndom Stockholm begärde högre och differentierade ersättningsnivåer, mellan 250 000 kr och 1 000 000 kr beroende på vad man blivit utsatt för.⁶⁴⁶ Styrelsen för Vanvårdad och Bortglömd efterfrågade en ersättning av norsk modell, med högre belopp.⁶⁴⁷ Föreningen Maskrosbarnen gick längst i sin kritik, och menade att ”den föreslagna nivån på ersättningen är alldeles för låg för att uppfattas som ett erkännande av samhällets svek mot de drabbade [...] utan kommer att uppfattas som ett ytterligare förringande av vad de vanvårdade drabbats av”. Om förslaget inte ändrades skulle föreningen istället uppmana sina medlemmar att driva saken i domstol.⁶⁴⁸ Såväl beloppets nivå som att ersättningen skulle vara enhetlig ifrågasattes alltså.

Några av föreningarna gav också förslag på andra grunder för bedömning av ersättningens nivå än vad Upprättelseutredningen utgått från. Vuxna Adopterade menade att ersättningen borde vara högre ”eftersom vanvården oftast orsakat ett livslångt lidande som dessutom i vissa fall gått i arv till nästa generation”. Man efterfrågade också en särskild

---

⁶⁴³ SOU 2011:9, 161–162.

⁶⁴⁴ Remissyttrande från Riksföreningen Stulen Barndom, 9 maj 2011. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁴⁵ Remissyttrande från Samhällets Styvbarn, 11 maj 2011. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁴⁶ Remissyttrande från Stulen Barndom Stockholm, 5 maj 2011. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁴⁷ Remissyttrande från Vanvårdad och Bortglömd, 6 maj 2011. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁴⁸ Remissyttrande från Föreningen Maskrosbarnen, 13 maj 2011. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

ersättning för terapikostnader.⁶⁴⁹ Stulen barndom Stockholm föreslog att vid bedömningen av ersättningens nivå: ”bör såväl den tid som kränkningen pågått som arten av den kränkande handlingen beaktas”. Föreningen menade också att ersättningen borde tillfalla ”även de barn som tvingats till barnarbete under hotliknande förhållanden och inte vågat säga ifrån”.⁶⁵⁰ Därigenom föreslogs alltså helt andra sätt att beräkna ersättningen än vad Upprättelseutredningen utgått från.

Den juridiska expertisen ifrågasatte inte på samma sätt grunderna för beräkningen, men framhöll däremot att ersättningsbeloppet avvek från praxis. Justitiekanslern godtog summan, men påpekade att den var ovanligt hög i relation till svensk skadeståndsrätt och föreslog att detta borde framhållas i den fortsatta processen.⁶⁵¹ Göta hovrätt ansåg att ersättningsbeloppet var för högt i förhållande till praxis vid kränkningersättningar i brottmål. ”Hovrätten ifrågasätter inte att det förekommer fall, där det på grund av övergreppens eller försummelseernas omfattning och art kan vara väl motiverat med en ersättning om 250 000 kr. Det går emellertid inte att motivera ett generellt ersättningsbelopp om 250 000 kr med hänvisning till svensk praxis.”⁶⁵² Juridiska fakultetsnämnden vid Uppsala universitet menade tvärtom att beloppet var ”väl avvägt”.⁶⁵³

Gottgörelsens monetarisering, samt att beloppet skulle vara enhetligt, kritiserades i ett spontant remissvar. En diakon i Svenska kyrkan, som skrev utifrån sin erfarenhet av att stötta personer som blivit vanvårdade, frågade sig varför summan skulle vara samma för alla. ”Jag finner det fullständigt självklart att utifrån ett kristet etiskt perspektiv är det alltid *den enskilda människans behov som måste stå i fokus*. De personer som klarat sig bra, trots allt, är knappast i behov av rehabilitering.” Diakonen efterfrågade istället ”verklig gottgörelse” till dem som behövde det, t ex

---

⁶⁴⁹ Remissyttrande från Vuxna Adopterade, 3 maj, 2. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁵⁰ Remissyttrande från Stulen Barndom Stockholm, 5 maj 2011, 2. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁵¹ Remissyttrande från Justitiekanslern, 10 maj 2011. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁵² Remissyttrande från Göta Hovrätt, 13 maj 2011, 6. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁵³ Remissyttrande från Juridiska fakulteten, Uppsala universitet, 16 maj, 1. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

genom hjälp med ”ordnad bostad, tandvård, psykoterapier, omvårdnad med mera”.⁶⁵⁴

På ytterligare en punkt riktades principiella invändningar mot gottgörelsens utformning. Enligt lagförslaget skulle ersättningen endast kunna sökas av den drabbade själv, och bara gå i arv om beslutet redan var fattat innan den berörda personen avled. Detta motiverades med ”[e]rsättningens karaktär av personlig upprättelse”.⁶⁵⁵ Föreningen Samhällets styvbarn menade att processen redan pågått under flera år, och att en del medlemmar skulle gå bort innan deras ansökan kunde behandlas: ”Många oroar sig för sina efterlevande, som också de har lidit av den anhöriges vanvård i barndomen.”⁶⁵⁶ Stulen barndom Stockholm kommenterade att: ”Det berör hela familjen om någon i familjen blivit utsatt för övergrepp och försummelse av allvarlig art. Det är därför viktigt att de efterlevande kan driva ansökningsprocessen vidare.”⁶⁵⁷ Föreningen Maskrosbarnen invände också mot att rätten till ersättning inte kunde ärvas, och hänvisade till vad som gäller vid ideellt skadestånd. De avslutade: ”Tillräckligt många vanvårdade har redan dött utan någon upprättelse.”⁶⁵⁸ Här ifrågasattes alltså tanken på att upprättelsen bara gällde den utsatta personen.

Förrättsligandets motsägelser

Upprättelseutredningen föreslog att en ny myndighet skulle sköta handläggningen av ansökningar om ersättning. Formerna för denna utredes inte närmare, utan förberedelserna skulle ske genom en ny kommitté.⁶⁵⁹ Däremot diskuterades hur prövningen av rätt till ersättning enligt den nya

---

⁶⁵⁴ Remissyttrande från Kenneth Birath, Svenska kyrkan, Norrstrands församling, Karlstad, 29 april 2011, 2. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁵⁵ SOU 2011:61, 152.

⁶⁵⁶ Remissyttrande från Samhällets Styvbarn, 11 maj 2011, 3–4. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁵⁷ Remissyttrande från Stulen Barndom Stockholm, 5 maj 2011, 2. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁵⁸ Remissyttrande från Föreningen Maskrosbarnen, 13 maj 2011, 3. Socialdepartementets centralarkiv (S2011/1550/FST).

⁶⁵⁹ SOU 2011:9, 170–171. Den 29 mars 2012 tillsattes ”Utredningen om inrättande av nämndmyndighet med uppgift att pröva ansökningar och fatta beslut om utbetalning av ersättning till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i vissa fall” (S 2012:03), under ledning av Håkan Ceder.

lagen skulle gå till. Man förordade en statlig nämnd, vars utformning i stor utsträckning överensstämde med Steriliseringsersättningsnämndens. Det föreslogs att ordförande och vice ordförande skulle vara eller ha varit domare. Förutom dessa skulle nämnden bestå av ledamöter med olika funktioner. En ”folkvald ledamot” skulle garantera insyn i arbetet. Övriga ledamöter skulle ha erfarenhet från den sociala barnvården samt ”barnmedicinsk eller barnpsykiatrisk kompetens”.⁶⁶⁰ Liksom vid steriliseringsersättningen utformades nämnden med hänsyn till Europakonventionens kriterier för en oberoende domstolsprövning. De motsägelser som en sådan prövning innebär, när syftet är att erbjuda personlig upprättelse, framkommer i remissinstansernas synpunkter på olika aspekter av prövningen: vem som skulle ingå i nämnden, vilka beviskrav som skulle gälla, rätten att överklaga, sekretess och rättssäkerhet.

I remissvaren framträder olika uppfattningar om nämndens utformning. Juridiska experter efterfrågade ökad juridisk kompetens. Kammarrätten i Stockholm föreslog att ”ytterligare en jurist” borde ingå i nämnden.⁶⁶¹ Från organisationer som samlar före detta placerade efterfrågades istället ökad insyn. Föreningen Maskrosbarnen kritiserade att nämnden skulle ”bestå av människor som får sin lön av staten och som har arbetat inom sådana yrkesgrupper som haft ett större eller mindre professionellt ansvar för att vanvården inte stoppats”. För en bättre balans efterfrågades ledamöter ”som nominerats av organisationer som till väsentlig del arbetar med att tillvarata individers rättigheter mot staten”.⁶⁶² Här framgår att åsikterna om nämndens sammansättning hänger samman med hur den huvudsakliga uppgiften uppfattas: att juridiskt tolka och tillämpa ersättningslagen, eller att återupprätta ett brustet förtroende.

I regeringens Lagrådsremiss påpekades att det här handlade om svårare bedömningar än vad gällde ersättning till steriliserade. Därför menade man att nämnden borde ha ”övervikt av lagfarna ledamöter” vid beslut. Samtidigt avstyrktes utredningens förslag om att en folkvald ledamot skulle medverka för att garantera insyn i nämndens arbete.⁶⁶³

---

⁶⁶⁰ SOU 2011:9, 168–169.

⁶⁶¹ Remissyttrande från Kammarrätten i Stockholm, 9 maj 2011, 3. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁶² Socialdepartementet, S2011/1550/FST. Remissyttrande från Föreningen Maskrosbarnen, 13 maj 2011, 5.

⁶⁶³ Regeringens Lagrådsremiss, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelse i samhällsvården, 10 maj 2012, 31.

Ansökan skulle enligt förslaget ske skriftligt, men vid behov kunde muntlig förhandling hållas. Som nämnts tidigare var förutsättningarna för att bedöma om en sökande hade rätt till ersättning annorlunda än vad gäller ofrivillig sterilisering. Upprättelseutredningen noterade, baserat på Vanvårdsutredningens erfarenheter och efterforskningar, att dokumentation kring tiden i samhällsvården ibland saknades och att när den väl förekom så utgick den inte från det placerade barnets perspektiv utan vuxnas och myndighetspersoner perspektiv. Dessutom nämndes tidsavståndet som en försvårande faktor vad gäller att bevisa vad som skett. Man menade dock att det i de flesta fall borde vara möjligt att styrka själva omhändertagandet med skriftligt aktmaterial. Därför föreslogs på den punkten samma beviskrav som i skadeståndsmål, nämligen: ”Här har sökanden att visa att han eller hon varit placerad i samhällets vård.” Vad gäller behandlingen som de sökande utsatts för föreslogs beviskravet bli lägre, nämligen att ”sökanden presenterar så mycket bevisning att det *kan antas* att han eller hon utsatts för övergrepp eller försummelser av allvarlig art”.⁶⁶⁴ Diskussionen om beviskrav visar att övergången från att på en kollektiv nivå dokumentera erfarenheter av vanvård, till att pröva den individuella rätten till ersättning, innebar ett ökat fokus på de drabbades trovärdighet och möjlighet att styrka sin berättelse.

Spänningen mellan att den rättsliga prövningen skulle ske korrekt, och att den samtidigt inte fick motverka upprättelsen, synliggörs i remissinstansernas synpunkter om beviskraven. Göta hovrätt instämde i vikten av att ”göra förfarandet så smidigt och smärtfritt som möjligt för den sökande”, men ifrågasatte ändå att ”det i praktiken blir avsevärt lättare att få ersättning för kränkning i förfluten tid än att få ersättning för motsvarande kränkning i nutid”. Istället förordades den ”överviktsprincip” som är vanlig vid skadeståndsprocesser.⁶⁶⁵ Juridiska fakulteten vid Lunds universitet menade att detta var en ”mycket svår avvägning”, men att beviskraven inte fick bli för låga.⁶⁶⁶ Advokatsamfundet varnade för ”helt

---

⁶⁶⁴ SOU 2011:9, 167.

⁶⁶⁵ Remissyttrande från Göta Hovrätt, 13 maj 2011, 4. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁶⁶ Remissyttrande från Juridiska fakulteten, Lunds universitet, 29 maj 2011, 1. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

skönsmässiga bedömningar”⁶⁶⁷, vilket får tolkas som en allvarlig invändning.

Till skillnad från den juridiska expertisen betonade Barnombudsmannen vikten av låga beviskrav och ”att berättelserna tas på allvar”.⁶⁶⁸ Barnens rätt i samhället (BRIS) varnade för att ”ett ifrågasättande kan av den sökande uppfattas som kränkande”.⁶⁶⁹ Föreningen Maskrosbarnen förespråkade att intervjun med Vanvårdsutredningen skulle användas som underlag. Detta motiverades med att: ”Många har efter intervjun varit sängliggande i flera dagar, och den vånda varmed berättelserna är avgivna bör klart framgå av upptagningarna. Endast vid verkliga oklarheter bör de sökande tvingas återupprepa en sådan process.”⁶⁷⁰ Även Juridiska fakulteten vid Stockholms universitet påpekade att upprättelseprocessens ”terapeutiska ambition ställer särskilda krav på processen”, bland annat att de sökande kunde se ett avslag som ”ytterligare en kränkning från samhällets sida”. Därför betonades ”vikten av en beredskap för att hantera eventuella reaktioner som kan uppstå hos dessa individer”.⁶⁷¹ Här uppmärksammades alltså att formerna för prövning av de sökandes rätt till ersättning kunde innebära hälsorisker och ett ifrågasättande som inte var i linje med gottgörelsens syfte.

Beslut om avslag skulle enligt Upprättelseutredningens förslag inte gå att överklaga. Detta motiverades med formuleringar som är i det närmaste identiska med dem som förekommer i betänkandet om ersättning för steriliserade. Bland annat anfördes att ersättningen var ”ett frivilligt åtagande från statens sida”.⁶⁷² Detta ställningstagande väckte invändningar från Föreningen Maskrosbarnen, som såg ”ett starkt behov av en tvåinstansprövning av ersättningsfrågorna”. Argumentet att ersättningen är ett frivilligt åtagande förkastades, eftersom ”bakgrunden är en mycket lång histo-

---

⁶⁶⁷ Remissyttrande från Advokatsamfundet, 9 maj 2011, 2. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁶⁸ Remissyttrande från Barnombudsmannen, 16 maj 2011. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁶⁹ Remissyttrande från BRIS, 12 maj 2011, 4. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁷⁰ Remissyttrande från Föreningen Maskrosbarnen, 13 maj 2011, 4. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁷¹ Remissyttrande från Juridiska fakulteten, Stockholms universitet, 15 maj 2011, 2. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁷² SOU 2011:61, 170.

ria av systematiska grova övergrepp mot barns mänskliga rättigheter”. Man menade dessutom att det skulle bli svårt att hinna ansöka på nytt vid avslag, eftersom lagen bara skulle vara giltig i två år.⁶⁷³ Även BRIS efterlyste en möjlighet att överklaga, och menade att man då inte borde behöva göra en ny ansökan eftersom det ”kan upplevas som påfrestande för den berörda personen”.⁶⁷⁴ I Lagrådsremissen vidhöll regeringen dock att nämndens beslut inte skulle gå att överklaga, baserat på i princip samma argumentation som i betänkandet. Lagrådet kommenterade detta kort, men gav inga konkreta förslag på förändringar utan påpekade generellt att ”det inte framstår som självfallet att den nu föreslagna regleringen är tillräcklig för att den föreslagna nämnden ska godtas som domstol”.⁶⁷⁵

Precis som vid steriliseringsersättningen föreslogs följdändringar i sekretesslagen, så att uppgifter om de sökande inte skulle röjas. Upprättelseutredningen motiverade detta med att en del av de berörda inte ens berättat för sina anhöriga vad de varit med om.⁶⁷⁶ I betänkandet nämns även att t ex fosterföräldrar eller institutionsföreståndare riskerade att bli utpekade i och med handläggning och beslut om ersättning. I anslutning till detta diskuterades principen om oskyldighetspresumption, det vill säga ”en rätt att bli behandlad som oskyldig fram till en fällande dom”.⁶⁷⁷ Utredningen menade dock att nämnden inte skulle pröva ”frågan om konsekvenser för förövaren”, utan att det endast handlade om den sökandes eventuella rätt till ersättning. Dessutom gällde det händelser före 1980 och därmed handlingar som förutsattes vara preskriberade. Man hänvisade också till att handläggningen inte skulle vara offentlig, och att risken för utpekande av förövare därmed var liten. Mot bakgrund av detta ansågs den ovan nämnda principen inte vara tillämplig.⁶⁷⁸

Denna hållning accepterades inte av remissinstanserna. Advokatsamfundet, som avstyrkte lagförslaget, varnade för att prövningen av rätt till

---

⁶⁷³ Remissyttrande från Föreningen Maskrosbarnen, 13 maj 2011, 4. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁷⁴ Remissyttrande från BRIS, 12 maj 2011, 4. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁷⁵ Lagrådets yttrande ”Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården”, 23 maj 2012, 8–10, citat s. 9.

⁶⁷⁶ SOU 2011:9, 173.

⁶⁷⁷ SOU 2011:9, 174.

⁶⁷⁸ SOU 2011:9, 174.

ersättning i praktiken kunde innebära att ”personer utpekade som skyldiga till brottsliga, eller i vart fall klandervärda handlingar, utan möjlighet till rättslig prövning av saken”. Detta sågs som ett hot mot rättssäkerheten.⁶⁷⁹ Förvaltningsrätten i Göteborg, som i huvudsak stödde förslaget, framförde en liknande synpunkt:

Nämndens beslut kan av många komma att uppfattas på samma sätt som en fällande dom, dvs. som ett uttryck för att staten har funnit övertygande bevisning om de utpekades skuld, trots att den föreslagna processen har ett annat syfte och betydligt lägre beviskrav.⁶⁸⁰

Förvaltningsrätten förutspådde vidare ett stort intresse för saken från allmänhetens sida, och anmärkte att skrivningarna om sekretess och skydd av uppgifter endast utgick från de sökande.⁶⁸¹ Andra juridiska experter nämnde att risken för utpekande var särskilt stor vid en tidigare familjehemsplacering,⁶⁸² och en möjlighet till ”genmäle eller vittnesmål” föreslogs.⁶⁸³ Även en organisation som företräder verksamma inom samhällsvården såg en ”relativt stor risk att de anklagade kan ’hängas ut’ offentligt, utan möjlighet att försvara sig”. Särskilt pekade man på risken att enskilda personer diskuteras på sociala medier.⁶⁸⁴ Frågan om individuellt ansvar hade tidigare i processen undvikits, genom att vanvården ansågs som ett statligt ansvar till följd av bristande tillsyn, men här aktualiserades den alltså på nytt.

Motsättningen mellan ambitionen att ge upprättelse och principer om rättssäkerhet blir som allra tydligast i Göta hovrätts remissyttrande. Här uppmärksammades att de sökande kunde riskera att göra sig skyldiga till förtal, eftersom ”den som lämnar konkreta uppgifter om att en viss angi-

---

⁶⁷⁹ Remissyttrande från Advokatsamfundet, 9 maj 2011, 2. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁸⁰ Remissyttrande från Förvaltningsrätten i Göteborg, 12 maj 2011, 1. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁸¹ Remissyttrande från Förvaltningsrätten i Göteborg, 12 maj 2011. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁸² Remissyttrande från Juridiska fakulteten, Stockholms universitet, 15 maj 2011, 3. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁸³ Remissyttrande från Juridiska fakulteten, Uppsala universitet, 16 maj 2011, 2. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁸⁴ Remissyttrande från Famna (Riksorganisationen för vård och social omsorg utan vinstsyfte), 9 maj 2011, 5. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

ven person har begått övergrepp eller gjort sig skyldig till försummelser måste vara beredd att kunna visa att uppgifterna är sanna”.⁶⁸⁵ I Lagrådsremissen påpekades att sekretessen innebar ett visst skydd för utpekade personers integritet, men vid ansökan skulle de sökande ”väga in risken för att en utpekad gärningsman antingen själv väcker åtal för förtal eller anger brottet till åtal”.⁶⁸⁶ Den ekonomiska gottgörelsen motiverades som ett sätt att ge erkännande och en bekräftelse på de utsatts trovärdighet, men när formerna för prövning förbereddes kom istället de utpekade förövarnas rättigheter i fokus.

Jämförande analys

Rätten till ersättning skulle prövas av särskilt inrättade nämnder, med en övertikt av juridisk expertis men även andra ledamöter. I båda fallen gjordes närmare definitioner av skadan genom kriterier i ersättningslagen. Vad gäller sterilisering skulle ersättning ges när operationen utförts mot personens egen vilja. Som tidigare kapitel visat var detta i många fall en gråzon. Vad som skulle räknas som ofrivillig sterilisering angavs genom en rad typsituationer, varav de flesta kunde konstateras enkelt – om den sökande hade varit underårig, intagen på institution eller liknande. Det fanns också möjlighet att få ersättning om man blivit påverkad på annat sätt. Var gränsen skulle dras vållade en del debatt internt i utredningen, men inga större invändningar från remissinstanserna.

Vad gäller vanvård blev definitionen desto mer omstridd, och här var också beredningsprocessen längre. Den syn som legat till grund för Vanvårdsutredningen, nämligen att behandling som stod i strid med Barnkonventionen skulle dokumenteras, förändrades i och med Upprättelseutredningens införande av begreppet ”allvarlig art”. Vad som skulle räknas som allvarlig art föranledde diskussion i remissvaren, då det ansågs svårbedömt. I regeringens Lagrådsremiss gavs begreppet en snävare innebörd, och det var endast särskilt allvarliga former av vanvård som skulle ge ersättning. I praktiken frångicks också den omvärdering i efterhand som gjorts tidigare i processen. Man började istället betona att hänsyn skulle

---

⁶⁸⁵ Remissyttrande från Göta Hovrätt, 13 maj 2011, 5. Socialdepartementet, S2011/1550/FST.

⁶⁸⁶ Regeringens Lagrådsremiss, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården, 10 maj 2012, 16.

tas till omständigheterna när vanvården skedde. Jag har tolkat detta som att rätten till ersättning snävades in under processens gång.

Ett annat kriterium för rätt till ersättning var att vanvården skulle ha skett i samband med vården. Hur detta definieras närmare spelade stor roll för vem som skulle få rätt till ersättning. Vanvårdsutredningen hade i sina rapporter talat om bristande tillsyn som det övergripande problemet, men vid de fortsatta förberedelserna av ersättningslagen gjordes skillnad mellan olika typer av omhändertaganden. Staten ansågs ha störst ansvar vid tvångsomhändertagande, men även frivilligt omhändertagna inkluderades. Privatplacerade barn omfattades dock inte. En stor grupp av dessa var finska krigsbarn som protesterade mot denna exkludering. Frågan togs upp till diskussion både i Vanvårdsutredningens slutrapport och av grupper som därigenom uteslutits från ersättningen. Till dessa kriterier ska läggas den tidsgräns som diskuterades i förra kapitlet, som uteslöt personer som vanvårdats efter 1980 från ersättningen.

Den genomgång av ersättningslagarnas utformning som gjorts i detta kapitel visar att det inte bara handlade om ett generellt beslut om att ge ersättning till en viss grupp. Vem som skulle få ersättning, och därmed gottgörelsens karaktär, var beroende av vilka kriterier som ställs upp.

Båda ersättningarna omtalades som den materiella sidan av en mer omfattande symbolisk gottgörelse. Jag har diskuterat hur gottgörelsens monetarisering tagit sig uttryck i de båda fallen. Utredningarnas resonemang om hur skadan skulle värderas och prissättas visar på svårigheten i att hitta ett belopp som å ena sidan accepteras av de drabbade – annars skulle gottgörelsen inte nå sitt syfte – och å den andra sidan accepteras som överensstämmande med svensk praxis för skadestånd. I båda fallen valdes ett schablonmässigt belopp framför en graderad ersättning, och i båda fallen resonerade man sig fram genom jämförelser med motsvarande situationer, bland annat tidigare särskilda ersättningar från staten till drabbade grupper.

Vad gäller sterilisering baserades beräkningarna dels på motsvarande ersättning för sterilitet, dels på förekommande nivåer vid kränkningsersättning. Slutsumman blev 175 000 kr. Föreningar med medlemmar som steriliserats önskade en något högre ersättning, men beloppet behölls. Vad gäller vanvårdsersättningen gjorde Upprättelseutredningen jämförelser med bland annat ersättningar vid motsvarande brott, och satte summan till 250 000 kr för allvarliga former av vanvård. Detta kan delvis förklaras med att man också jämförde med motsvarande ersättningar i andra län-

der. Juridiska experter invände att beloppet var högt i förhållande till svensk praxis. Företrädare för de drabbade efterfrågade dock en högre ersättning, och det förekom också förslag om andra grunder för beräkningen. Detta visar att det är långtifrån självklart hur beloppet ska sättas. Men generellt kan man säga att även om det inte går att värdera lidandet så innebär summan ett budskap.

Själva syftet med den ekonomiska gottgörelsen var att ge upprättelse och erkännande, och i resonemangen om hur prövningen skulle gå till togs viss hänsyn till detta. När det gäller steriliseringsersättningen försökte man exempelvis undvika bedömningar av den sökandes upplevelser genom de olika typsituationer som diskuterats. I båda fallen sattes låga beviskrav, men det framgick att möjligheten att bevisa vad man varit med om beror på vad det är själva skadan gäller. Sterilisering är ett medicinskt ingrepp som kan kontrolleras i efterhand och är därigenom lättare att konstatera än den långt mer komplicerade frågan att fastställa om och i vilken utsträckning vanvård ägt rum. Detta har också att göra med tillgången på källmaterial. Eftersom steriliseringarna i de flesta fall varit sanktionerade av lagstiftningen hade de också dokumenterats. När det gällde vanvård var bevisläget svårare. De sökande skulle dock i båda fallen få hjälp med eftersökning av material. Det gjordes också ändringar i sekretesslagstiftningen för att inte känsliga uppgifter skulle röjas till följd av ansökan.

Vid remissbehandlingen av förslaget om vanvårdsersättning framträdde ytterligare ett dilemma. Det varnades för att förövare kunde bli utpekade utan möjlighet att försvara sig. Allmänna principer om rättssäkerhet ställdes här mot ambitionen att gottgöra en särskild grupp. Samma problematik fanns inte vad gäller steriliseringarna, eftersom de läkare som genomfört operationerna i de allra flesta fall hade stöd av den då gällande lagen.

Avslutningsvis kan man konstatera att detaljerna är avgörande. Vid formuleringen av kriterier ersättning begränsades den grupp som skulle ersättas. Det var alltså inte alla som steriliserades enligt de tidigare steriliseringslagarna eller varit utsatta under sin tid i samhällsvården som fick ersättning. Hur lagarna tillämpades, och hur dessa principer föll ut för enskilda sökande, har inte undersökts här men bör bli föremål för fortsatta studier. Det kan dock redan nu konstateras att individuell ersättning innebär att frågor om gränsdragningar blir högst påtagliga, och att frågor om trovärdighet kommer i centrum.

9. Den statliga gottgörelsens paradoxer

Denna avhandling har undersökt två svenska försök att gottgöra offer för övergrepp och kränkningar i samband med sociala interventioner: ersättning för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn. Jag ser sådana ersättningar som uttryck för en ökad inriktning mot offentliga uppgörelser med det förflutna. Mer specifikt har jag här talat om statlig gottgörelse, det vill säga politiskt beslutade och offentligt finansierade åtgärder för att komma till rätta med historiska orättvisor. Detta kan innefatta flera olika sätt att gottgöra, men jag har valt att fokusera på de två särskilda lagar om ekonomisk ersättning som stiftades i samband med dessa processer. De båda ersättningslagarna har analyserats som en form av ekonomisk gottgörelse (eng. *reparations*), och därmed framhävs att ekonomisk ersättning i dessa fall har en symbolisk sida.

Till skillnad från studier som argumenterar för eller mot gottgörelse har detta fenomen här undersökts empiriskt. Jag har argumenterat för att kontextualisering av olika exempel på gottgörelse kan synliggöra att detta inte är ett självklart svar på vittnesmål om missförhållanden. Undersökningen har utgått från att gottgörelse kommer till stånd genom omfattande politiska processer, i vilka flera olika grupper av aktörer är verksamma. Det handlar om personer som själva blivit utsatta och kräver sin rätt, om journalister och historiker och om politiker, som med olika resurser deltar i processen. Mot bakgrund av detta har jag visat hur anspråken på gottgörelse har formulerats.

För att närmare undersöka de dilemman som uppstår vid retroaktivt ansvarsutkrävande i denna form har flera olika teoretiska perspektiv använts. De statliga utredningarnas rapporter har analyserats i relation till det uppdrag som de haft att lösa, och därmed har jag inte stannat vid en syn på dessa som moraliserande historieskrivning. Jag har istället undersökt hur de har förhållit sig till uppgiften att skriva historia i gottgörande syfte och på vilket sätt de identifierat de historiska orättvisor som skulle ersättas. Frågan om vilka föreställningar om ansvar som underbyggt lagarna har inneburit att jag kunnat visa hur de har motiverats i praktiken, vilket är något annat än att i allmänhet diskutera principer för utkrävande av ansvar i efterhand. Vidare har jag behandlat förutsättningarna för den ekonomiska gottgörelsens genomförande utifrån en diskussion om gottgörelsens förrättsligande. De huvudsakliga slutsatserna redovisas nedan utifrån studiens övergripande frågor, följt av en mer allmän diskussion.

En lång väg till gottgörelse

Liksom i många andra länder har journalistiska, avslöjande reportage varit avgörande för politiskt genomslag för krav på gottgörelse. Det kan då framstå som att de politiska initiativen har kommit snabbt. Undersökningen har dock visat att i båda dessa fall hade de drabbade själva väckt anspråk på ersättning tidigare.

Redan i mitten av 1980-talet trädde flera personer som blivit steriliserade fram och berättade om konsekvenserna för dem och kritiserade att själva beslutet inte hade gått rätt till. Ersättning *ex gratia* gavs då endast om de tidigare steriliseringslagarna hade tillämpats felaktigt. Drygt tio år senare publicerades den artikelserie av Maciej Zaremba som ledde till att frågan uppmärksammades av politiska företrädare, vilket resulterade i att 1997 års Steriliseringsutredning tillsattes och i förlängningen den särskilda ersättningslag som trädde i kraft 1999.

Hur de orättvisor som människor kräver upprättelse för ramas in spelar roll för huruvida anspråken på gottgörelse får gehör. När det gäller steriliseringarna handlade den tidiga kritiken framför allt om lagarnas rashygieniska idéarv och om att de tillämpats felaktigt, exempelvis till följd av tveksamma diagnostiseringar. Journalistiska kartläggningar visade också att lagarna särskilt drabbade fattiga och att sociala problem kläddes i medicinska termer. Denna senare inramning blev mer framträdande i samband med att frågan uppmärksammades 1997. Det som betonades starkast i den artikelserie som gav politisk respons var att steriliseringarna var ett sätt att kontrollera kostnaderna i den framväxande välfärdsstaten, vilket alltså kopplades till ett socialdemokratiskt ansvar.

Anspråk på ersättning för vanvård i den sociala barnvården framfördes offentligt 2003, med hänvisning till en motsvarande process i Norge. Året därpå bildades en särskild förening för att arbeta för detta. En TV-dokumentär 2005 ledde till ett bredare genomslag, vilket satte igång en kedja av statliga utredningar.⁶⁸⁷ Till skillnad från Steriliseringsutredningen hade Vanvårdsutredningen inte i uppdrag att förbereda en ekonomisk ersättning, utan endast att dokumentera negativa erfarenheter. Fortsatta krav ställdes av både enskilda politiker och en växande skara föreningar för personer som varit placerade i olika former av samhällsvård som barn. Både politiska och juridiska strategier användes. Först i samband med

---

⁶⁸⁷ Thomas Kangers dokumentär om *Stulen barndom* från 2005 kan t ex jämföras med irländska dokumentären *States of Fear* och den danska *Drengebjergmet*.

Vanvårdsutredningens delbetänkande 2010 började frågan om ersättning att utredas, inom ramen för en särskild kommitté. Ersättningslagen trädde i kraft 2013.

I båda fallen tog det alltså ungefär ett årtionde från att anspråk på ersättning framförts offentligt, till att detta resulterade i de här undersökta ersättningslagarna. Detta kan jämföras med forskning från andra länder som också visat på att gottgörelse för sterilisering och vanvård skett först efter långa kampanjer.⁶⁸⁸ Jag har här utgått från Melissa Nobles iakttagelse om att grupper som kräver gottgörelse behöver resursstarka allierade för att få igenom sina krav, och att politiska företrädare kan neka anspråk på upprättelse tills de utsätts för ett opinionstryck.⁶⁸⁹ Undersökningen visar att gottgörelse kommit till stånd sedan offentliga intellektuella och politiker uppmärksammat de drabbades krav. Detta kan framstå som en självklarhet, men riskerar att glömmas bort om man ser gottgörelse som en spontan akt av välvilja. Med detta i åtanke framgår vikten av att sätta lagar om gottgörelse i en historisk kontext.⁶⁹⁰

Tidigare forskning har visat att kritik mot diskriminering av minoritetsgrupper i flera länder har spelat en framträdande roll vid debatt om gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård på institutioner för barn. Av studien har framgått att denna inramning förekom vid frågeformuleringen, exempelvis uppmärksammades att personer utpekade som tattare varit extra utsatta för steriliseringar och omhändertagande av barn. De svenska lagarna om gottgörelse utformades dock som en generell uppgörelse med de tidigare steriliseringslagarna och vanvård inom den sociala barnavården, och inte med någon särskild typ av institution. Vad gäller den senare frågan har det under hela processen funnits konkurrerande problemformuleringar. Den första handlar om att vissa missförhållanden förekommit inom samhällsvården av barn, och det var denna som låg till grund för ersättningslagen. Den andra handlar om att själva omhändertagandet var den grundläggande orättvisan, och denna är mer systemkritisk.

---

⁶⁸⁸ Braun, Herrmann och Brekke, "Sterilization Policies, Moral Rehabilitation and the Politics of Amends"; Brightman, Lenning, och McElrath, "State-Directed Sterilizations in North Carolina"; Daly, *Redressing institutional abuse of children*.

⁶⁸⁹ Nobles, *The politics of official apologies*.

⁶⁹⁰ Ett annat sätt att undersöka detta vore att, som Kathleen Daly, se hur lång tid som gått mellan att anmälningar om missförhållanden på en viss institution först kommit till myndigheternas kännedom, till att dessa undersökts systematiskt. Daly, *Redressing institutional abuse of children*, 101–2.

Statliga utredningar hanterar smärtsamma minnen

Två särskilda utredningar fick i uppgift att granska den tidigare steriliseringspolitiken respektive kartlägga förekomsten av vanvård. Dessa har alltså båda genomfört historieskrivning i kommissionsform. Förutsättningarna och kommittéernas sammansättning skilde sig dock åt något. Medan 1997 års Steriliseringsutredning hade ett större inslag av historiker, och i sitt upplägg liknande forskningens former med självständiga rapporter, hade Vanvårdsutredningen större inslag av forskare och praktiker inom socialt arbete. Syftet skilde sig också delvis åt: Steriliseringsutredningen hade i sitt uppdrag inte samma instruktioner om att de drabbade skulle få tala ut som Vanvårdsutredningen.

Båda utredningarna producerade historisk kunskap i ett sammanhang där ekonomisk gottgörelse var på den politiska dagordningen. Jag har här studerat deras rapporter främst med tanke på detta. Vad gäller ersättningen till före detta omhändertagna barn finns en direkt koppling. Vanvårdsutredningens delbetänkande följdes upp med tillsättandet av Upprättelseutredningen, vilken bland annat skulle förbereda ersättningsfrågan. Vad gäller Steriliseringsutredningen var denna funktion dock inte lika framträdande, eftersom den ekonomiska ersättningen rapporterades först. Resultatet av de historiska kartläggningarna och analyserna publicerades efter att ersättningslagen hade trätt i kraft. Detta gav skilda förutsättningar för utredningarnas uppgift att skriva historia i gottgörande syfte.

Båda utredningarna hade att omvärdera tidigare lagar och praktiker, men undersökningen har visat på olikheter när det gäller hur denna bedömning gjorts. Steriliseringsutredningen betonade hur vanskligt det är att döma i efterhand, och strävade på olika sätt efter historiserande bedömningar. Vanvårdsutredningen frångick direktivens instruktioner om att relatera sin dokumentation av negativa erfarenheter till vad som varit tillåtet vid olika tider, och utgick istället från en samtida och normativ definition utifrån Barnkonventionens artiklar. Detta visar på två olika förhållningssätt till det dilemma som uppstår vid retroaktivt ansvarsutkrävande. De skilda förhållningssätten skulle delvis kunna förklaras med att Steriliseringsutredningen hade ett större inslag av historiker, men visar också på att det spelar roll i vilken ordning gottgörrelsens faser sker.

I en närmare analys av hur utredningarna dokumenterat hur enskilda individer drabbats, har det framgått att Steriliseringsutredningen utöver historieskrivning om steriliseringslagarnas framväxt och tillämpningen av dessa, även genomförde en undersökning med fokus på huruvida sterilise-

ring skett frivilligt eller efter olika former av tvång. Denna baserades på skriftligt källmaterial som tillkommit i samband med steriliseringen, men nu omtolkades. Utredningen genomförde också ett mindre antal intervjuer. Dessa livsberättelser presenterades dock som exempel snarare än som en central del av kunskapsproduktionen. När det gäller Vanvårdsutredningen var tvärtom huvuduppgiften att genomföra intervjuer med de drabbade, och därmed var inriktningen i högre utsträckning att dokumentera vad som kallats ”memories of offence”. Sådana minnen tenderar att påminna om förflutna orättvisors bestående konsekvenser, men dessa intervjuer analyserades i delbetänkandet framför allt kvantitativt och med fokus på enskilda händelser. I slutrapporten framhölls det biografiska perspektivet och minnenas närvaro i nuet mer.

Den historieskrivning som låg till grund för ekonomisk gottgörelse i dessa fall utfördes inom ramen för det sedan länge etablerade svenska kommittéväsendet. I t ex Danmark och Finland har intervjuer med tidigare omhändertagna och kartläggningar av institutioner för barn istället skett genom politiskt initierade forskningsprojekt av olika karaktär.⁶⁹¹ En jämförande studie skulle kunna visa vilken betydelse dessa skilda former har för genomförandet av historieskrivning i gottgörande syfte.

Statens moraliska ansvar i fokus

Sedan länge finns möjlighet för enskilda som råkat illa ut att ansöka om kompensation ex gratia, av nåd, och tidigare hade några som blivit steriliserade mot sin vilja fått sådan ersättning. Den särskilda lagen om ersättning för ofrivillig sterilisering byggde på ett liknande tänkande, men här gällde det nu att skapa ett rättsligt undantag för en grupp individer som drabbats. I lagens förarbeten betonades att staten inte hade skyldighet att göra detta, utan frivilligt tog detta ansvar. Inför lagen om ersättning för vård fördes liknande resonemang. Både i Steriliseringsutredningens betänkande om ekonomisk ersättning och i Upprättelseutredningens rapport diskuterades huruvida något juridiskt ansvar att utbetala skadestånd förelåg, men detta avvisades. Gottgörelsen diskuterades också i båda fallen i relation till statens åtaganden inom ramen för olika konventioner om

---

⁶⁹¹ Jesper Vaczy Kragh m.fl., *Anbragt i historien. Et socialhistorisk projekt om anbragte og indlagte i perioden 1945–1980* (Odense: Socialstyrelsen, 2015); Jyväskylä universitet, ”Har du erfaringer av vanvård inom barnskyddet mellan 1937–1983?”, https://www.jyu.fi/hum/laitokset/hie/tutkimus/lastensuojelun_menneisyys (Hämtad 2015-12-20).

mänskliga rättigheter, men det var inte dessa skyldigheter som i praktiken låg till grund för ersättningsarna. Det handlade alltså inte om utkrävande av ansvar på så sätt att en individ, en institution eller staten hölls ansvarig för sina handlingar eller underlåtenhet att agera.

Som har framgått av undersökningen byggde gottgörelsen samtidigt på tanken att det i vidare mening fanns ett statligt ansvar. Begreppet sanktionerade missgärningar har använts för att diskutera på vilket sätt de missförhållanden som uppmärksammas har kopplats till statlig maktutövning. Ofrivilliga steriliseringar hade dels blivit möjliga genom att lagstiftningen tillät sterilisering utan samtycke i vissa fall, dels genom en tillämpning som inneburit otillbörlig påverkan. I Vanvårdsutredningens rapporter betonades framför allt avsaknaden av tillsyn från staten och från de kommuner som placerade barnen, en hållning som också Upprättelseutredningen intog.

Vid motiveringen av ersättningslagarna, och då särskilt vanvårdsersättningen, förekom också resonemang om att staten har ett moraliskt ansvar att ge medborgare som utsatts för kränkningar upprättelse och erkännande. Detta moraliska ansvar rättfärdigades i relation till framväxande internationella normer om gottgörelse. Mer konkret motiverades ekonomisk gottgörelse med att det var svårt för den enskilde att få ersättning på andra sätt, framför allt med hänvisning till preskription. Dessa lagar är alltså politiskt skapade undantag, som möjliggör att människor som annars kanske inte hade fått ersättning faktiskt kan få det. Men det har också framgått att uppfattningen att det var ett frivilligt åtagande har använts som argument för att motivera t ex att de sökande inte fick rätt att överklaga avslag på ansökan om ersättning. Mottagarna av gottgörelse har genom denna konstruktion framför allt positionerats som behövande, och i mindre utsträckning som att de har ett rättmätigt anspråk på ersättning.

De båda lagarna beskrevs i förarbetena som undantag på grund av särskilda omständigheter. Vid beredningen av steriliseringsersättningen betonades att andra grupper inte i framtiden skulle kunna använda denna som argument. Upprättelseutredningen anförde dock steriliseringsersättningen både som argument för ersättning och som förlaga till lagförslaget. Juridiska experter menade vid remissbehandlingen att ersättningslagarna innebar ett undantag från principen om likabehandling, och varnade för att de kunde ha en prejudicerande effekt. Lagförslagen godtogs dock med tanke på att det förelåg politisk konsensus.

Några av de dilemman som väcks av retroaktivt ansvarsutkrävande har alltså i dessa fall getts pragmatiska lösningar genom att staten påtagit sig ett moraliskt ansvar att gottgöra utsatta grupper. Frågan om enskilda förövares ansvar har däremot närmast undvikits. I Steriliseringsutredningen diskuterades visserligen olika aktörers historiska ansvar, men fokus var inte på utpekande av individer. Vanvårdsutredningen var uttryckligen förbjuden att behandla frågan om ansvar i enskilda fall. Gottgörelseprocessen har i mångt och mycket varit en fråga mellan de drabbade medborgarna och staten. Detta kan kontrasteras med t ex den irländska CICA, som inledningsvis namngav enskilda utpekade förövare.⁶⁹² Även om de svenska gottgörelseprocesser som här studerats alltså inte var utformade för att utkräva ansvar av individer, har studien visat att denna fråga aktualiserades indirekt. Ersättningarna motiverades framför allt med att personer som steriliserats mot sin vilja eller vanvårdats som barn skulle få en personlig upprättelse. Därför betonades vikten av låga beviskrav, men vid remissbehandlingen av Upprättelseutredningens lagförslag lyftes frågan om rättssäkerhet för tredje man. Juridiska experter menade att ett beslut om ersättning kunde tolkas som ett ställningstagande i skuldfrågan.

Symbolisk upprättelse efter rättslig prövning

Vid juridiska processer är det uppenbart att eventuella skadestånd ges inom ramen för en rättslig diskurs, men även politiskt beslutade ersättningar som i dessa två svenska fall kan innebära ett förrättsligande. Detta sker dels i och med att ersättning blir föremål för en särskild lagstiftning, dels när rätten till ersättning ska bedömas i enskilda fall. Med utgångspunkt i Regula Ludis iakttagelser om identifiering av rättmätiga mottagare har jag uppmärksammat att individuella ersättningar till en stor grupp människor förutsätter en abstrakt definition av skadan och ett standardiserat sätt att hantera ansökningarna.⁶⁹³ Skiftet från en allmän uppfattning om att historiska orättvisor drabbat vissa grupper, till att ge ersättning till individer innebar i båda de undersökta fallen ett arbete med att närmare definiera den skada som skulle kompenseras.

Det var inte, som man kunde få intrycket av när frågan debatterades 1997, alla som steriliserats enligt de tidigare lagarna som skulle ha rätt till

---

⁶⁹² Brennan, "Facing What Cannot Be Changed: The Irish Experience of Confronting Institutional Child Abuse", 250; 255–257.

⁶⁹³ Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*.

ersättning – utan endast de personer som blivit steriliserade mot sin vilja. Det var inte heller alla som behandlats illa på fosterhem och institutioner för barn som omfattades av ersättningslagen, utan endast den som varit placerad med stöd av barnvårdslagarna och bedömdes ha blivit utsatt för vanvård av ”allvarlig art”. Det förekom också andra gränsdragningar, framför allt vad gäller vanvårdsersättningen som avgränsades tidsmässigt 1920–1980. Detta visar sammantaget på att speciella lagar om ersättning i gottgörande syfte, som möjliggör för vissa att få ersättning, bygger på en rad gränsdragningar som exkluderar andra.

Uppfattningar om gottgörrelsens syfte och vem som förtjänar ersättning kommer till uttryck i ersättningsarnas utformning. Båda ersättningarna var symboliska schablonersättningar vilka motiverades som en personlig upprättelse. Samma ersättningsbelopp skulle gälla för alla. Jag har visat hur ekonomisk gottgörelse innebär en monetarisering, och väcker frågor om hur skadan ska värderas och prissättas. Som framgått skulle ofrivilligt steriliserade ersättas med 175 000 kronor och personer som utsatts för vanvård som barn med 250 000 kronor. I båda fallen förekom diskussioner om nivåerna, men i det senare fallet gick åsikterna mer isär. Tidigare forskning har diskuterat den ekonomiska ersättningens roll som ett ”kvitto” på att frågan tas på allvar.⁶⁹⁴ Därmed kan summan också tolkas som en indikation på hur allvarligt samhället ser på det inträffade, och i båda utredningarna talades om vad de drabbade kunde antas godta eller acceptera. Å andra sidan menade juridiska experter vid remissbehandlingen att detta var höga summor i relation till svensk praxis för skadestånd. Oavsett var nivån sätts, innebär ekonomisk gottgörelse en risk för en ny kränkning.⁶⁹⁵

Av undersökningen har framgått att vissa hänsyn togs, till att det var just en ersättning i gottgörande syfte, när lagarna förbereddes. De särskilt inrättade nämnderna skulle hjälpa till att ta fram underlag och deras handläggning sekretessbelades. Individuell gottgörelse enligt särskild lagstiftning innebär dock att den sökandes trovärdighet kommer i fokus. Prövningen av rätt till ersättning förutsätter en definition av skadan och gränsdragningar kring vem som är en rättmätig mottagare. Steriliserings-

---

⁶⁹⁴ Kjersti Ericsson, ”Victim Capital and the Language of Money: The Norwegian Process of Inquiries and Apologies”, *The Journal of the History of Childhood and Youth* 8, nr 1 (2015): 128.

⁶⁹⁵ Ericsson, ”Victim Capital and the Language of Money: The Norwegian Process of Inquiries and Apologies”.

utredningen diskuterade vikten av att undvika bedömningar av den enskildes berättelse genom så kallade objektiva kriterier, vilket visade sig svårt när det handlade om upplevelsen av tvång. Apropå ersättningen för vanvård förekom mycket debatt om kriterier och beviskrav, och under processens gång snävades definitionen in.

Utifrån dessa resultat kan en paradox formuleras. Gottgörelse som tillkommit för att ge personlig upprättelse till enskilda individer, kan vid en snäv formulering av skadan och en domstolsliknande prövning av den utsattes trovärdighet motverka den ursprungliga ambitionen. Det kollektiva erkännande som det innebär att ge en officiell ursäkt och att dokumentera historiska orättvisor kan bytas i ett misskännande vid avslag på ansökan om ersättning.

På ett mer generellt plan tycks gottgörelsens förrättsliknande innebära en neutralisering av frågan. När individuella anspråk på ersättning prövas under domstolsliknande former framstår gottgörelse inte längre som en politisk fråga, utan en fråga om vem som har rätt till kompensation enligt lagen. Som Eva Simonsen och Karen-Sofie Petterson har observerat tenderar sådana administrativa procedurer att omvandla upprättelse från en praktisk-moralisk handling till en teknisk-rationell aktivitet.⁶⁹⁶

Gottgörelse som tidspolitik

Statlig gottgörelse har i tidigare arbeten beskrivits som tidspolitik, ett sätt att etablera ett tidsmässigt brott med missförhållanden i det förflutna.⁶⁹⁷ Studien visar både på denna effekt *och* att sådana gränsdragningar har ifrågasatts och nyanserats under de undersökta processerna.

Beroende på hur anspråken väcks förmedlas skilda förståelser av orättvisan och därmed också i vilken mån den är historisk. Ofrivilliga steriliseringar har i den offentliga debatten både beskrivits som en kvarvarande rest av ett tidigare, paternalistiskt samhälle och som uttryck för mer bestående former av underordning. Beroende på problemformulering när det gäller missförhållanden i den sociala barnvården blir slutsatserna skilda: om orättvisorna framför allt ses som tidigare missförhållanden kan man

---

⁶⁹⁶ Eva Simonsen och Karen-Sofie Petterson, "The Politics of Apology: The Norwegian Case", i *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, red. Johanna Sköld och Shurlee Swain (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 148.

⁶⁹⁷ Bevernage, *History, memory, and state-sponsored violence: time and justice*; Winter, "Legitimacy, citizenship and state redress".

hålla fast vid uppfattningen att vården i allmänhet har blivit bättre, och att vanvården ska tolkas som undantag. Röster som har velat problematisera själva förutsättningen – samhällets rätt att omhänderta barn som far illa – tenderar istället att visa på bestående problem.

En mer konkret aspekt av tidspolitik är de undersökta kommissionernas tidsmässiga avgränsningar. Steriliseringsutredningen handlade om den period som de tidigare steriliseringslagarna var i bruk, 1935–1975. Vanvårdsutredningen hade en flexibel avgränsning, bestämd bakåt i tiden av vilka som fortfarande var i livet och anmälde sig till intervju, och framåt i tiden av bestämmelser om preskription. När det gäller tidsavståndets betydelse för bedömningen av det inträffade gav Steriliseringsutredningen uttryck för en historiserande ansats, medan Vanvårdsutredningen utgick från den samtida konventionen om barnets rättigheter, en hållning som dock förändrades i den slutgiltiga lagstiftningen i vilken det fanns en inriktning mot att man skulle ta hänsyn till de förhållanden som rådde när vanvården inträffat. I båda utredningarna betonades bestående orättvisor – när det gäller sterilisering att frågan om tvång och frivillighet är aktuell i flera olika sorters vård, när det gäller vanvård att missförhållanden fortsatt förekommer inom samhällsvården av barn.

I denna studie har jag valt att följa frågan om gottgörelse fram till att de aktuella lagarna röstades igenom, vilket i sig är en tidsmässig avgränsning. Nya anspråk har framförts efter att de båda lagarna antagits.

Sedan 1972 var sterilisering ett villkor för byte av juridiskt kön, vilket ändrades 2013.⁶⁹⁸ Efter lagändringen väckte 161 personer skadeståndsanspråk om 300 000 kr för själva steriliteten och den kränkning behandlingen inneburit. I ansökningarna hänvisades till den diskussion om tvång som förts i samband med lagen om ersättning till steriliserade, men dessa anspråk har hittills inte haft någon framgång. Justitiekanslern skrev i sitt yttrande att ”uppfattningen om vad som är rättfärdigt och betraktas som moraliskt och etiskt försvarbart skiftar över tid”, och att ”den lagstiftning som är aktuell i detta ärende har beslutats i laga ordning”. Med hänvisning till detta prövades ansökningarna ”på strikt juridisk grund” och avslogs.⁶⁹⁹ Denna hållning liknar hur ansökningar om ersättning ex gratia från steriliserade enligt 1934 och 1941 års lag bedömdes fram till 1997.

---

⁶⁹⁸ SFS 1972:119 *Lag om fastställande av könstillhörighet i vissa fall*.

⁶⁹⁹ Justitiekanslern, ”Skadeståndsanspråk mot staten med anledning av sterilisering enligt könstillhörighetslagen”, 17 juni 2014, <http://www.jk.se/> (Hämtad 2015-11-12).

Ersättningen för vanvård av omhändertagna barn gjorde halt vid 1980, och som framgått kritiserades detta redan i samband med att lagen stiftades. Försök har sedan dess gjorts att få till stånd ersättning även för personer som vanvårdats efter 1980, bland annat har frågan väckts i riksdagen.⁷⁰⁰ Redan under beredningen av vanvårdsersättningen framfördes krav på ersättning för grupper som uteslutits, t ex av företrädare för tidigare finska krigsbarn. Eftersom statlig gottgörelse förutsätter någon form av statligt ansvar, har argumentationen inriktats på att belägga den svenska statens stöd för aktionen och i ett senare skede ansvar för tillsyn av och uppföljning av de barn som kom. Detta illustrerar att uppfattningar om på vilket sätt missgärningarna varit statligt sanktionerade har avgörande betydelse för vem som får gottgörelse.

Tidigare forskning har visat att vem som kommer ifråga för gottgörelse förändras över tid. Kjersti Ericsson poängterar att grupper som tidigare varit osynliga i offentligheten eller till och med beskrivits som ett hot mot samhället istället har kommit att betraktas som offer.⁷⁰¹ Det förekommer även att grupper som exkluderats från tidigare ersättningsordningar gör förnyade anspråk på gottgörelse, just med hänvisning till att de tidigare blivit bortglömda. Tvångssteriliserade började under 1980-talet att beskrivas som "forgotten victims" i den tyska processen att gottgöra offer för nazismen.⁷⁰² Personer som varit omhändertagna av andra orsaker än de som tidigare problematiserats, t ex vid uppgörelsen med förflyttning av barn i stor skala inom det brittiska imperiet, kallades "Forgotten Australians".⁷⁰³ Sådana förnyade försök att få ersättning visar att offentliga uppgörelser med det förflutna inte alltid leder till ett avslut, utan tvärtom kan leda till nya processer av omvärdering.

---

⁷⁰⁰ T ex Interpellation 2012/13:363, Vanvård av barn efter 1980, av Hillevi Larsson (S) till Maria Larsson (KD), 3 april 2013. Motion 2013/14:So566 Vanvårdade som får avslag av Ersättningsnämnden, Margareta Larsson (SD), 3 oktober 2013. Se också Tinni Ernsjö Rappe, *Hem: ett reportage om Sofia Rapp Johansson och om samhällets omhändertagande av barn* (Stockholm: Bonnier, 2015).

⁷⁰¹ Ericsson, "Victim Capital and the Language of Money: The Norwegian Process of Inquiries and Apologies".

⁷⁰² Ludi, *Reparations for nazi victims in postwar Europe*.

⁷⁰³ Nell Musgrove, "The Role and Importance of History", i *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, red. Johanna Sköld och Shurlee Swain (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015), 147–58.

Avslutande ord

Jag har i denna avhandling strävat efter att artikulera de konflikter och motstridiga mål som försök att göra upp med det förflutna innebär. Vad är värdet av sådana kritiska studier? Sara Ahmed diskuterar frågan i en text om "Olustens politik". Försonande gester för att skapa återhämtning (*recovery*), kan enligt henne samtidigt dölja (*re-cover*) de strukturella ojämlikheter som orsakade lidandet dessa syftar till att lindra.⁷⁰⁴ Hon menar att uttryck för nationell skuld kan bidra till att återskapa nationen som god, och att det därför är nödvändigt att problematisera offentliga uttryck för skam och ångerfullhet. Samtidigt behöver sådana iakttagelser nyanseras. Även om det inte nödvändigtvis är läkande att "tala ut", kan detta innebära att tidigare dominerande historiska sanningar utmanas. Trots att ekonomisk gottgörelse till enskilda drabbade inte ska förväxlas med generella politiska reformer, kan symboliska och materiella uttryck för erkännande likafullt vara livsavgörande för att hantera trauman och lindra smärta.⁷⁰⁵ Jag vill alltså inte ifrågasätta att statlig gottgörelse kan spela en viktig roll för de drabbade, men det bör inte heller tas för givet att deras välmående är den enda drivkraften.

---

⁷⁰⁴ Sara Ahmed, *Vithetens hegemoni* (Hägersten: Tankekraft, 2011), 110.

⁷⁰⁵ *Ibid.*, 119.

Summary

Compensation of irretrievable matters. State redress for involuntary sterilization and abuse in out-of-home care for children

Scope and aim of the thesis

In the context of an international trend of claims for historical justice, the Swedish state has offered compensation to victims of abuse and violations related to social interventions. Two cases are examined and analysed: compensation for involuntary sterilization and abuse and neglect of children in foster homes and orphanages. The cases discussed here can be seen as examples of state redress, i.e. political decisions to address historical injustices by offering financial compensation.

To compensate this kind of violations may seem impossible, yet it has been done through temporary tailor-made laws. The subject matter in this dissertation is how claims to redress have been formulated, and how the laws were designed and negotiated. The overall purpose is to enunciate and explore the dilemmas that arise with reparations for past injustices and analyse how these dilemmas were dealt with in the two cases.

Unlike normative or evaluative studies of historical justice, this is an empirical study of how the reparations laws came about. The point of departure has been that state redress is the result of political processes involving a variety of actors: victims, journalists, historians, politicians and officials, all with different resources at their disposal. I have endeavoured to maintain a balance between critical perspectives on the topic and understanding these phenomena on their own terms. Thus the premise is not that coming to terms with the past is merely a political use of history, but rather that state redress for historical injustices is a field of political activity.

Historical injustices brought to the fore

Like in many other countries, investigative journalism and media attention have been decisive for the political impact of demands for redress. It is however important to remember that prior to this, claims have been made by individuals who sought redress for involuntary sterilization and by organizations for care leavers. In both cases studied here, it took approximately 10 years between the original claim and the enactment of a law on redress. This supports Melissa Nobles' thesis that minority groups need

strong allies (the press, civil society) to be able to put the necessary pressure on politicians to induce them to act.

In so-called “settler states”, the process of dealing with past abuses have often involved children of the aboriginal population under institutionalized care. Some of the subsequent redress schemes have thus involved tackling discrimination of minorities. In the Nordic countries, on the other hand, the critique has been related to a more general re-evaluation of the welfare state.

The laws on reparation were prepared by governmental commissions. The Inquiry on Sterilization (1997–2000) to some degree resembled a research project with independent investigative reports. The Inquiry on Child Abuse and Neglect in Institutions and Foster Homes (2006–2011) was tasked to document negative experiences of out-of-home care in order to provide redress for the victims and lessons for the future. The Inquiry on Redress (2010–2011) worked in parallel with preparing an official apology, economic compensation and other measures of recognition.

The Inquiry on Sterilization involved predominantly historians, while the Abuse and Neglect Inquiry involved a greater number of researchers and practitioners of social work. As a part of its stated mission, the latter gave considerably more room for victims to speak out and partake in the investigation.

A closer look at how these commissions documented historical injustices reveals that the Inquiry on Sterilization focused on historiography of how the eugenically motivated laws on sterilization came about and were implemented. However, one separate study focused on the issue of whether sterilization were voluntary or not, based on written sources. The inquiry also conducted a small number of interviews. These life stories were however considered as illustrative examples rather than part of the core mission.

The Abuse and Neglect Inquiry documenting abuse and neglect on the other hand considered interviews with the victims as part of its main objective and thus to a greater extent documented what has been referred to as “memories of offence”. Such memories can serve as reminders of the lasting consequences of past injustices. In the context of this inquiry, however, these interviews were mainly presented in a quantitative format, focusing on specific individual examples rather than stressing the biographic perspective.

State redress as a moral responsibility

Both the Inquiry on Sterilization and the Inquiry on Redress discussed whether the state was under any legal obligation to pay economic compensation and reached the conclusion that this was not the case. Thus, whatever reparations might be offered would not be based on determining the liability of an individual, institution or the state. Yet state redress does rest on a more general understanding of state responsibility. In this context the term “authorized wrongdoing” has been employed in order to discuss in what way the investigated abuses have been related to a state’s exercise of its authority.

In Sweden, state redress was implemented on the basis of new, temporary laws. This notwithstanding, I have argued in this dissertation that the cases at hand are based on an “*ex gratia*” line of thinking, thus the recipients of compensation have been cast as victims in need of recognition and redress, rather than holders of rights that have been infringed upon. As an example, the voluntary nature of the state redress offered has been used as an argument for not allowing for an appeal procedure for those whose claims have been rejected.

Inspired by earlier research about truth commissions, I have argued that this form of state redress entails internally conflicting goals. They have to reconcile the desire to acknowledge and recognise the victimhood of those who have experienced abuse with the need to safeguard basic principles of due process. In the inquiries analysed in this dissertation the question of individual responsibility has to a large extent been avoided. Especially in the debate preceding the law on redress for abuse and neglect of children, the importance of not determining the guilt of alleged perpetrators was highlighted.

The paradoxes of individual reparations

Departing from Regula Ludi’s observations regarding the process of identifying “deserving victims”, this study has shown that individual compensation to larger groups of persons requires an abstract definition of the injury and a standardized method of assessing claims. The shift from a more general understanding of historical injustice inflicted on certain groups to compensating individuals entailed, in both cases, a more narrow definition of the injury.

The perception of the purpose of redress and who is a worthy recipient of said compensation are evident in the design of the actual compensation

made. In both cases the compensation was individual yet also symbolic and template-based, which in turn was justified in both inquiries on grounds of the redress being a matter of personal reparations. The redress was uniform in nature and scope – there was therefore no assessment to be made as to which degree each individual claimant had suffered, except from the decision of whether they were eligible for compensation or not. However, any kind of economic compensation entails a monetizing of redress, which raises the issue of how these injuries should and can be measured.

Based on these results a certain paradox is discernible: Individual redress aims at giving personal remedy. Yet when the injury is defined in narrow terms and assessed through a court-like procedure to determine the validity of the claim, that ambition can be undermined. The collective recognition that springs from an official apology and the documenting of historical injustices can change into rejection when claims for economic compensation are dismissed.

I have argued that the juridification of redress tends to neutralize the debates on redress. When individual claims are being tried in bureaucratic procedures, they may cease to be understood as political or moral issues. Instead it becomes a judicial matter of who has the right to compensation according to the law.

Historical or enduring injustices?

A perspective that is highly relevant for all the aspects of the redress process is whether the injustices are seen as historical or enduring in the present society. The key concept here is “politics of time”, i.e. how the aspect of temporal distance is managed and understood during the redress process. This is a thread that runs through the whole process from the initial definition of what the subject matter is to the decision to compensate victims of abuse.

Depending on how the claims are made, different understandings of injustice are conveyed and thus to what extent it is understood as being historical. Thus in the public debate involuntary sterilization has been described as both a remnant of an earlier, paternalistic, society as well as an expression of more enduring forms of societal hierarchies. If child abuse is framed mainly as belonging to the past, the legitimacy of present child welfare is not challenged. Those who focus on problematizing the

very premise, i.e. society's right to take into custody abused or neglected children, tend to see more enduring problems.

A more concrete aspect is the periodization employed by inquiries into historical injustices. The Inquiry on Sterilization investigated the time period of the sterilization laws, 1935–75. The Abuse and Neglect Inquiry had more flexible criteria for its scope: the limit in the past was determined by who among the victims were alive and could be interviewed, and into the present by the statute of limitations for crimes they had been the victims of. The former inquiry historicized the subject matter to a higher degree, while the latter inquiry departed from a contemporary normative frame: the UN Convention on the Rights of the Child.

Concluding remarks

I have in this study aimed at articulating the conflicts and contradictory goals that efforts at coming to terms with the past might entail. Borrowing an observation from Sara Ahmed, “the politics of bad feeling” can be seen as reconciliatory gestures meant to allow for *recovery*, while at the same time performing a *re-covering* of the structural inequalities that gave rise to the injustices the conciliatory gesture is supposed to remedy. Ahmed states that an expression of national guilt can contribute to the recreation of the nation as good.⁷⁰⁶

In a time when shame and guilt characterizes discussions about history, it is necessary to problematize expressions of political regret. Yet such analyses must also be nuanced. Even though it might not always be healing to speak out, such commissions can help to challenge dominating historical ‘truths’. While economic compensation to individual victims should not be confused with comprehensive political reforms, symbolic and material expressions of recognition might be crucial for managing and processing trauma and pain.⁷⁰⁷ Thus, I do not want to question that state redress may be beneficial for the victims, but the study shows that reparations for historical injustices carry many paradoxes that need to be addressed in future discussions on state redress.

---

⁷⁰⁶ Sara Ahmed, ”The politics of bad feeling”, *Australian Critical Race and Whiteness Studies Association Journal* 2005, nr 1 (2005): 79.

⁷⁰⁷ *Ibid.*, 83–84.

Referenser

Källor

Otryckta källor

Regeringskansliets arkiv, Socialdepartementet, Remissyttranden över SOU 1999:2 *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: delbetänkande om ekonomisk ersättning*. (S1999/412/HS)

Socialdepartementets centralarkiv, Remissyttranden över SOU 2011:61 *Barnen som samhället svek: åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården: betänkande*. (S2011/1550/FST)

Svensk Författningssamling (SFS)

SFS 1902:67 Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn.

SFS 1924:361 Lag om samhällets barnavård.

SFS 1934:171 Lag om sterilisering av vissa sinnessjuka, sinnesslöa eller andra som lida av rubbad själsverksamhet.

SFS 1960:97 Lag om samhällets vård av barn och ungdom.

SFS 1972:119 Lag om fastställande av könstillhörighet i vissa fall.

SFS 1975:580 Steriliseringslag.

SFS 1998:1474 Kommittéförordning.

SFS 1999:332 Lag om ersättning till steriliserade i vissa fall.

SFS 2012:663 Lag om ersättning på grund av övergrepp eller försummelser i samhällsvården av barn och unga i vissa fall.

Offentligt tryck

Kommittédirektiv

Dir. 1997:100, Steriliseringar, 4 september 1997.

Dir. 2006:75, Utredning om dokumentation och stöd till enskilda som utsatts för övergrepp och vanvård inom den sociala barnvården, 21 juni 2006.

- Dir. 2007:167, Tilläggsdirektiv för Utredningen om dokumentation och stöd till enskilda som utsatts för övergrepp inom den sociala barnvården (S 2006:05), 6 december 2007.
- Dir. 2010:4, Tilläggsdirektiv till Utredningen om dokumentation och stöd till enskilda som utsatts för övergrepp inom den sociala barnvården (S 2006:05), 14 januari 2010.

Statens offentliga utredningar (SOU) och betänkanden

- SOU 1974:25. Steriliseringsutredningen. Fri sterilisering: betänkande.
- SOU 1999:2. 1997 års Steriliseringsutredningen. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: ekonomisk ersättning: delbetänkande.
- SOU 1999:20. Sverige och judarnas tillgångar: slutrapport.
- SOU 2000:20. 1997 års Steriliseringsutredning. Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: historisk belysning, kartläggning, intervjuer: slutbetänkande.
- SOU 2000:22. Tydén, Mattias. Från politik till praktik: de svenska steriliseringslagarna 1935–1975: rapport till 1997 års Steriliseringsutredning.
- SOU 2002:87. Säkerhetstjänstkommissionen. Rikets säkerhet och den personliga integriteten: de svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddande verksamhet sedan 1945: betänkande.
- Socialstyrelsen. Förekom övergrepp och kränkningar vid institutioner inom den sociala barnvården 1950–1980? Socialstyrelsen, 2006.
- Delrapport 1 från Utredningen om vanvård i den sociala barnvården, 2007.
- SOU 2009:99. Utredningen om vanvård i den sociala barnvården. Vanvård i social barnvård under 1900-talet: delbetänkande.
- SOU 2011:9. Upprättelseutredningen. Barnen som samhället svek: åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården: betänkande.
- SOU 2011:61. Utredningen om vanvård i den sociala barnvården. Vanvård i social barnvård: slutbetänkande.
- SOU 2015:71 Utredningen om tvångsvård för barn och unga. Barns och ungas rätt vid tvångsvård.

Riksdagsmaterial

- Fråga 1998/99:607 "Om steriliserade och bostadsbidraget", av Ulla Hoffmann (V) till statsrådet Maj-Inger Klingvall (S), 5 maj 1999.
- Fråga 1998/99:661 "Om bostadsbidrag och ersättning till steriliserade", av Sten Lundström (V) till statsrådet Maj-Inger Klingvall (S), 25 maj 1999.
- Fråga 2005/06:688 "Övergrepp på barnhem", av Magdalena Andersson (M) till statsrådet Morgan Johansson (S), 20 december 2005. Svar på fråga 2005/06:688 "Om övergrepp på barnhem", 12 januari 2006.
- Fråga 2005/06:705 "Utredning om övergrepp inom den sociala barnvården", av Håkan Larsson (C) till statsrådet Morgan Johansson (S), 21 december 2005.
- Fråga 2005/06:1338 "Glömda barns upprättelse", av Maria Larsson (KD) till statsrådet Morgan Johansson (S), 30 mars 2006.
- Fråga 2005/06:1483 "Kränkningar och övergrepp på barnhem", av Magdalena Andersson (M) till statsrådet Morgan Johansson (S), 27 april 2006.
- Fråga 2005/06:2009 "Stulen barndom", av Anita Brodén (FP) till statsrådet Morgan Johansson (S), 14 augusti 2006.
- Fråga 2005/06:2022 "Utredning om stulen ungdom", av Annelie Enochson (KD) till statsrådet Morgan Johansson (S), 15 augusti 2006.
- Fråga 2008/09:972, "Tidigare missförhållanden i den sociala barn- och ungdomsvården", av Christer Engelhardt (S) till Maria Larsson (KD), 20 maj 2009.
- Fråga 2009/10:287 "Upprättelse för vanvårdade", från Eva Olofsson (V), till Maria Larsson (KD), 4 december 2009.
- Interpellation 2005/06:305 "Stulen barndom" av Margareta Andersson (C) till Morgan Johansson (S), 15 mars 2006.
- Lagrådets yttrande, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelse i samhällsvården, 23 maj 2012.
- Motion 1997/98:So209 Ersättning till personer som genomgått lobotomioperation, Dan Ericsson (KD).
- Motion 1997/98:So294 "Tvångssterilisering och lobotomi", Eva Goës (MP).

Motion 1997/98:So281 "Kariesexperiment m.m" av Thomas Julin (MP) och Birger Schlaug (MP).

Motion 2006/07:So293 "Institutionsplacerade" av Anita Brodén (FP), 27 oktober 2006.

Motion 2006/07:So332 "Socialpolitik", av Lars Ohly (V) m fl, 29 oktober 2006.

Motion 2006/07:So361 "Stulen barndom" av Irene Oskarsson (KD), 30 oktober 2006.

Motion 2007/08:So555 "Stulen barndom" av Anita Brodén (FP), Agneta Berliner (FP), Jan Ertsborn (FP), 1 oktober 2007.

Motion 2008/09:So531 "Vanvård i den sociala barnvården", Agneta Berliner (FP), 7 oktober 2008.

Motion 2009/10:So512 "En politik för barnets bästa" av Eva Olofsson (V) m fl, 5 oktober 2009.

Motion 2009/10:So524, "Vanvård inom den sociala barnvården", Agneta Berliner (FP), Anita Brodén (FP) och Jan Ertsborn (FP), 4 oktober 2009.

Motion 2011/12:K283 "Finska krigsbarn av Nina Lundström", (FP), 30 september 2011.

Motion 2012/13:So504 "Finska krigsbarns rätt till upprättelse", av Peter Hultqvist m.fl. (S).

Motion 2013/14:So566 "Vanvårdade som får avslag av Ersättningsnämnden", av Margareta Larsson (SD), 3 oktober 2013.

Regeringens Lagrådsremiss, Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården, 10 maj 2012.

Regeringens proposition 1975:18 med förslag till steriliseringslag, m.m.

Regeringens proposition 1998/99:71, Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall, 18 mars 1999.

Regeringens proposition 1998/99:139 Ändring i lagen om ersättning till steriliserade i vissa fall, m.m, 28 juni 1999.

Regeringens skrivelse 2000/01:73, Redogörelse för steriliseringsfrågan i Sverige åren 1935–1975 och regeringens åtgärder, 15 mars 2001.

Riksdagens protokoll 1998/99:96, 19 maj 1999.

Riksdagens protokoll 2005/06:96, 28 mars 2006.

Riksdagens protokoll 2012/13:20, 7 november 2012.

Socialdepartementet, Leif Persson och Anita Werner, ”Rapport över Steriliseringsersättningsnämndens verksamhet” (S2004/1923/HS).

Socialdepartementet, ”Överenskommelse om ersättning”, 28 september 2011, <http://www.regeringen.se/sb/d/14411/a/176629> (Hämtad 2014-08-13).

Socialutskottets betänkande 1997/98:SoU12 Hälso- och sjukvårdsfrågor, 12 mars 1998.

Socialutskottets betänkande 1998/99:SoU13, Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall, 4 maj 1999.

Socialutskottets betänkande 2006/07:SoU7, Socialtjänstfrågor, 13 februari 2007.

Socialutskottets betänkande 2012/13:SoU3 Ersättning av staten till personer som utsatts för övergrepp eller försummelser i samhällsvården, 24 oktober 2012.

Tidningar och tidskrifter

Aftonbladet

Arbetet

Borlänge Tidning

Dagens Forskning

Dagens Nyheter

ETC

Expressen

Fokus

Göteborgs-Posten

Helsingborgs Dagblad

Svensk Juristtidning

Svenska Dagbladet

Sydsvenskan

Östersunds-Posten

Hemsidor

Audiovisual Library of International Law, <http://legal.un.org/avl>

Bibliotekstjänst, <http://corp.btj.se/>

Ersättningsnämnden, <http://www.ersattningsnamnden.se>

Justitiekanslern, <http://www.jk.se>

MyNewsDesk, <http://www.mynewsdesk.com/se/>

Nationalencyklopedin, <http://www.ne.se>

Nordiska Kommittén för Mänskliga Rättigheter, <http://www.nkmr.org>

Riksbankens Jubileumsfond, <http://debatt.rj.se>

Riksförbundet Samhällets Styvbarn, <http://styvbarn.se>

Svensk Mediedatabas, <http://smdb.kb.se/>

Sveriges Radio, <http://sverigesradio.se/>

Sveriges Regering, <http://www.regeringen.se/>

Sveriges Riksdag, <http://www.riksdagen.se>

Sveriges Television, <http://www.svt.se>

Övrigt

Aktuellt, Stockholm, 25 november 2005. Svensk mediedatabas.

Kanger, Thomas. ”Dokument inifrån”, *Stulen barndom*. Stockholm, 27 november 2005. Svensk mediedatabas.

Lindquist, Bosse. ”Förädlade svenskar”. *Dokumentärredaktionen*. Stockholm, 17 november 1990.

Mårtens, Ylva. *Studio Ett*. Stockholm, 28 november 2003. Svensk mediedatabas, YA_sr_p1_2003-11-28.

Ramberg, Tomas. ”Fredrik Reinfeldt mot oviss höst”. *Ekots lördagsintervju*, 10 september 2011. <http://sverigesradio.se/>.

Rekord-magazinet. Stockholm, 17 mars 1987. Svensk mediedatabas, YA_TV87-1846.

Artiklar från *Tidningarnas Telegrambyrå* (via Mediearkivet).

Litteratur

- Abrams, Lynn. *Oral history theory*. London: Routledge, 2010.
- Ahmed, Sara. "The politics of bad feeling". *Australian Critical Race and Whiteness Studies Association Journal* 2005, nr 1 (2005): 72–85.
- . *Vithetens hegemoni*. Hägersten: Tankekraft, 2011.
- Alm, Erika. "Steriliseringar som krav och rättighet i folkhemmets kölvatten: kommentar till texter om steriliseringar". I *Sexualpolitiska nyckeltexter*, redigerad av Klara Arnberg, Pia Laskar, och Fia Sundevall, 355–63, 2015.
- Alvesson, Mats, och Stanley Deetz. *Kritisk samhällsvetenskaplig metod*. Lund: Studentlitteratur, 2000.
- Andersson, Lars M., och Mattias Tydén. *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt*. Stockholm: Dialogos, 2007.
- Andresen, Astri. *Barnen och välfärdspolitiken: nordiska barndomar 1900–2000*. Stockholm: Dialogos, 2011.
- Arvidsson, Malin. "Contextualizing reparations politics". I *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, redigerad av Johanna Sköld och Shurlee Swain, 70–82. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- . "Ett mörkt kapitel i vår historia?" *Locus* 2 (2011): 25–38.
- Barkan, Elazar. *The guilt of nations: restitution and negotiating historical injustices*. New York: Norton, 2000.
- Bengtsson, Bertil. "Om retroaktiva värderingar". I *Vänbok till Axel Adlercreutz*, redigerad av Boel Flodgren. Lund: Juristförlaget, 2007.
- Bengtsson, Bertil, "Om ex gratia-ersättning", *Svensk Juristtidning* (2009): 325–339.
- Bevernage, Berber. "History by Parliamentary Vote: Science, Ethics and Politics in the Lumumba Commission". *History Compass* 9 (2011): 300–311.
- . *History, memory, and state-sponsored violence: time and justice*. London: Routledge, 2012.

- . ”Writing the Past Out of the Present: History and the Politics of Time in Transitional Justice”. *History Workshop Journal* 69, nr 1 (2010): 111–31.
- Björkman, Carl, och Hilding Eek. *Rätten att leva: en samling kritiska studier i svensk rättvisa*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945.
- Björkman, Jenny. *Vård för samhällets bästa: debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970*. Stockholm: Carlsson, 2001.
- Björkman, Maria. *Den anfrätta stammen: Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*. Lund: Arkiv, 2011.
- Boëthius, Maria-Pia. *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget*. Stockholm: Norstedt, 1991.
- . *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget*. Stockholm: Ordfront, 1999.
- Bommenel, Elin. *Sockerförsöket: kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*. Lund: Arkiv, 2006.
- Bramstång, Gunnar. *Förutsättningarna för barnavårdsnämnds ingripande mot asocial ungdom: en studie i socialförvaltningsrättens legalitetsproblem*. Lund: Gleerup, 1964.
- Braun, Kathrin, Svea L. Herrmann, och Ole A. Brekke. ”Sterilization Policies, Moral Rehabilitation and the Politics of Amends”. *Critical Policy Studies* 8, nr 2 (2014): 203–26.
- Brennan, Carol. ”Facing What Cannot Be Changed: The Irish Experience of Confronting Institutional Child Abuse”. *The Journal of Social Welfare & Family Law* 29, nr 3–4 (2007): 245–63.
- Brennan, Carol. ”Trials and Contestations: Ireland’s Ryan Commission”. I *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, redigerad av Johanna Sköld och Shurlee Swain, 55–69. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Brightman, Sarah, Emily Lenning, och Karen McElrath. ”State-Directed Sterilizations in North Carolina: Victim-Centredness and Reparations”. *British Journal of Criminology* 55, nr 3 (17 oktober 2014): 474–93.
- Broberg, Gunnar, red. *Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige*. Lund: Avd. för idé- och lärdomshistoria, Lunds Universitet, 2000.

- Broberg, Gunnar, och Nils Roll-Hansen. *Eugenics and the welfare state: sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland*. East Lansing: Michigan State Univ. Press, 1996.
- Broberg, Gunnar, och Mattias Tydén. ”När svensk historia blev en världsnöhet: steriliseringspolitiken och medierna”, *Tvärnsnitt* 1998:3:[2]–15. Uppsala: Swedish Science Press, 1998.
- . *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Gidlund, 1991.
- Brown, Wendy, i urval av Leila Brännström, Henrik Gundenäs, och Sara Edenheim. *Att vinna framtiden åter: texter om makt och frihet i senmoderniteten*. Stockholm: Atlas, 2008.
- Bruchfeld, Stéphane, och Paul A. Levine. *...om detta må ni berätta...: en bok om Förintelsen i Europa 1933–1945*. Stockholm: Regeringskansliet, 1998.
- Brännström, Leila. *Förrättsligande: en studie av rättens risker och möjligheter med fokus på patientens ställning*. Malmö: Bokbox, 2009.
- Brännström Öhman, Annelie. ”’Show some emotion’: om emotionella läckage i akademiska texter och rum”. *Tidskrift för genusvetenskap* (2008), nr 2: 7–31.
- Brännström Öhman, Annelie, och Mona Livholts. *Genus och det akademiska skrivandets former*. Lund: Studentlitteratur, 2007.
- Bäcklinder, Lo, och Marit Arnbom. *Långt innan barnperspektivet: om barnen som samhället skulle skydda*. Malmö: Notis, 2011.
- Collste, Göran. *Global rectificatory justice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Daly, Kathleen. *Redressing institutional abuse of children*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014.
- De Greiff, Pablo. *The handbook of reparations [Elektronisk resurs]*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Donzelot, Jacques. *The policing of families*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins Univ. Press, 1997.

- Engwall, Kristina. *Asociala och imbecilla: kvinnorna på Västra Mark 1931–1967*. Örebro, 2000.
- Ericsson, Kjersti. "Victim Capital and the Language of Money: The Norwegian Process of Inquiries and Apologies". *The Journal of the History of Childhood and Youth* 8, nr 1 (2015): 123–37.
- Ericsson, Martin. *Exkludering, assimilering eller utrotning?* Lund: Media-Tryck, 2015.
- Ericsson, Martin, och David Sjögren. "Problematiske utgångspunkter. Om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer". *Historisk Tidskrift (S)* 131, nr 2 (2011): 250–57.
- Ernsjö Rappe, Tinni. *Hem: ett reportage om Sofia Rapp Johansson och om samhällets omhändertagande av barn*. Stockholm: Bonnier, 2015.
- Frangeur, Renée. *Pojkar, pli och pedagogik: vanart och manligheter på Bonaanstalten 1905–1948*. Stockholm: Carlsson, 2007.
- Fried, Eva. *The Stockholm International Forum Conferences (2000–2004)*. Stockholm: Regeringskansliet, 2006.
- Frykman, Jonas. *Dansbaneeländet: ungdomen, populärkulturen och opinionen*. Stockholm: Natur och kultur, 1988.
- Gordon, Linda. *Heroes of their own lives: the politics and history of family violence*. London: Virago, 1989.
- Gready, Paul. "The public life of narratives: Ethics, politics, methods". I *Doing narrative research*. Los Angeles; London: SAGE, 2008.
- Hamreby, Kerstin. *Flickor och pojkar i den sociala barnavården: föreställningar om kön och sociala problem under 1900-talet*. Umeå: Umeå universitet, 2004.
- Hayner, Priscilla B. *Unspeakable truths: facing the challenge of truth commissions*. New York: Routledge, 2002.
- . *Unspeakable truths: transitional justice and the challenge of truth commissions*. 2. ed. London: Routledge, 2011.
- Hedin, Marika. *Ett liberalt dilemma: Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H von Koch och den sociala frågan 1880–1930*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 2002.

- Hellner, Jan, och Marcus Radetzki. *Skadeståndsrätt*. 9., [rev.] uppl. Stockholm: Norstedts Juridik, 2014.
- Hirdman, Yvonne. *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlsson, 2000.
- Hirdman, Yvonne, Jenny Björkman, och Urban Lundberg. *Sveriges historia. 1920-1965: rösträtt och demokrati, fackföreningar, förbudsomröstning, depression, Ådalskravaller, Kreugerkrasch, kohandel, Saltsjöbadsavtal, folkhem, krispolitik, urbanisering, neutralitet, samlingsregering, beredskapstid, ATP-reform, radio och teve, bilism, rekordår*. Stockholm: Norstedt, 2012.
- Hirdman, Yvonne, och Urban Lundberg. ”Fakta faller faktoiden”. *Dagens forskning*, nr 13–14 (2002).
- Hodgkin, Katharine, och Susannah Radstone. ”Introduction”. I *Memory, history, nation: contested pasts*, 1–22. Memory and narrative series. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2006.
- Hollander, Anna. *Ombändertagande av barn: en studie av barnavårdsmål vid förvaltningsdomstolarna åren 1974, 1977 och 1982*. Stockholm: Aktuell juridik, 1985.
- Jarlert, Anders. ”Moralisk historieskrivning – utan moralism: kritiska anmärkningar till den moderna kyrkohistorien”. *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 88 (2012): 49–56.
- Johansson, Jan. *Det statliga kommittéväsendet: kunskap, kontroll, konsensus*. Stockholm: Stockholms universitet, 1992.
- Jones, Harriet, Kjell Östberg, och Nico Randeraad, red. *Contemporary history on trial: Europe since 1989 and the role of the expert historian*. Manchester, UK: Manchester University Press, 2007.
- Jones, Harriet, Östberg, Kjell, och Randeraad, Nico. ”Introduction”. I *Contemporary history on trial: Europe since 1989 and the role of the expert historian*, redigerad av Harriet Jones, Kjell Östberg, och Nico Randeraad, 1–11. Manchester, UK: Manchester University Press, 2007.
- Kalela, Jorma. *Making history: the historian and uses of the past*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.

- Kanger, Thomas. *Stulen barndom: vanvården på svenska barnhem: ett reportage*. Stockholm: Bonnier, 2014.
- Karlsson, Klas-Göran. "Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv". I *Historien är närvarande: historiedidaktik som teori och tillämpning*, redigerad av Klas-Göran Karlsson och Ulf Zander. Lund: Studentlitteratur, 2014.
- Karlsson, Klas-Göran, och Ulf Zander. *Historien är närvarande: historiedidaktik som teori och tillämpning*. Lund: Studentlitteratur, 2014.
- Kleen, Else. *Skyddshemmen*. Stockholm: Bonnier, 1936.
- Klein, Jennifer M. "Compensating Victims of Forced Sterilization: Lessons from North Carolina". *Journal of Law, Medicine & Ethics* 40, nr 2 (2012): 422–26.
- Kocka, Jürgen. "Comparison and beyond". *History and Theory* 42, nr 1 (2003): 39–44.
- Konventionen om barnets rättigheter: med strategi för att stärka barnets rättigheter i Sverige*. Stockholm: Socialdepartementet, Regeringskansliet, 2014.
- Kroon, Åsa. *Debattens dynamik: hur budskap och betydelser förvandlas i mediedebatter*. Linköping: Linköpings universitet, Tema, 2001.
- Lejon, Kjell O. U. *Tvångssteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935–1975*. Tro och Tanke, 1999:1, supplement. Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd, 1999.
- Lennerhed, Lena. "En besvärlig människa: Elisabeth Sjövall, sexualiteten och kvinnligheten". *Tidskrift för genusvetenskap* 2013:4, nr 4 (2013): 117–35.
- Levy, Daniel, och Natan Sznaider. *Human rights and memory*. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 2010.
- Linderborg, Åsa. *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*. Atlas akademi. Stockholm: Atlas, 2001.
- Lindquist, Bosse. *Förädlade svenskar: drömmen om att skapa en bättre människa*. Stockholm: Alfabeta, 1991.

- . *Förädlade svenskar: drömmen om att skapa en bättre människa*. 2. uppl. Stockholm: Alfabet, 1997.
- Ljunggren, Jens. *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella*. Lund: Nordic Academic Press, 2009.
- Ludi, Regula. *Reparations for nazi victims in postwar Europe*. New York, N.Y.: Cambridge University Press, 2012.
- Lundberg, Urban, och Mattias Tydén. ”Stat och individ i svensk välfärdspolitisk historieskrivning”. *Arbejderhistorie. Tidsskrift for historie, kultur og politik*, nr 2 (2008).
- Lundqvist, Åsa, Karen Davies, och Diana Mulinari. *Att utmana vetandets gränser*. Malmö: Liber, 2005.
- Lundqvist, Åsa, och Klaus Petersen. *In experts we trust: knowledge, politics and bureaucracy in Nordic welfare states*. Odense: University Press of Southern Denmark, 2010.
- Lundström, Tommy. *Tvångsombändertagande av barn: en studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet*. Stockholm: Stockholms universitet, 1993.
- Lundström, Tommy, och Bo Vinnerljung. ”Omhändertagande av barn under 1990-talet”. I *Välfärdstjänster i omvandling: antologi från Kommittén Välfärdsbokslut*, 289–336, 2001.
- Lykke, Nina. *Genusforskning: en guide till feministisk teori, metodologi och skrift*. Stockholm: Liber, 2009.
- Lynöe, Niels. *Rasförbättring genom sterilisering: ett försök att värdera dåtidens handlingar: en studie av Svenska läkaresällskapets skrifter 1920-1974*. Svensk medicin nr 68. Stockholm: Gothia, 2000.
- Löfström, Jan. ”Om restitutioner”. *Historisk tidskrift för Finland* 90, nr 1 (2005), 123–142.
- Maynes, Mary Jo, Jennifer L. Pierce, och Barbara Laslett. *Telling stories: the use of personal narratives in the social sciences and history*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2008.
- Melby, Kari, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck, och Christina Carlsson Wetterberg. *Inte ett ord om kärlek: äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*. Centrum för Danmarksstudier 11. Göteborg: Makadam i

samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, 2006.

Merriam, Sharan B., och Björn Nilsson. *Fallstudien som forskningsmetod*. Lund: Studentlitteratur, 1994.

Musgrove, Nell. ”The Role and Importance of History”. I *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, redigerad av Johanna Sköld och Shurlee Swain, 147–58. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.

Myrdal, Alva, och Gunnar Myrdal. *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonnier, 1934.

Neumann, Klaus. ”Historians and the yearning for historical justice”. *Rethinking History* 18, nr 2 (09 december 2013): 145–64.

———. ”Icebergs and Other Hazards: An Epilogue”. *Time & Society* 21, nr 1 (2012): 121–31.

Neumann, Klaus, och Janna Thompson. ”Introduction. Beyond the Legalist Paradigm”. I *Historical Justice and Memory*, redigerad av Klaus Neumann och Janna Thompson. Critical Human Rights. Madison, Wis.: The University of Wisconsin Press, 2015.

Nobles, Melissa. *The politics of official apologies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Ohrlander, Kajsa. *Barnhus: om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar*. Stockholm: Allmänna barnhuset, 1991.

———. *I barnens och nationens intresse: socioliberal reformpolitik 1903–1930*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1992.

Olick, Jeffrey K. *The politics of regret: on collective memory and historical responsibility*. New York: Routledge, 2007.

Palmblad, Eva. *Den disciplinerade reproduktionen: abort- och steriliseringspolitikens dolda dagordning*. Stockholm: Carlsson, 2000.

Pettersen, Karen-Sofie. ”Kommunale oppreisningsordninger for tidligere barnevernsbarn. Resultater fra en kartleggingsstudie”. Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi, 2010.

- Rapp Johansson, Sofia. *Tills skulderbladen blivit vingar*. Stockholm: Bonnier, 2009.
- Rothstein, Bo. *Vad bör staten göra? om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*. Stockholm: SNS förlag, 2002.
- Rouso, Henry. *La dernière catastrophe: l'histoire, le présent, le contemporain*. Paris: Gallimard, 2012.
- Runcis, Majja. *Makten över barnen: tvångsombändertagande av barn i Sverige 1928–1968*. Stockholm: Atlas, 2007.
- . ”När gamla nyheter blev heta: om den svenska steriliseringspolitiken & välfärdsstaten”. *Tema arkiv* 1998:3, s. 14–17 (1998).
- . *Steriliseringar i folkhemmet*. Stockholm: Ordfront, 1998.
- . ”Striden om historien”. I *Makten över minnet: historiekultur i förändring*. Lund: Studentlitteratur, 2000.
- Rushton, Beth. ”Truth and reconciliation? The experience of Truth Commissions”. *Australian Journal of International Affairs* 60 (2006): 125–41.
- Rüsen, Jörn. *Berättande och förnuft: historieteoretiska texter*. Göteborg: Daidalos, 2004.
- Sallnäs, Marie. *Barnavårdens institutioner: framväxt, ideologi och struktur*. Stockholm: Stockholms universitet, 2000.
- Sandin, Bengt, och Gunilla Halldén. *Barnets bästa: en antologi om barnomens innebörder och välfärdens organisering*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 2003.
- Silver, Michael G. ”Eugenics and compulsory sterilization laws: Providing redress for the victims of a shameful era in United States history”. *George Washington Law Review* 72, nr 4 (2004): 862–91.
- Simonsen, Eva, och Karen-Sofie Pettersen. ”The Politics of Apology: The Norwegian Case”. I *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, redigerad av Johanna Sköld och Shurlee Swain, 114–23. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Sjökvist, Ingrid. ”Det är ju inte jag som gjort fel”: 14 berättelser om barnhem och fosterhem. Stockholm: Liv i Sverige, 2008.

- Sköld, Johanna. "Apology Politics: Transnational Features". I *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, redigerad av Johanna Sköld och Shurlee Swain, 13–26. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Sköld, Johanna. *Fosterbarnens ö: Prins Carls uppfostringsinrättning och verksamheten på Gålö : 1830–1939*. Stockholm: Stockholmia, 2012.
- . *Fosterbarnsindustri eller människokärlek: barn, familjer och utackorderingsbyrå i Stockholm 1890–1925*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2006.
- . "Historical Abuse - A Contemporary Issue: Compiling Inquiries into Abuse and Neglect of Children in Out-of-Home Care Worldwide". *Journal of Scandinavian Studies in Criminology & Crime Prevention* 14 (2013): 5.
- Sköld, Johanna, och Jensen, Åsa. "Truth-Seeking in Oral Testimonies and Archives". I *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, redigerad av Johanna Sköld och Shurlee Swain, 159–71. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Stern, Alexandra Minna. "Eugenics and Historical Memory in America". *History Compass* 3, nr NA 145 (2005): 1–11.
- Studsrød, Ingunn. "Ulike modeller for gjenopprettende ordninger etter krenkelser, overgrep og omsorgssvikt under barnevernets omsorg". *Sosiologi i dag* 42, nr 3–4 (2012): 79–103.
- Sulkunen, Pekka. *The saturated society: governing risk and lifestyles in consumer culture*. Los Angeles, Calif. ; Sage, 2009.
- Sundkvist, Maria. *De vanartade barnen: mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903–1925*. Uppsala: Hjelm, 1994.
- Sundstedt, Kjell. *Till Gertrud: en berättelse om tvångssteriliseringar i Sverige*. Stockholm: Frank, 2009.
- Swain, Shurlee. "Transitional Justice Workers and Vicarious Trauma". I *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, redigerad av Johanna Sköld och Shurlee Swain, 181–90. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.

- . ”Why Sexual Abuse? Why now?” I *Apologies and the legacy of abuse of children in care: international perspectives*, redigerad av Johanna Sköld och Shurlee Swain, 83–94. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Swärd, Hans. *Mångenstädes svårt vanartad...: om problemen med det uppväxande släktet*. Zenon avhandlingsserie. Floda: Zenon, 1993.
- Sändh, Bengt. *Barnhemsungar: roman*. Uppsala: Astreva, 1991.
- Söderlind, Ingrid. *Barnhem för flickor: barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870-1920*. Stockholm: Stockholmia, 1999.
- Thompson, Janna. *Taking responsibility for the past: reparation and historical justice*. Cambridge: Polity, 2002.
- Thor Tureby, Malin, och Lars Hansson. *Muntlig historia: i teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur, 2015.
- Torpey, John C. *Making whole what has been smashed: on reparations politics*. Cambridge, Mass. ; Harvard University, 2006.
- Tydén, Mattias. *Från politik till praktik: de svenska steriliseringslagarna 1935-1975*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002.
- . ”Genetik och politik – kan vi lära av historien?” *Framtider*, nr 2 (2007): 21–23.
- Tømmerås, Ane Sofie. *Billighetserstatning - og andre offentlige erstatningsordninger*. Oslo: Universitetsforlaget, 2002.
- Vaczy Kragh, Jesper, Stine Grønbaek Jensen, Jacob Knage Rasmussen, och Klaus Petersen. *Anbragt i historien. Et socialhistorisk projekt om anbragte og indlagte i perioden 1945–1980*. Odense: Socialstyrelsen, 2015.
- Verdoolaege, Annelies. *Reconciliation discourse: the case of the Truth and Reconciliation Commission*. Amsterdam: John Benjamins Pub., 2008.
- Walker, Margaret Urban. ”How Can Truth Telling Count As Reparations?” I *Historical Justice and Memory*, redigerad av Klaus Neumann och Janna Thompson, 130–45. Critical Human Rights. Madison, Wis.: The University of Wisconsin Press, 2015.

- Weiner, Gena. *De räddade barnen: om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900–1940*. Uppsala: Hjelm, 1995.
- Westermann, Stefanie. "Secret suffering: the victims of compulsory sterilization during National Socialism". *History of Psychiatry* 23, nr 4 (01 december 2012): 483–87.
- Wiklund, Martin. *Historia som domstol: historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"*. Nora: Nya Doxa, 2012.
- Winter, Stephen. "Legitimacy, citizenship and state redress". *Citizenship Studies* 15 (2011): 799–814.
- . *Transitional justice in established democracies: a political theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.
- Zander, Ulf. *Fornstora dagar, moderna tider: bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Lund: Nordic Academic Press, 2001.
- Zaremba, Maciej. *De rena och de andra: om tvångssteriliseringar, rashygien och arvsynd*. Stockholm: Bokförlaget DN, 1999.
- Åmark, Klas. *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Stockholm: Bonnier, 2011.
- Öhman, Annica. *Barnen från Källbäck: dokumentär om ett barnhem*. Stockholm: Acasord, 2006.
- Österberg, Kerstin. *Barnhemsflickan: dagar som gått – inte visste jag att det var livet*. Stockholm: Tiden, 1991.
- Östling, Johan. *Nazismens sensmoral: svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. Stockholm: Atlantis, 2008.

PUBLIKATIONER i serien ÖREBRO STUDIES IN HISTORY

- 1 Engwall, Kristina. *"Asociala och imbecilla". Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967*. 2000.
- 2 Ilshammar, Lars. *Offentlighetens nya rum – teknik och politik i Sverige 1969–1999*. 2002.
- 3 Hartman Söderberg, Ingrid. *"Vidunder till kvinnor". Sju systrar som pionjärer i yrkesliv och offentlighet 1860–1935*. 2003.
- 4 Larsson, Katarina. *Andrahandskontrakt i folkhemmet. Närmiljö och kvinnors förändringsstrategier*. 2004.
- 5 Prestjan, Anna. *Att bota en drinkare. Idéer och praktik i svensk alkoholistvård 1885–1916*. 2004.
- 6 Jonsson, Patrick. *Handelsfrihetens vänner och förbuden. Identitet och politisk kommunikation i svensk tullpolitik 1823–1854*. 2005.
- 7 Lennqvist, Jörgen. *Våtmarkshistoria: Hjälmarens och Kvismarens stränder under 1800- och 1900-talen*. 2007.
- 8 Frih, Anna-Karin. *Flickan i medicinen. Ungdom, kön och sjuklighet 1870–1930*. 2007.
- 9 Lindberg, Pia. *Kampen om ASEA. Lokal stat och industrialisering Arboga och Västerås 1875–1900*. 2008.
- 10 Yalcin, Zeki. *Facklig gränspolitik – Landsorganisationens invandrings- och invandrapolitik 1946–2009*. 2010.
- 11 Backius, Stefan. *Arbetare på scen: amatörteater som politiskt verktyg*. 2011.
- 12 Karlsson, Henrik. *Vården av de arbetsoförmögna – Reumatikervårdens framväxt i den tidiga välfärdsstaten*. 2012.
- 13 Folkesson, Klara. *Inkludering, marginalisering, integration? Enskilda medborgares identifikationer och kommunalpolitisk utveckling*. 2012.
- 14 Hellsing, My. *Hovpolitik. Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*. 2013.
- 15 Alsarve, Daniel. *I ständig strävan efter framgång? Föreningsdemokratins innehåll och villkor i Örebro Sportklubb 1908–89*. 2014.

- 16 Thörn, Andreas K. G. *En framgångsrik främling. Filadelfiaförsamlingen i Stockholm – självbild i historieskrivning och verksamhet 1910-1980.* 2014.
- 17 Zethrin, Nils-Olof. *Mellan masskonsumtion och folkrörelse. Idrottens kommersialisering under mellankrigstiden.* 2015
- 18 Arvidsson, Malin. *Att ersätta det oersättliga. Statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn.* 2016

Kraven på historisk rättvisa har intensifierats de senaste decennierna. Sanningskommissioner, officiella ursäkter och ekonomiska ersättningar är nu vanliga sätt att bemöta människors vittnesmål om oförrätter i det förflutna. Tidigare forskning har fokuserat på uppgörelser med krig och kolonialism. I denna avhandling studeras gottgörelse för kränkningar i samband med sociala interventioner.

I Sverige har staten kompenserat personer som blivit steriliserade mot sin vilja och personer som vanvårdats på barnhem och i fosterhem. Här undersöks hur anspråken på ersättning väcktes och de särskilda ersättningslagarnas utformning. Ekonomisk gottgörelse för historiska orättvisor innebär flera dilemman. Tidigare handlingar omvärderas, men vem bär ansvaret – enskilda förövare, staten eller samhället? Vem ska ha rätt till ersättning? Hur värderar man en förlorad barndom? Hur sätter man ett pris på rätten att bestämma över sin egen kropp?

Studien synliggör inneboende spänningar vid denna typ av gottgörelse. Ersättningarna skulle symbolisera samhällets erkännande av de drabbade gruppernas utsatthet, men gavs efter individuell prövning och avgränsades genom en rad kriterier. Att ta avstånd från ”mörka kapitel i vår historia” antyder att missförhållandena tillhör en avslutad epok. Sådana tidsmässiga gränsdragningar har under dessa processer utmanats av aktörer som visat på bestående orättvisor.

Malin Arvidsson (f. 1983) är historiker verksam vid Örebro universitet. *Att ersätta det oersättliga: Statlig gottgörelse för ofrivillig sterilisering och vanvård av omhändertagna barn* är hennes doktorsavhandling.

ÖREBRO STUDIES IN HISTORY 18 | 2016

Bokpro

ISSN 1650-2418
ISBN 978-91-89336-71-1

9 789189 336711